M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 483

Title: ~~Siddhanta~~ Nirnaya
Kala

483

काल
~~सिद्धान्त~~ निर्णयः

Kāla ~~Siddhānta~~ Nirnaya	Title
Aditya	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
483	Remarks

३ पोद्घातप्रकरण ७
[illegible] तिथिनिर्णय [illegible]
[illegible] कोपवास निर्णय
[illegible] द्वि निर्णय
[illegible] पर्व निर्णय
[illegible] निर्णय
[illegible] श्राद्ध
[illegible] निर्णय
[illegible] श्राद्धे [illegible] निर्णय
[illegible] श्राद्ध निर्णय
[illegible] मासिक निर्णय
[illegible] श्राद्ध निर्णय
[illegible] सपिंडीकरण निर्णय

११[illegible] [illegible] निर्णय
१११ नैमित्तिक श्राद्धनि.
११४ काम्य श्राद्धनिर्णय
११६ श्राद्धाधिकारसंबंधि
औरसादि पुत्रानिर्णय
१३६ संघातमृत निर्णय
१४२ आमश्राद्धकाल
१४[illegible] [illegible] योगपुण्यतिथि
१५८ [illegible] योग
१५९ चातुर्मास्यव्रत
१६१ उपाकर्म
१६२ भाद्रकृष्ण [illegible] चंद्रदर्शन
[illegible]
१६५ [illegible] पितृ [illegible]
[illegible]

१६[illegible] का[illegible]
अनंत [illegible]
१६८ [illegible]
[illegible]
१६९ पवित्र [illegible]
१७० ग्रहण [illegible]
१७८ संक्रांति निर्णय
१८० मलमास [illegible]
१८४ [illegible]
१८५ नदीरजो [illegible]

षोपयोगं च तथाध्यायो रसायनवाजीकरणे न्तु द्वीरयं पंचाशोऽष्टांगसंग्रहणः॥
मध्यायशतं षड्विंशत्स्थानैरीरितं॥ इति प्रायुःकामीयनामाध्यायः प्र
थमाद्यः॥ अथातः शिष्योपनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ गुरुरत्नौ निधुत्नौ
धिस्मृतिपाटकैः रूपवास्यं नासा॥ न स्थनं स्तनुस्निग्धं नरवृक्षविः प्रह
जितद्वंद्वो धीरः स्वचरितः स्थिरः षण्मासानुषितः शाकोलज्ञो शौचकुला
तः शिष्योऽध्यापयोगतो यावदंतं तदार्थकर्मणि॥ नाकालविद्युत्स्तनिते नूके
दर्शने पंचदश्याम चंद्रायां परीदेवा गुरोः पठेत॥ नाविछिन्नपदं नाति
त्युच्चनीचकैः हीनान्वेषः प्राचार्यं पर्युपासीत राजवत्॥ शायीतस्तु
सीत तिष्ठेत्स्यपूर्वतः॥

॥ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ॥ अथाहं व्याख्याय दृशगास्त्राह्निककालनिर्णयदी
पिकाः ॥ कालाय कंसीत कस्य निर्णय इत्यतस्मिन्विभावना स्मिन् ॥ वाणीं गणेशा
व मूर्द्ध्नामौलिमाणिक्यनीराजितपादपद्मौ ॥ अथ विघ्नमाविष्कुर्वन् कालाकर्षा वि
मानारथावदन्वहं मानमामि ॥ विद्याधराचार्यपदारविंदद्वन्द्वानम विस्तारितवाग्विलासः ॥
साहित्यसूरिः स्मृतितत्त्वदर्शी कालं विनिर्णेष्यति मंदबुद्धिः ॥ ननु स कालः का पञ्चद
तया निर्णीयत इत्यत्राह ॥ कालो विधिबलाद्धर्मस्तैर्मासाह्निकर्मसु ॥ अंगाचानथ्य
ततस्माद्धस्तानिर्णीयते मया ॥ सिद्धं तावच्चाहनायाः प्रामाण्यं तन्मूलत्वात् स्मृतिपु
राणयोर्नाम पिप्रामाण्यं सिद्धं ॥ चोदना च विधिर्विवाकं ॥ विधिश्चद्विविधः प्रवर्त्तको निव

र्तकश्च ॥ प्रवर्त्तको यथा ॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरेतीति ॥ दर्शश्राद्धं वा
पित्र्योद्दिष्टं कृत्वा तिलोदकं ॥ अत्रैव च विधिर्द्विधा संततनिषिद्धनवर्जीति ॥ इति निवर्तको
यथा ॥ अमावास्यायां नाधीयीत नाध्यापयेन्न छिंद्यादन्नं हरेन्न नाद्याद्दन्तं परस्येति ॥ अमा
वास्यायां न गच्छेत्स्त्रीकालामपि प्रियां ॥ तैलं न संस्पृशेद्धोमे हरो होमे नाछेदयदिति ॥ स
त्वानयविधिर्विधिरंगभूतं कालमंतरेण न निर्वहति ॥ ननु अंगत्वं कालस्य कुत इत्यत्राह
विधिबलात् ॥ विधेर्याह्निकालस्यांगत्वं विधायकाद्विधेः ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां य
जेत ॥ अमावास्यायाममावास्यया यजेत ॥ सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति ॥ वसंते गयन्नश्नी
त्यमाणपादर्वणपादलस्त्रकर्याहिति ॥ वसंतो ग्रीष्मः शरद्दिति ऋतावावसत्त्वेष्टत्वणि ॥

तेन विधिबलात्कालः कर्म्मणि त्वा नश्रुत इत्यर्थः॥ नचैवमपि कर्म्मणः कथं प्राधान्यं कालस्य
कथमंगत्वं॥ उच्यते कर्म्मणस्तावत्प्राधान्यं॥ अतत्त्वविषयत्वात्॥ तस्मिंश्च कर्म्मणि कालस्य गुणत्वे
नान्वयं॥ गुणप्रधानभावेन विसर्वदिशष्टानां वाचानां न्यायेति॥ एवं नारायणीवाराहत्यापि कर्म्म
णि गुणत्वम्॥ अत एवास्मकं गागणि॥ तिथिनक्षत्रवारादिना धर्मज्ञाप्यपापयोः प्रधानगुण
भावेन नत्वात् तद्गुणं तत्समाहरति॥ व्यासेनापि यतिथो च नक्षत्रं वा स्यत्रत्वं यथा॥ वि
हितं वा निषिद्धं वा फलं यं स्वविहितं व्रजन्तीत्याहरति॥ नत्वनकालो गुणः॥ निमित्तं त्वत हि ति
शाबरभाष्ये उक्तं॥ अस्य निमित्तमनवच्छिन्नं कालान् गुणं इति हि न स्यार्थः॥ नत्वगुणत्व प्रति
षेधः॥ तेन गुणत्वन्तत्कालः कर्म्मणि प्रथिकरणतया चेति॥ तस्मात्तद्धि सामयानिर्णीयतइ २

ति एतदुपपन्नं नत्वेवमपि नित्यकालस्यांहता भावात्किमिति निर्णयइत्याह॥ उपाधिभि
र्हि हिकाल्पितकालोत्पन्नक्षः॥ उपाधयो निमेषादयः त्रिविधाः एवं लोकतः॥ काल एको
पि उपाधिभिर्हिहानकं प्रअनकप्रकारान् वतिः नतूपाधयएवन संतीत्यत्राह॥ निमे
षाद्या उपाधयः लोकतः लोकेत्र सिद्धा एवा तदुक्तं गागणि॥ अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमे
षः परिकीर्तितः॥ द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे च त्रुटी लवः स्मृतः॥ द्वौ लवौ क्षणः रत्यक्तं
काष्ठा पञ्चदश क्षणाः॥ त्रिंशत्काष्ठाः कला॥ त्रिंशत्कलाः क ला॥ विंशत्युक्तेकः॥ तत्र त्रिंशद्धि
रात्रमित्याहु नगणनाद्रद्रश्चाति॥ महाभारतेष्युक्तं॥ कृष्णपक्षेऽधिके षड्जिः पालस्त्रान्यस्या
भाकं॥ त्रिंशत्सूक्ष्मविस्तारमुक्तितंच उरंगुलं॥ स्वर्ण माषेण दचा च चतुरंगुलिकातिको॥

मध्यमान्तरमानं विद्धं नाडिकास्मृता॥ तदूर्ध्वं प्रमाणं न समापातं यावत्कालं न दृश्यते तत्कालो नाडि
कातस्यां घटिकाकालो धिनाडिका॥ नाडीद्वयं मुक्तं (?) लपंचदशवासरः॥ एवं रात्रिस्व
थापद्मासर्वे [illegible] यनवसरा इति॥ न त्वेवमपि दृशादिकालानदृश्य कथं सिद्धिरित्यत्राह
रवीन्द्वोर्योगविरहो क्रमाद्दृश्य तत्सीमा॥ कालत्रावस्थानियामि [illegible] थायां आत्मप
त्या॥ योगः सन्निकर्षः विरहो विप्रकर्षः॥ रवीन्द्वोः सूर्याचंद्रमसोः॥ तयोः संनिकर्ष विप्र
कर्षौ क्रमाद्दृश्य अदृश्ययोः सीमा च भवतः॥ संनिकर्षो दर्शः॥ विप्रकर्षः तत्सीमा तत्र वर्तीत्यर्थः॥
दृशः कलानां रावोप्रावेश नियामि॥ पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः॥ पक्षयोः॥ दृशतत्सीमा [illegible]
मध्याः प्रतिपदादयः॥ तिथयो भवन्ति॥ अयमर्थः॥ निःशेषमुक्तं तत्कालेनाहोरात्रे २

×क२

ण तृतीयकला निर्गमे तृतीया भवति॥ एवमुत्तरोत्तरास्तिथयो ज्ञेयाः॥ एवं कलानिर्ग
मक्रमेण पंचदशाहोरात्रे [illegible] त्रेण पंचदश्याः कलाया निर्गमे [illegible] सीमा भवति॥ अन
न्तर षोडशाहोरात्रेणाद्यायाः कलाया रविमंडल प्रवेशे प्रतिपद्भवति॥ सप्तदशा
होरात्रेण द्वितीयकलायाः प्रवेशे द्वितीया भवति॥ अष्टादशाहोरात्रेण तृतीयक
लायाः प्रवेशे तृतीया भवति॥ एवमुत्तरोत्तरास्तिथयो ज्ञेयाः॥ एवं कलाप्रवेशक्र
मेण त्रिंशदहोरात्रेण पंचदश्याः कलायाः प्रवेशे दर्शो भवति॥ तदुक्तं गार्गेण ×ले२
यः परो विप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी॥ यः परः सन्निकर्षः सा अमावास्येति॥
[illegible] अहोरात्राणि निर्दिष्टानि द्विस्वयमिषानावशी॥ सूर्याचंद्रमसोः [illegible] ता

क्षं २

यथाक्तर्वमकल्पयहीति ॥ विद्धषहित्यायीमिद्दधदितिष्ठां हसः त्रायाग ॥ पत्ताहिकालानह
माहा ॥ श्लो० ॥ पंचदशतिथिमानं कालात्रिंशति रुच्यते ॥ तौ द्वौ चांद्रमासा मासस्त्वाहत्उत्तरा
यायनं ॥ शिशिराद्यात्तहकुंभाहड्डा ध्याहक्षिणमितुच्यते ॥ तं चांद्रवत्सरो मासवर्षविा
सौरस्सावनो ॥ प्रतिपदादिदर्शलिमितं तःपौर्णमासीपर्यंतः तिथिगणः शुक्लः पक्षरुच्य
ते प्रतिपदादिदर्शांतः अमावास्यापर्यंतस्तिथिगणः कृष्णः पक्षरुच्यते ॥ तौ च शुक्लकृष्ण
पक्षौ चांद्रमासा मासरुच्यते ॥ तौ मासौ वसंतादिऋतुरुच्यते ॥ तं ऋतवस्त्रय अयनं ॥
शिशिरवसंतग्रीष्मा उत्तरायणं ॥ प्रावृट्शरद्धेमंता दक्षिणायनं ॥ उत्तरायणदक्षिणा
यानं चांद्रवत्सरः ॥ चांद्रमासा वत्सरः ॥ वा शब्दः पक्षांतरमासवर्षमासः संवत्सरौ सा ४

रसावनो न चत्रः ॥ सौरामासः सौरः संवत्सरः ॥ सावनो मासः ॥ सावनः संवत्सरः इत्यर्थः
तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते ॥ कलाः षोडशचंद्रस्य तत्रैका शुक्लशर्वरी ॥ सितासितावुभौ प
क्षौ शेषाणां हयंहया ॥ हितिः शुक्लप्रतिपदादि दर्शांतश्चांद्रो मासः ॥ तद्द्वादशनिर्मि
तश्चांद्रः संवत्सरः ॥ एकराशौ मानुर्यावत्कालमास्ते स कालः सौरामासः ॥ द्वादश
निर्मितः सौरः संवत्सरः ॥ त्रिंशद्दिनानि सावनो मासः ॥ तद्द्वादशनिर्मितः सावनः सं
वत्सरः ॥ तदुक्तं गार्ग्येण चांद्रः शुक्लादिदर्शांतः सावनस्त्रिंशता दिनैः ॥ एकराशौ रविर्या
वत्कालं स मास्करः ॥ चांद्रसावनसौराणां मासानां चप्रमाणतः ॥ चांद्रसावनसौराः
स्युस्त्रयः संवत्सरा अपि ॥ मासःसंवत्सरयाश्चांद्रादित्रिविधत्वप्रयोजनमाह ॥ अष्टकाप

रपक्षामासः पक्षसेपांतमानेन ॥ मासिकाब्दिकेष्वाद्यो दर्शमासाद्यो सौ रसावनो ॥ नाक्षत्रमा
र्गशिरापौषमाघफाल्गुनमासश्चपरप क्षोश्रप्याब्दिकु ॥ नाक्षत्रमासवज्जन्मपाद्यो परप
क्षः ॥ अमावास्याप्रसिद्धा ॥ आदिशब्दात्तावधिरवष्ट काहृयवतीवाम चाद्विगादि पंचम्या
दीनामुपसंग्रहः ॥ एतत्तिथिविषयश्राद्धेषु चांद्रमानतः मासाद्यो ग्राह्यो ॥ अन्तरात्रिकादश
ब्दाहायानि श्राद्धानि मासिकानि तस्य प्रतिवत्सरं ष्टनाहे यश्राद्धं तत्साब्दिकं ॥ ष्टविन्द
णीतन्तुवर्षादिष्टहि ॥ आदिशब्दात्कृत्यपरिकल्पनादीनामुपसंग्रहः ॥ एतत्सामसौरसा
वनामासाद्यो ग्राह्या ॥ तद्वत्तांबष्टगार्ग्यणः ॥ अवशुकांचप्रतिद्विधिरष्ट — शुगादयः ॥ मचा
द्यायान्त्याः पंचाम्या दोधकीर्तिता ॥ वितिमासिकमाब्दिकं वत्त्वधाय्यतत्सादिष्टद्विष्टाः ५

४ला३

त्यापकल्पनादौ च मासाद्यः सौरसावनो ॥ नक्षत्रमपि स्वातिथयः संत्तस्मान्निर्णी
यंतइच्यत्राह ॥ का सा हर्द्वि स्तिथीनां स्यादृधर्माद्धर्म्मा नाह्दणो ॥ दृणामधर्मात्तिथीनां
क्रासत्याता हृणौं धर्मात्तिथीनां वृद्धिःस्यात ॥ तथाहि अधर्मक्षिसप्रातरानिर्गामपि
शिप्रमापादयति ॥ ततश्चैककलातिथिःषष्टिनाडीच्छिन्नमहोरात्रं नद्याप्नोतीति ह्रीय
२कला४ नइत्युच्यते ॥ धर्मस्तु क्रियाप्रवाशन्निशिमपि विलंघ्य मापयति ॥ ततश्चैककलावच्छिन्ना
तिथिः षष्टिनाचवच्छिन्नाहोरात्राहक्षिकाति वृद्धितइत्युच्यते ॥ एवं हद्विनाजातिथ
त्यानिसंतिप्याएव ॥ तत्त्व कौमानिलन ॥ स्वावहिपस्तत्पाहिंसा त्रिविधं तिथिलक्षण ॥
धर्माधर्मविशायाहृवितिथिस्वरूपप्रवर्तते ॥ नत्त्वहीयंतांवर्द्वतां तिथयः ॥ तथापि यत्ति

ण्या यद्विहितं तत्तस्यामन्यस्मिन्नुक्तस्मिन्नुत्तरागा कियतो किमिति निर्णय इत्यत्राह ॥ तिथिमा
त्रे[illegible] निषेधस्य सिद्धिः तत्र तिथ्यो निषेधवचनाद्गुणदोषाचेना निर्णयास्त्रातो म[illegible]
ता ॥ निषेधस्यातैलाभ्यंगादिनिषेधस्य तिथिमात्रे सिद्धिर्भवति ॥ न त्वविभागविशेषा
पेक्षा ॥ तैलाभ्यंगादिनिषेधविषये यावत्कालव्यापिनी तिथिमात्रेण सिध्यतीत्यर्थः तत्र ति
थ्याः परत्वे तिथिप्रयुक्तवचनं तत्र तिथिप्रयुक्तवचनवाक्यत्वयोर्निगौ विधिर्नित्यानमि
त्तिककाम्या[illegible] तत्र तस्य सिद्धिर्भवति कथमेषविभाग इत्यत्राह ॥ वचनादिति वचना
द्भवति निषिद्धभागस्य निमित्तं कालमाहाय प्रवृत्तिर्विधिनिषेधयोः विधिः तत्र तिथ्या
तत्र निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां प्रस्तुतानां [illegible]कर्माण्युष्ठानानां मनः ॥ निषेधस्तु ६

निषिद्धा मा कालमात्रमपेक्षत इति ॥ अत एव तैलमांसादिनिषेधस्तिथिः सर्वे विनाऽपि ॥
गुणदोषाभावाद्गुणदोषा वृद्धं द्विकर्व[illegible]स्माद्गुणदोषा विघाताय एतच्च समहाद्भुतं पंजव
हंति मनीषिणः ॥ अथ स्नानमत्र महादोषाहं तिथिपुण्यं पुराकृतमिति ततः कारणात्तास्तिथि
ष्यानिर्णतिथ्यामनाः इति स्थितं ॥ ब ॥ श्लोकाः ॥ ब ॥ इत्येकापादानप्रकरणं ॥ बे ॥ नत्वयस्तु
×तद४ हयास्तमयव्यापिन्यस्तिथयः प्रजपनानिष्ठ्यां ॥ यदात्रकामासादिना दिनद्वयं का ति ति
थिव्यापिनी तदा का तिथिः पूज्येत इति निर्णयत इत्यत्राह ॥ दिनद्वयगायां तिथ्यां तत्र ह्विगाया
पराग्राह्या ॥ समायामपि सर्वोदृत्त ईश्वरभाषितं ॥ तद्युक्तं गार्ग्येन ॥ खर्वो दर्पस्तथा हिंसा
त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ति ॥ खर्वः समतिथिः ॥

× श्या २

यस्याएकादिषु त्रिषु पूर्वदिने मध्याह्नव्यापिनी। अपरापि परदिने तावत्पावती दापहि द्विस्त्वधा
गा तिथिरपि हि पूर्वा। यदा एका पूर्वदिने मध्याह्नादधिका वर्द्धते अपरापि परदिने तावत्यव
ति। हिंसा इत्ययं तत्योगात् तिथिरपि हिंसा। यदा एका पूर्वदिने मध्याह्नान्न्यूनाह्न समाप्ति अप
रापि परदिने तावत्यव तिष्ठौ थायमननाद्यकं।। वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदयात्तस्मात्तिथिः
यदा पक्षः इत्ययं यातीति ह्रास्याः इह पराह्निकी तिथिः उदयाद्युदयं गता।। वराहपुराणे।। सा ति
थिस्तदहोरात्रं यस्याम् हितो रविः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य कालस्त्वस्तमयस्थिता तिथ्यां
तिथि सम्पूर्णा इत्ययं यातीति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु। उद
यान्नव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु। उद ७

× घ्युर

यान्नव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति वर्द्ध
मानस्य पक्षस्य तिथिः शेषः।। नन्दविष्णुधर्मोत्तरे। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः।
तस्यां कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं।। सा तिथिस्तदहोरात्रं यत्रास्तं याति भास्करः।
तस्यां कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् इति वचनद्वयेन ह्रासवृद्ध्यनादरेणोदया
स्तमयतिथ्योः सर्वत्र युक्तं न कथमुक्तं। तत्र तद्विषयमिदं वचनद्वयं। परविद्धतिथिव्रता
दि इह यत्तिथ्योः तस्य चं। तत्र विद्धतिथिव्रतोदयास्तमयतिथ्योः तथैव। ह्रासवृद्धि युक्तत्वपा
क्षिक विषयः।। तदुत्तरं विविक्तयाः तत्षट्त्रिंशन्मतस्कंदे।। त्रिमुहूर्त्तापि कर्तव्या या तिथि
र्वृद्धिगामिनी।। प्रमुक्तन निक नव्या या तिथिः क्षयगामिनी।। अत्र त्रिमुहूर्ताषण्मुहूर्तात्

निर्णीतिथ्यादिविधिनिषेधयोर्व्यवहारे तिथिरुदयगता ग्राह्या श्राद्धे त्वस्तगता ग्राह्या इति गौतमवचनात्।। ननु
शंकरवचनं।। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्याम
स्तमितो रविः।। इत्यनेन शुक्लकृष्णपक्षाश्रयेण व्यवस्थोक्ता तेन विरोधः स्यात्।। मैवं तेन
व विरोधः अत्र शुक्लपक्षपदेन कृष्णपक्षपदेन च। तिथिर्द्वेधा वृद्धिलक्षणा क्षयलक्षणा हि तथा
हीना।। शुक्लपक्षे हि चंद्रस्य वृद्धिर्भवति नान्यथा।। कृष्णपक्षे क्षयस्तस्यां तिथीनामपि लो
क्षय।। इति तेन लक्षणेन कृष्णपक्षे।। तेन न विरोधः।। तेन वृद्धावुदयगता ह्रासे त्वस्तगता ग्रा
ह्येति सिद्धं।। तदुक्तं ग्रंथकारेण।। तेन वृद्धावुदयगता ग्राह्या।। तिथिः क्षये त्वस्तगता
सा ग्राह्येति निश्चितं।। अत्र विशेषमाह।। अवटपूर्णिमा कृत्ताष्टम्यो। सिनीवाली। षष्ठी रम्भा तृती

×माघ १ ×श्रु १

×यां २

त्येकादशी कृष्णचतुर्दशी। चतुर्थी च वरा शुक्ला महता शुक्लाः पराविद्धाः। इत्येता एकादश्यादि
थयः शुक्लपक्षे पराविद्धाः कृष्णाः पूर्वतिथ्याविद्धाः कृष्णाः कर्मणि प्रशस्ता योग्याः स्युः।। अत्र वट
तिश्र वटपूर्णिमा अमावास्यानविद्धा वटसावित्रीव्रतं यस्यां पूर्णिमायाममायां च सावित्र्या
तदुक्तं केवलं। कृतविधानकर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावि
त्रीव्रतमुत्तमं इति स्मृतिपाठे कृत्ताष्टम्यो। कृतं चतुर्दशी। श्रवणद्वादशी। षष्ठी। ×श्रु ५
रंभा तृतीया।। तदुक्तं केवलं। रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम। अन्यत्र सर्व
ग१२ कार्येषु पूर्वविद्धा प्रशस्यते इति।। गणयुक्ता चतुर्थी युक्ता।। एकादशी कृष्णत्रयोदशी श्र
श्र वरा चतुर्थी वरयुक्ता चतुर्थी व्यतिरिक्ता चतुर्थी। तदुक्तं बृहस्पतिना। चतुर्थी गणनाथ

×३२

स्यमाद्विधात्प्रशस्यत इति ॥ माद्विधास्तीयाविद्धा ॥ युग्मा द्वितीया ॥ नन्दकं हं हस्यतिना ॥
एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्वि-
ताः इति निगमस्कन्दे ॥ षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णपक्षत्रयोदशी ॥ एताः परयुताः
पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति विष्णुधर्मस्कन्दे ॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया चतु-
र्दशी अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥ इति ॥ एतद्वचनद्वयं चतुर्दश्यष्टम्यो
शुक्लपक्षे द्वितीयारंभाद्यतिरिक्ता ग्राह्या ॥ अमा पौर्णमास्यौ अपवादग्राह्ये ॥ एतानि वचना-
नि विधिपरत्वेन पूर्वतिथ्यः पराविद्धायाः पूज्यत्वप्रापकाणि ॥ निगमनाद् ॥ नागविद्धा
त्रया षष्ठी दशाम्येकादशी तथा ॥ भूतविद्धाप्यमावास्या निष्फलं स्यात्त्रयं विदिमिति स्कंद १

पुराणे ॥ नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ॥ भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या यात्र नि-
र्णयवेदिभिरिति जाबालिः ॥ नागविद्धा तु या षष्ठी नाडुविद्धो माहेश्वरः ॥ चतुर्दशी काम-
विद्धा तिस्रस्ता मलिना मताः ॥ इति ॥ नागः पंचमी ॥ नाडुः सप्तमी ॥ माहेश्वरः अष्टमी ॥
कामस्त्रयोदशी ॥ एतद्वचनद्वयं चतुर्दश्यष्टम्योः शुक्लपक्षे ग्राह्यमतानि वचनानि तु
पूर्वविद्धानिषेधपरत्वेन परविद्धायाः पूज्यत्वपराणि ॥ अत्रैव विशेषांतरमाह प्रति-
पत्पंचमी लक्ष्याष्टमी तत च सप्तमी ॥ नवमी दशमी शुक्ले त्रयोदश्यः इति हारीतः ॥ सा-
वित्र्यापौर्णमासी च चतुर्थी गणसंज्ञिता ॥ रंभा तृतीया च त्वेता उपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ॥ एतास्त्रयोदशतिथयः पूर्वविद्धा नोपोष्याः ॥ उपवासशास्त्रे त्वत्र न परः ॥ अत्रानेन

ष्ठीकार्यस्तथा। प्रतिपत्पंचमी अष्टम्युक्ता हापवासो न तदुक्तं केवलात्। षष्ठ्युक्तो ह्यपवासस्त्वीकार्यः पं
चमी परसंयुता। इति। एताख्याया ह्रशतिथयः पूर्वसंयुता। आपाद्यमस्त्रिशुक्ले न त्रिष
ष्ठ्या स्यान्परा पूर्वविद्धा ग्राह्या इति। पूर्णंच चतुर्दशी अष्टमी पूर्णंच। अष्टमी मानन्दोक्ते पंचमते
अष्टमी कलावाति विश्रुता। अष्टम्यां सर्वभा निति थिाधनाह ये च अर्धितवान ह्यष्टमाया
दृष्टद्ध पूर्वनिपातः। सप्तमी सप्तमी नवमी नवमी शुक्ले त्रयोदशी हरिदिने ह्यशी अश्वि
द्वि रिति। अश्रवणद्वादशी श्रवणद्वादशी द्यतिरिक्ता द्वादशी तथा। वटसावित्री वटशुक्ला
अमावास्या त्रस्निमि च। गणसंज्ञिता चतुर्थी गणनाथचतुर्थी तथा तृतीयारंभा तृतीयारंभास्या
तृतीया। चकारः समुच्चयार्थः। तदुक्तं गार्ग्येण। लक्ष्मपक्षेऽष्टमी चैव लक्ष्मपाक्षे चतुर्दशी॥ १०

पूर्वविद्धा शुक्लत्र्याप रविद्धा न कर्तव्या हितिष्ठपेठीन सिना यकार्तं॥ पंचमी सप्तमी चैव
दशमी च त्रयोदशी॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिरिति। त्रयोदशी शु
क्लत्रयोदशी। संमुखा सायाह्नव्यापिनी। ब्रह्मवैवर्तेऽपि। प्रतिपत्संमुखा कार्या द्वि
तीया द्विजसत्तमैरिति। तृतीयारंभा तृतीया। एतानि च वचनानि विधिशुक्लदन्त्तपूर्वविद्धात्
प्रपराणि। स्कंदपुराणे। कृष्णाष्टमी चतुर्थी च सावित्री वटपैतृकी। शुक्लत्रयोदशीर
जाना पाष्ठ्याः परसंयुताः। चतुर्थी रथचतुर्थी। वटसावित्रीव्रतशुक्लापोसमासी
एतान वचनानि षधशुक्ल पूर्वविद्धा तत्परा। कूर्मपुराणे। नागविद्धा तु या षष्ठी
ष्ठी न स विद्धा दिवाकरः कामविद्धा न वहिश्च न त्रियास्ते पिवासराः। तावत्र नवाममकाह

शात्वेव द्विशाविद्वायहानवृत्नानद्वावर्गाविशाषणगंगाद्धांसेर्तुतो यायनि। रुद्रः अष्टमी दि
वाकरः सप्तमी। कामस्त्रयोदशी। द्विशा दशमी। तत्र च नंदाविद्वा च यासप्ताद्वादशी मक
रसिना। हृष्टणनष्टं चंद्रा च एता वै निष्फलाः स्मृताः। इति नंदाः त्रिपत्तषष्ठ्येकादश्यः। तस्याः
पंचमीदशमी। तत्तत्र सिस्येमार्ष्ट्र वारणा। नष्टं चंद्रा अमावास्या। मकरसिनाद्वादशी तु धसि
नाद्वादशी शुक्रवारणयुक्ता। अमावास्या च शुक्रवारणयुक्ता। पिवानमितिः। युग्माग्नियुगभू
तानि षण्मुनी वसुरंध्राकृ। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपत्सममावास्या तिथ्या
दश्या चतुर्दशी। एतद्युग्मं महादोषं प्रवदंति मनीषिणः। व्यस्तामनमहाफलं प्रदंति तु अण्डुरा
तनमिति। अग्निः द्वितीया तु गं चतुर्थी। तत्वं पंचमी। षट् षष्ठी। तु निः सप्तमी। वसु अष्टमी। रंध्रं नवमी। ११
रुद्रः एकादशी। द्वादशी श्रवण द्वादशी। पूर्णिमा सावित्रीव्रतापोर्णमासी। अमावास्या अमावित्रिव्रतमावास्या।

चतुर्दशी स्कंदेत्तत्रचतुर्दशी स्कंदपुराणे। षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी। सप्तमी
परविद्धा तु नापाद्या वक्रेष्टानवर्तिनो नागविद्धा तु याषष्ठी सप्तम्याद्युतथाष्टमी। रुद्रेण दशमी
विद्धा नापाद्या त्रनिनाश्यति। रुद्रेण एकादश्या। एतद्वचनं तु चतुर्दशीपूर्णमासीदिपहा
नित्तवपरिविद्धा विषय एव न यथा यागेयोगानि। एतानि वचनानि विषेनिषेधसुरवा न तत्त
वपरविद्धतिथिकृत्यपराणि। न तु द्वितीयादि युग्मानाम वपक्षद्वयगतानाम वतत्त्वा
दृक्तिको ध्वसा ध्यां प्रत्पचो विधिर्यः तस्या द्वितीया त्राह्या। पूर्वाह्निका द्विश्रा दाद्वादृष्टिवि कामा
हिताह्न। द्वितीयाहिक युग्मानां व्रताद्यो हृष्य नामानवृत्तु। पूर्वाह्निका द्विश्रा दातदा विद्वा
त्र प्रथमा द्वादशी त्रयोदशी अमावास्या मासिका परपक्षे श्राद्धादौ नाशुप संग्रहः। द्वितीयादि

शब्दः दर्शपौर्णमासयोर्नाहीनोत्तुवर्गसिंग्णाद्धि रुपर्णहद्याहश्रोपसंग्रहः। श्रन्त्याद्धिकास्त्रियाद्यादे
द्वाद्वि कास्तिस्थ चवाहनानवति। आहिताग्नेस्साम्पात्या पसंग्रहः।। तथाह ना विधिः। तत्र व्रतशब्दो
नित्यनैमित्तिककाम्योपवासनक्तैकभक्तपरः।। आहिताग्नेः कोष्ठिका दर्शीवदुर्दर्श्यष्टमी
रविवार विहिताशननिषेधसंग्रहीतः। व्रताहो द्वितीयादिकयुग्मानां युग्मतानावत् तथा
चनिगमः।। द्वितीयादिकयुग्मानां युग्मता नियमादिह। एकोद्दिष्टे द्वादश्यादौ दद्धिकासादि
त्वाहानिति नियमादिह व्रतादिषु। तथा व्रतलोकवार्ता। तिथिकासादिधुग्मानां दद्धिकासवि
धिस्तरा। व्रतश्राद्धविभागेन विशातत्वोच्यवस्थिताविति। नन्दप्रतिपत्प्रदत्तातिथिषुका
श्चित्सर्वविद्धाः युग्माः काश्चित्परविद्धा इत्यपेक्षते। तत्र कौहिशावधत्यत्राह। तिथयः प्रतिप १२

स्तुरवाः पूर्वायारूमास्याः परिणत्तुर्वयापरतिथ्या वाविद्धाः स्युर्वित्तुक्तन्तकैः। चतुर्दशी पञ्चमी
च त्रितिः षष्ठिर्युक्तन्तकैः।। दशमीकलयाशुद्धं शार्दसमत्रुक्तकैः। विध्येत्तद्धतिथिः
कैविस्त्राग्नदविद्धानरातिथिः।। एकादश्या चा सप्तमानादग्नेर्विद्धात्रयादशी। चतुर्नाडी युग्म
युतशिवरात्रिव्रतेष्विंतितिथिः।। अर्द्धरात्रादधःविद्धाजयंत्यासप्तमी तिथिः।। उपाकर्म
णिकासगापौषमास्यापरा तिथिः।। षण्मुक्तन्तकविद्धास्याद्विति विधानिरूपिता। अत्र
त्वप्रहायाः प्रतिपदाद्यास्तिथयः आह सर्वतिथ्यां परतिथ्या त्रिमुक्तन्तकैर्विद्धाः स्युः
त्रायास्तुक्तन्तास्त्रितुकृत्तका। व्यार्थकप्रत्ययः।। षड्जिनडीत्रिकेत्यर्थः।। तदाहापूर्वी
नसिः।। प्रहहायप्रतिथयः तिथिस्तवमिथान्तरां। त्रिनिष्कृतिर्विद्धांतिसामान्यायंवि

धिः स्मृत इति । चतुर्दशी पंचमी च तिथिः षड्भिर्युक्ता तु किं द्वादशनाडीनिरूत्तरां तिथिं विधत्ते ॥
दशमीकलयापियुक्तां तिथिमेकादशीं विधत्ते । आहोस्वित्सार्द्धसप्तयुक्तां तां किं पंच
दशनाडीनिरूपितां तिथिं विधत्ते । कलयापीत्यपि शब्दात्काष्ठादिकोप्युपसंग्रहः । सार्द्धस
प्तयत्नार्द्धशाक्षाद्युक्तत्वाद्विपरः । अन्यथा कलादिविधिरेकादश्युपवासविषयः । तदुक्तं निगमे ॥
सर्वप्रकारेवाधायस्तूपवासस्याहतषकः । मातॄर्द्दसप्तयुक्तान्निषेधाय बाधते नाम
ति । सर्वप्रकारवेधः कलाकाष्ठानाडीयुक्तत्वाद्यात्मकः । चतुर्दश्यादिषष्ठ्युक्तत्वादिविधः
स्कंदपुराणे च । नागोद्वादशनाडीभिर्द्दिक्पंचदशभिस्तथा । ततोद्वादशनाडीभिर्दूषय
त्युत्तरां तिथिमिति । नागः पंचमी । दिक् दशमी । चतुर्दश्यादिष्वेतन्तिथिष्वेव विशेषस्तूक्तः । १२

सामान्यविहितविद्धयुक्तत्वविधिः सर्वतिथिविषयः । तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ चतुर्दशी पंचमी च
तथा च दशमी तिथिः । एताः सर्वास्तिथिर्युक्ता नित्यं विहिता स्वयुक्ता केरिति । नन्दया त्वाकं च
तस्मात् नाडिकां अरुणोदये । तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात् सहितं पुण्यतमः स्मृत इति । अरुणोदय
कालवेधदशमीयुक्तैकादशी । पापमूलं तदा ज्ञेयमेकादश्यां तु पारणमिति स्कंदपुराणेऽपि
श्रुत्वपुराणे च आमरुणोदयकालेपि दशमीवेधयुक्तः । कथं त्वत्र संस्मृता यत्र हि यान्याकृ । तना
रुणोदये वा वेधाधिवायः । किं सूत्रा धिमावी कलाकाष्ठादिवेध इत्यपेक्षं परं तद्वचनद्वयं तथा
पितादेव तयोर्व्यवस्थामाह । एकादश्यां किंचिन्मात्र विद्धा तरा तिथिर्दशमी विशीघ्रं त्याज्या उपवा
सस्त्रीकायाः किंचिन्मात्रेणापि कलाकाष्ठादिमात्रेणापि विद्धेति विग्रहः । तदुक्तं कात्यायनेन ।

कलाद्यैकादशी यत्र परा नाडी द्वादशी न चेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणं ॥ एकादशी
कला ह्युक्ता मापाद्य द्वादशी न रः ॥ त्रयोदश्यां तु या युक्ता विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् सः ॥ त्रयो
दशी तिथिश्चास्तमनात् पूर्वं चतुर्नाडिश्रुतं तद्विद्धा चतुर्दशी विद्धा शिवविद्धा रात्रिव्रतं न स्यात्याच्येति
तदुक्तं वायुपुराणे । त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु ॥ भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रि
व्रतं चरेत् ॥ नाह्वं हिनिद्रयेपियद्वा चतुर्दश्यस्तमानाद्धो विचतुर्नाडिकाव्यापिनी ॥ नद्दा
कृतोपवासः ॥ उत्तरं उत्तररात्रावुपवासः ॥ तथाहि यद्विर्वृत्तोपवासस्तदापरत्र रात्रौ पा
रणं स्यात् तत्र निषिद्धं ॥ तदुक्तं ब्रह्मकैवर्त्ते ॥ सर्वोहोपवासस्तु दिवा पारणमिष्यते ॥ अ
त्र थानुणव्रतानिस्याद्धातधारणपारणमिति यत्तु सावशेषार्द्धव्यापिनपर्यंतव्यापिनी च ५४

त्याः स्त्रनीहि निवपारणं कुर्यात्पारणं नैव लोपयेदिति ॥ तद्वचनस्तु नयत्रास्तमानाद्धो वि
चतुर्नाड्यो व्याप्तिविषयं ॥ नतु मन्वयत्र त्रयोदश्यां तत्र व्याप्ता महानिशा शिवरात्रिव्रतं तत्र
कुर्याज्जागरणं निशि तत्र पिने ॥ वचनेन विरोधः स्यात् ॥ मैवं महानिशाव्यापिन्या चे ॥ किंतु
तच्चतुर्नाडीविधशल्यं परं ॥ तथा युवराणव च न स्यगत्यंतराभावात् ॥ नदुयद्वादिने दय
पस्तमायां व्याप्ति विचतुर्नाडिव्याप्ति तस्य नास्ति तदा कृतोपवासः ॥ उत्तरं ॥ पूर्वेत्रिवोप
वासः ॥ तदुक्तं ब्रह्मकैवर्त्ते ॥ स्त्रया स्तमानव नाडी श्रुतं विद्धा त्रयोदशी ॥ शिवरात्रिव्रतं तत्र कु
र्यात् जागरणं तथेति ॥ सप्तमी निर्विद्धा जयंती रोहिणी युक्ता श्रावण कृष्णाष्टम्यां अर्द्धरात्रादधः
कलामात्रापि पिविद्धा जयंती सात्रग्राह्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मे ॥ रोहिणी सहिता कृष्णा मासि

मादपाष्टमी॥ सप्तम्यां अर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत्॥ तत्र बालो जगन्नाथः कौस्तुभा
हरिरव्ययः॥ तामुपवसेत्कालं कुर्यात्तत्र जागरं॥ अर्द्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये
सति॥ नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति॥ तथा सप्तम्यामर्द्धरात्राधः पतिताष्ट
म्यां जयंत्यामुपवासपारणं रात्रौ पारणं स्यात् तच्च निषिद्धं॥ तदुक्तं गारुडपुराणे॥ अन्य
तिथ्यागमे रात्रौ नामसत्स्नाना शिवः॥ तामासपारणं कुर्यान्नामसीं गतिमश्नुत इति
उत्तरं॥ जयंत्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्॥ तिथ्यंते वोत्सवांते वा व्रती कुर्वीत पार
णमिति वचनात्॥ यदाष्टमी तु वृद्धिगा रात्रावपि स्यात्तदोत्सवांते पारणमिति निर्णयः
परा तिथिः प्रतिपत्योर्समाप्याश्च एवमुक्ते द्विविधे द्वादशनाडीविद्धमयानामुपक्रमणि १५

उपक्रमेत्वस्या गसिमा॥ ब्रोशस्ता स्यात्॥ तदुक्तं निगमे॥ श्रावणे प्रोष्ठपदे वा प्रतिपत्सु एवं
कृत्तिके॥ विद्धा स्याच्छंदसां तत्रापाकार्मा सर्जनं न विहितं॥ तत्र प्रतिपदहितत्वान्नत्प्रकारे
णवाध्यान्निरूपितं उक्तं॥ यच्चतुष्टयमंडप चन॥ उदितोहवतं नाना पिष्टं चास्तेगन्तरवो
द्विविधोद्भूतः कृत्तिकोधः सा तिथिर्द्व्यकथ्यायारिति॥ न द्विमुहूर्त्ता विद्धा तत्र तादृशा विन्यस्ते
तस्यैव चनस्यायमर्थः॥ या तिथिर्मानि उदिते द्विमुहूर्त्तं व्यापिनी॥ तस्यां होमवतं
कार्यं॥ अर्द्धचतुर्थ्यामनंतरं॥ द्विमुहूर्त्तव्यापिनी या तिथिः॥ तस्यां होमवतं कार्यमित्यर्थः॥ या ति
थी रविवारश्चमिति॥ अन्य द्विमुहूर्त्तव्यापिनी या तिथिः तस्यां पित्र्यं कार्यं॥ अस्तमयपूर्वभागत्रिमु
हूर्त्तव्यापिनी या तिथिः॥ तस्यां पित्र्यं कार्यमित्यर्थः॥ अतः सा चैव विधा तिथिर्द्व्यकव्ययोः

शास्त्रनिषेन विरोधः स्यात्॥ यत्तु कार्यवचनं उपवासव्रतादीनां घटिकैकापि या न वेत्तद
यसा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पैतृकमिति॥ तत्र घटिकाविद्धा विशेषणं नादृतं फलं॥ नना
पि विरोधः स्यात् एवं द्विमुहूर्त्तविधावपि घटिकावेधोपि ग्राह्यः॥ किं तु तत्र मुहूर्त्तविधश्च
ति तावद्विनाशयोरर्थः॥ ननु द्विमुहूर्त्तविधो घटिकावेधश्च तिथीनामस्तीति॥ ननु व्रता
द्यनुदयकालीनो घटिका द्विमुहूर्त्तवेधः॥ पित्र्ये च समानकालीन त्रिमुहूर्त्तवेधश्चेति॥ वि
षयव्यवस्थापरामनदवनद्वयो॥ किं तु तान्यायेन त्रिमुहूर्त्तवेधग्राह्यतापरमिति न शक्ते
व कामवोपवीनस्ति वचनेपि व्रतादिप्रक्रमाणे वाद्दयास्तमय वेधास्यात् कत्वात्॥ किंचा
यं नियमान संभवति॥ पूर्वविद्धा तिथिर्व्रतादाव वास्तमय समाया वेधस्वीकारात्॥ १९

स्माद्पनद्वयामतत्रिमुहूर्त्तग्राह्यतापरं॥ ननु कांश्चित्तिथयः परविद्धास्तज्याः कांश्चि
त्पूर्वविद्धास्तज्या इत्युक्तं॥ तदा चद्वितीयातिथिर्भविष्यति व्रतं द्वितीयाद्वितागए वकर्त
व्यं तत्तृतीयादिनागेपीति॥ तत्र तिथिद्वयभागेपि कर्त्तव्यं॥ ननु यत्तिथौ यद्व्रतं वि
हितं तत्तिथावेव तद्व्रतं कार्यं॥ अन्यथा त्वयथाशास्त्रानुसंगात्॥ मेवं॥ इतरव्रतानां च
कावपाहनशाक्तापवासयोरिति॥ मुहूर्त्तमपि छतिकालकर्मशक्यत्वात्॥ ननु सत्पू
र्वा वंश द्वितीयादितिथिप्रवेशमारभ्य नक्तोपवासो क्रियतां॥ मेवं॥ प्रातरेवोपवासं
कर्तव्यत्वं कर्तव्यमिति विधानात्॥ तदाहहदरुः प्रातरारभ्य मतिमान् कयान्निर्तत्व्रतानाह्निकं
नापराह्ने न मध्याह्ने न च कालो हि तो स्मृतो नाविनि॥ नव्वा तद्यंतमाह्निपं नाह्नतनास्तंयं

नैकदाचानत्यन्तानिरीक्षणसंकल्पवद्द्वितीयाह्नितिथ्यावपिनात्रोपवासाह्निसंकल्पोस्यच
विषयत्वात्सएवव्रतशब्दार्थः।ननुद्वितीयाह्निश्रुक्तत्वात्मकद्वितीयाह्नितिथितागस्क
र्तुंपार्यतएवामवंतन्नव्रतशब्दस्समानिच्चाहारलक्षणयानिरीक्षणसंकल्पाविषयत्वा
न्नतल्लक्षणाकारणंनास्तीतिमुख्याभावापवासाह्निकिंविषयमितिसएवव्रतशब्दार्थःन
चतावतिकालेकर्तुंशक्यतएवानन्तुतिथिद्वयनागायान्निकोपघन्तुष्ठानांवाहनानुष्ठान
योर्विपरीत्यंस्यात्॥तदुक्तं।पारणसंयुक्ताःपराःसर्वेणसंगताः।एतद्व्रतंमहापुण्यंप्र
वदंतिमनीषिणः॥द्विविधनाहोत्वाहोयेवंविधविषयतिथिद्वयनागायास्तत्वकालव
मितिनवाहनाविपरीत्यमनुष्ठानस्य।नन्वायांतितिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः।यां १७

तिथिंसमनुप्राप्यअस्तंयातिदिवाकरः॥इतिवचनद्वयबलादुपपत्तिःकिमितिनदर्शिता।च
तुर्थ्यांउदयेयातीतिवचनं।तिथिद्वैविषयं।अस्तंयातीतिवचनंतिथिद्वयविषयं।ननुच
परविद्धत्वज्ञातिथिद्वितीयातिथिद्वितीयं।नविधत्वज्ञातिथिद्वितीयतिथिद्वयश्चना।नियमाभा
वान्नैवमुपपत्तिर्दर्शिता।नाद्यवंवस्तुचतुर्थीविहितपरविद्धत्वज्ञातिथ्योकार्यमितिपंचमीवि
द्धचतुर्थीप्रसक्तेःपंचमीविहितंतत्वंनविधत्वज्ञातिथ्योकार्यमितिचतुर्थीविद्धपंचम्याःप्रसक्ते
एवामकस्मिन्नहनिव्रतद्वयस्यप्रसक्तौकथमनुष्ठानं।उत्तरं।कदाचिदहनावहितादो
नास्तिताद्यांकर्तव्यामकस्मिन्नहनिप्रातरारभ्यकर्तुंशक्यत्वात्॥कदाचित्तदुपवासन
कायावितिकत्वात्कष्टभायाहितिनयागाहनुष्ठानमुपपद्यते।इतरस्मात्तस्मात्क्रमणानुष्ठानं

न विध्यन्तानि विरोधः। एवमन्यास्वप्येवंविधतिथिष्वपि निर्णयः। ननु एवं तिथिद्वयविहितस्नाना
नाद्याह्निककर्मकस्मिन्नहनि हि विरोधः तिथ्योर्भेदे सत्येकदिनविहितवाद्धिरन्वेषणं॥ तदाह म
रीचिः तिथिद्वयाह्निकं यदुक्तं तत्पृथगाचरेत्॥ तिथ्यावृद्धिक्षये उस्नानादि सन्ध्याह्निकं कर्म
चरेदिति॥ अनन्तिथिद्वयनागयोर्नक्ताहिद्वयं कुर्यादित्यपलमार्तण्डे सागरोपरक्तवक्षे विद्ध
तिथिषु ग्मोनोन्तव्यवस्था विशेषमाह॥ विद्धासु परया तिथ्या तिथिष्वासु यथाविधि
उपवासैकभक्तादीनि कुर्यात्तासु च पारणं॥ तत्र अत्रोपवासशब्दः स्वतद्वायेनोपवासव्रतश
ब्दस्वतद्वायेनोपवासव्रतशमननिषेधं चाह॥ आसु तिथिषु वटसावित्रीव्रतरहितापौ
र्णमास्यासितचतुर्दशी अष्टमी श्रवणद्वादशी षष्ठी रंभातृतीया एकादशी कृष्णतृतीया दशपक १८

चतुर्थीषु परया तिथ्या विद्धासु यथाविधि मन्ति कुर्याच्चोपवासैकभक्तानि उपवासाश्च
एकविद्धानि निविचन्ति विद्वद्गः॥ तिथिबहुत्वे उपवासैकभक्तौ नां बहुत्वं। यस्यां यस्यां
तिथौ यदुक्तं॥ पाषणामैकभक्तं वा विहितं तत्तस्यां तस्यां तिथौ कुर्यात्॥ ननु नक्तव्रतं वत्र
प्रदोषव्यापिवाहि धर्मापाहात्पन्नदुक्तं सुमंतुना॥ तिथिर्यथोपवासस्याहैकभक्तेऽपि
तथा। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते न च। इति। पारणं भानतस्तु वाह्निपार्वणनिय
मविधिः। तत्रावश्यहवनः॥ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत्॥ अन्यथा तु फलं सार्धं
धर्ममेवापसर्पति नान्तिं धार्मयमः॥ अयाचितमप्येकभक्तवन्नक्तवदेषु। पूर्वविद्धासु
विशेषमाह। पूर्वतिथ्या तु विद्धासु तिथ्यां तपारणं विदुः॥ पूर्वतिथ्या तु विद्धासु तिथिषु

प्रतिपत्पंचमीलक्ष्म्यष्टमीत्रिलक्षचतुर्दशीसप्तमीनवमीदशमीशुक्लत्रयोदशीश्रवण
द्वादशीवटसावित्रीव्रतशुक्लोपोसमासोपमावास्यावरचतुर्थीरंभातृतीयासुविद्धासु
पारणेवउपवासेकर्तव्यानिकुर्यात्॥ अथ चैतद्विशेषः तिथ्यंते पारणं विदुः॥ सर्ववि
द्धासु तिथिषूपवासतिथ्यः पारणस्य रपि विद्यमानत्वात्॥ पारणरूपवासतिथ्यंतेपार
णं कुर्यात्॥ अथ तूपवासस्यामावास्यात्रातः पारणनिषेधविधिः॥ तदाह सुमंतुः॥ तिथि
नक्षत्रनियमे तिथिर्भांतेच पारणं॥ अतोन्यथा पारणे तु व्रतभंगमवाप्नुयात्॥ तिथि
नियमे नक्षत्रनियमे। भानि नक्षत्राणि तिथीनां भानां चांते तु निर्गमेपि। सर्वविद्धासु तिथि
ष्वान्तेष्वेव श्रवणं विना॥ अपाष्याविधिवत्कुर्यान्नवहांत्वपारणमिति तिनवहांनतासां तिथीनां १९

तषांनानानीति॥ अथ नक्तव्रतविशेषमाह॥ मध्यंदिनयुगानां तु ननावेसार्धप्रपाषणं। मध्यंदि
नयुगं चतुर्थीयस्यां सा मध्यंदिनयुगा। तेषां सार्धसप्ताहिव तोकसुपाषणं न वेत्ति॥ तदा
हा देवलः॥ युगं मध्यंदिने यत्र तत्र नागपाध्याफणीश्वरान्॥ क्षीरेणाप्याय्य पंचम्यां पायये
त्स्वयात्ता नरः॥ विषाणि तस्य नश्यंति न तं हिंसंति पन्नगाः॥ इति॥ नक्तव्रतविशेषमाह।
त्रिमुहूर्तत्रिमानं तत्प्राक्परतश्च तथा विधा॥ तस्यां नक्तव्रतं कुर्याद्दिवा नक्तव्रताहते
यानि द्विरसमाना स्यात्त्रिमयानास्कृते वंत्रिमुहूर्तापरतश्च तथा विधा त्रिमुहूर्तातिस्यां
हरि नक्तव्रतव्यतिरिक्तं नक्तव्रतं कुर्यात्॥ तदुक्तं स्कांदपुराणे॥ दिवा रात्रिव्रतं यद्वदेक
मेव तिथौ स्मृतं॥ तस्याश्च नयव्यापिन्यां कुर्याद्दिवव्रतं क्रमीति॥ उनयव्यापित्वाभावे तूपवस्य:।

अस्तरशनं वर्जयित्वा रात्रौ नक्तं कथमिति विधानान्नक्ते दिवाशनं निषिद्धं ॥ कूर्मपुराणेपि प्रदो-
षव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता दिवा यदि । नक्तं नक्तव्रतं कार्यं स्वाध्यायस्य निषेधवद्दिनैः ॥ अत्रैव वि-
शेषमाह ॥ पूर्वाह्णिकप्रदोषात्तो मत्वा तत्र परा ह्यया । तथा वेदपरा ज्ञेया तथा वृषि-
संमता ॥ यदा नक्ततिथिः पूर्वदिने प्रदोषं व्याप्नोति परदिने अस्तमानादर्वाचीनं त्रिमु-
हूर्त्तं कं व्याप्नोति तत्र स्यादं किंवा स्पृशति तदा कथमित्यत्राह पूर्वत्र नक्ततिथौ पूर्वदिने
वप्रदोषात्प्रदोषव्यापिनी वा दिने तिथिर्नक्तव्रते संमता ॥ एवं कारात्परदिने प्रदोषव्या- २०
प्तिर्निवृत्तिः । तदाह जाबालिः ॥ अनन्तस्तु स्थितिरयं तु एषां कर्मविप्रानां दिवा नक्तव्र- २०
तं सर्वत्र रात्रियोगान्न शस्यते इति व्यासनाथके ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या यदा नक्त-

व्रते तिथिः ॥ एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णेपि वा समाः इति ॥ यदा नक्ततिथिः पूर्वपरयो-
रुभयोः प्रदोषव्यापिनी स्यात्तदा कथमित्यत्राह । परतिथिः पूर्वपरायारक्तौ रतथा च प्रदोषव्या-
पिनक्ततिथ्योपरा तिथिर्नक्तव्रते संमता ॥ तदाह जाबालिः ॥ यदि तिथ्योरुभयोः प्रदो-
षव्यापिनी तिथिः ॥ तत्रान्तरनक्तं स्यादुभयोरप्ययं यतः ॥ उभयत्रापि दिवारात्रावपि साति-
थिर्विधात यत इत्यर्थः ॥ यदा तु नक्ततिथिः पूर्वपरयोरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तस्यां तदा
कथमित्यत्राह सावित्रि पूर्वपरायारक्तौरेत तथा च प्रदोषव्यापिनी वपि सैव परा त्ववश्य-
मता ॥ तदाह जाबालिः ॥ अन्यथा चेत्परेह्न स्यादुनाथगिरस्तात ह्रीसन्तौ अस्तनः अस्तमा-
नात् ॥ स्कन्दपुराणे नक्ते ॥ प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ॥ आत्मनो द्विगुणा छा-
यामतिक्रामति भास्करः । तं नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनमिति ॥ नक्तव्यासन-

प्रदोषव्यापिनीत्युक्तं। मुख्यं वचनात् त्रिमुहूर्त्तात्तदुक्तं। कथमनयोरेकवाक्यता। उच्यते प्र
दोषकालस्य मुख्यत्वेनोक्तत्वात्तयोरेकवाक्यता॥ तदुक्तं स्कन्दपुराणे॥ उदयात्प्राक्तनी संध्या घ
टिकात्रयमीरिता॥ सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्करः। त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्
वावस्तं गते ततः इति। नन्वत्र यत्र प्रदोषव्यापित्वं परेव ग्राह्या। यदा नक्ततिथिः पूर्वदि
नेन प्रदोषमपि किं स्पृशति परदिने स्वल्पं तत्र कथं। उच्यते। दिवारात्रिव्रतत्वान्नक्तव्रतस्य दि
वारात्रिस्पृक्त्वात् तिथिः कर्त्तव्या। तत्फलं रात्रावेव कार्यं यत्र तथापि पारणान्नक्ते तिथिर
स्तमानपर्यंतमेव विवक्षिता। नन्वनक्तव्रते रात्रौ भोजनमनेकवचनं विहितं। अरुण्या
त्मछायाद्विगुणं भोजनं तद्विरोधः स्यात्। मैवं। विशेषविशेष विशेषवचनेन सामा २१

न्यवचनानां बाधानवत्या विरोधः॥ हरिनक्तं धृतिस्मृति विषायायमवधिरिति स्कंदपु
राणउक्तं॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सर्वनक्तव्रते तिथिः। उदयस्था सदा मुख्या हरिनक्तव्र
ते तिथिरिति॥ सौरनक्तव्रते विशेषमाह। सद्द्विगुणछायाह्नेद्विगुणे सौरनक्तं दिवा चरेत्। स
ध्यमीरविवारादौ यस्सौरनक्तं विहितं न तत्स्वच्छायाद्विगुणे दिवा चरेत्॥ साहावत्यानन्त
तरावेन नक्तविषयमुक्तं॥ इतरनक्तं तु तिथिक्षयवशाद्यत्र प्रदोषव्यापि विहिता भोज
नमित्यर्थः। तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ नरस्य द्विगुणछायामतिक्रान्तमयद्वारविः॥ तद्वासौ
रं चारनक्तं न नक्तं निशिभोजनमिति। अयं भोजन एव विशेषविधिः॥ प्रदोषव्यापि
वाह्निनियममस्तु पूर्वनक्तव्रतं न वर्हत्वान्निहितत्वयः॥ तद्वास्तु संभवः॥ निमुक्तर्तस्य शागवाहि

निशिवातावतीतिथिरिति।तस्मात्सौरं चारंनक्तं।अहरहोयेवडानाङ्गनंमिति।नक्तव्र
तनिशेषमाह।यत्रनक्षत्रमियात्प्रातर्निशियक्षेकर्मितुना।तत्रैवापनासहोदनक्त
श्रवणंविना।अंतेउपारणंनक्तं विकमनक्तंतथाविधं।नाडयत्रेयन्नक्तेनाछितअस्तमि
यात्अस्तमानमाप्नोति।तत्रैवरात्रौच्चपवासेत्।तदुक्तंश्रीविष्णुधर्मे।उपोषितव्यंन
क्षत्रंयस्मिन्नस्तमियाद्रविः।मुहूर्तयत्रवानाराऽनिशीथेशशिनासहेति।वदानक्तव्रतेह
युगामितद्दाहिनाहयेपिनास्तमानकालेस्मिन्तदाकथमित्यत्राह।निशीतियत्रनक्तं
निशीडनामुतंतत्रोपवसेत्।तदुक्तंविष्णुधर्मे।मुहूर्तयत्रवेतिथ्रनसोमानिशी
तिसामान्यनोक्तावधिसमंउवचनाउराधाईदर्धरात्राद्दध्रएवतिनिशीथीयात।तथाहि २२

यत्रार्धरात्राद्दर्ध्वंत्रिमुहूर्तंप्राप्यात्तितिथौ।तत्रनक्तव्रतंकुर्यादिनी।तपारणंतायति
नक्तामकनक्तंचनक्तात्रविहितंतथाविधनक्तात्रअपोषणं।तथाविधनक्तान्ननक्त
मकनक्तंचकुर्यादित्यर्थः।तदुक्तंस्कंदपुराणे।तत्रैवापवासहाहयन्निशीथा
द्दाध्वानवतु।उपवासयदृष्टंस्यात्तथानक्तैकनक्तंस्यादिति।।ब।।इतिसर्वनक्तान्नकन
क्तनाकापवासनिर्णयप्रकरणं।।श्लोका।।ब।।नचैवय तर्सिभावामत्यानेनपरत्र
तिकाहस्फापाप्राप्तिनिश्चितं।किमितितुननिर्णयइत्यत्राह।अनेकमुनिवाक्यमि
वीस्यपाकृतचेतसां।।बाधायक्रियातस्मान्निरकाहस्पाविनिर्णयः।।यद्यपिपर
ह्नानापाप्तिसामान्येननिश्चितं।तथापिपरह्नानापोषणमवानकमुनिवा

क्यानि विप्रतिपन्नानि। तानि किं विलाकार्यं किं वा कर्तव्यानां प्रकामं हृषियः। तेषां बोधाय समृ
त्यनायासमानिरेकादश्यानिर्णयः क्रियते। सर्वस्मृतिपुराणेतिहासादिषु विनिश्चि
तं। एकादशीव्रतं तच्च नित्यं काम्यमिति द्विधा। यद्विमूढानिर्तलिच श्रांत्या संदिहाना
नूमत्याहा। सार्वेनी सर्वत्र निषिद्ध सार्वेनिहासपुराणेषु इतिहासपुराणेषु एकादशी
व्रतं विनिश्चितं विशेषणेन। निश्चितं स्मृत्या हीनां प्रमाणस्मृतिपादहस्ताधिनं। तेन सं
देहहानकर्तव्यमित्यर्थः। तच्चैकादशीव्रतं नित्यकाम्यमिति द्विधा। द्विप्रकारं न वति
नित्यत्वं काम्यत्वं चापपादयति। नित्यं सहायावत्कादृशन्न कदाचिदतिक्रामेत्। इत्य
क्यातिक्रमादोषश्रुतेस्तरत्यागाच्चाहमानात्। फलाश्रवणान्त्वदीसायामपि नित्यमिति २२

×श्री १ श्रु ×श्रु १

×श्रु १
कीर्तिते। सा च आहि फलश्रुत्या न च काम्यश्रुहीरितं। ता हि एकादशीव्रतं नित्यमित्यकर्मा
साहित्यकर्मा यावद्दासुरित्यकृतायां न कदाचिद्रतिक्रामेदित्यकर्मा अतिक्रामदोषश्रवणे
नत्याग्रमिति चाहनात्। फलश्रवणाद्दोषश्रुत्या नित्यमिति कीर्तितं। नित्यमित्य
क्रियेथा। गारुडपुराणे। आपाञ्चैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति साहित्य
×या॰पुरा॰ क्रियैः सनत्कुमारप्रोक्तं। एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति। या
वद्यासुरित्यक्रियया। श्रीविष्णुरहस्ये। एकादशीन त्यागाम कदाचिद्यावदायुः इति
निरितो। आग्नेयपुराणेऽपि। आपाञ्चैकादशी राजन्नुपावदायुः यावदायुः अतिनिरि
तो न कदाचिदतिक्रामेदित्यकर्मा क्रियया कान्यः। एकादश्यामुपवासेन कदाचिदि

नित्कामह्निनि विष्णुस्त्रातो ॥ अथ एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानवः इति ॥ अतिकामाद्वि
विषः ॥ प्रकरणं तु पक्षद्वयाकरणे च ॥ प्रकरणं यथा सनत्कुमारः ॥ न करोति हि यो मूढ
एकादश्यामुपोषणं ॥ स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतं इति ॥ एकादश्यां तु निश्च
यं यो भुंक्ते मूढचेतनः ॥ प्रतिग्रासं स भुंक्ते च किल्बिषं श्वविष्ठासमं इति ॥ निष्कृति
र्नैव पापस्य कार्या धर्मशास्त्रमनीषिभिः ॥ एकादश्यां न कामेन भुंजानस्य निरंकुशं ॥ निष्कृतिः कापि ना
स्ति तस्य पापस्य निश्चितं पापेन नरकं व्रजेत् ॥ एकादश्यन्नकामस्य पिष्टनिःसत्मनु
ति इति नारदीये ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठंति संप्रा
प्ते हरिवासरे ॥ तानि पापान्यवाप्नोति भुंजानो हरिवासरे इति स्कंदपुराणे ॥ मात्स्येपि २४

ब्रह्मा विष्णू रुद्राद्यास्तन्नाम्ना तथा ॥ एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपि इति ॥ उपकरणमुक्त
राणे विष्णुरहस्ये ॥ समाधाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमं ॥ तस्य भंगे नरः ... रौरवं
नरकं व्रजेत् ॥ परित्यज्य व्रतं सम्यक् एकादश्यां हि किं नरः ॥ न समापयेत् तस्य गतिः पापि
यसी न वेहि हि ॥ अत्यागवाहनेन तथा विष्णुरहस्ये ॥ परमापद्गमापन्नो हर्षे वा समुप
स्थिते ॥ सूतके मृतके चापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतं ॥ नास्ति कालस्य हानिर्न करोति अंगतः
आपद्यपि हि निरकरणं त्यागेन फलाश्रयणाद्यथा ॥ कात्यायनः ॥ एकादश्यामुपवासस्य
हायारुभायारपि इति ॥ स्कंदपुराणे ॥ उपोष्यैकादशीं सम्यक् पक्षयोरुभयोरपि
श्राद्धातिशयः शक्यांगापरित्यागः समकं ॥ कामरिंदनी पुराणे ॥ निश्चायां ... यावरानने

नरो लोकद्वयं न लोकद्वयं संप्राप्नुयाद्धरिवासरे इति नित्यफलाश्रवणाच्च पातकोपपातकफलं
कल्पितं नित्यं चोपपातकरित्येव मानं प्रमाणं भावात् प्रत्यहं नित्यं भावात् स्वर्गादिवत्फलकल्प
नेति वृत्तौ नित्यविधिबलाद्धि प्रत्यहं नित्या सिद्धा । वाक्ययायथा सनत्कुमारः । प्रायश्चित्तकर्त
व्यमेकादश्यामुपोषणमिति । एवं निवचना निराताप वासरशब्द [illegible] वणाडुपवास
विधिपराणि किंत्वेकादशीव्रते साधुत्वाहितफलश्रवणात् काम्यमिति । कामसा
धुत्वं माह । आदिशक्त्या स्मृत्यन्तरसमुच्चयाद्धितद्युक्तं विष्णुरहस्ये यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं
सुतान्संपद्भ्यामात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति कूर्मः । यदीच्छेद्विष्णु
सायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि इति कात्यायनः । २५

संसारसागरात्तारमिच्छेद्विष्णुपरायणः । ऐश्वर्यं संततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । ए
कादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि इति स्कांदे । यदीच्छेद्विष्णुलोकं योगाः मुक्तिं वात्यंतदु
र्लभां । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि इति नारदीये । एकादशीव्रते नरकषामधिकार
उक्तं । अशीतिवर्षमष्टाब्दात्परस्सर्वे अधिकारिणः । अष्टवर्षसंवत्सरायाश्च निवृत्तः ।
अष्टवर्षात्पारे नवमादिवर्षादधिकारिण इत्यर्थः । अत्रावधिकमाह । अशीतिवर्षमिति
अशीतिः स्यात्तराकावर्षः । तदुक्तं कात्यायनेन । अष्टवर्षाधिकोमर्त्यो ह्यपूर्णाशीति
वत्सरः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि इति नारदीये । अष्टवर्षाधिकोमर्त्यो
ह्यपूर्णाशीतिहायनः । भुंक्ते योमानवो माहात्म्ये कादश्यां स पापकृत् ॥ अत्र विश

मस्यवस्थानामाह। विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वयोरुपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पु
त्रिणः। कृष्णानिषेधः। तत्सायोः सिद्धिः स्तस्यार्थतात्वता। विधवाया मृतपत्न्याः स्त्रियाः। वनस्थस्य
वानप्रस्थस्य। यतेः संन्यासिनः॥ एकादशीद्वयस्य शुक्लकृष्णैकादशीरूपवासः। उपवासविवि
धिरित्यर्थः। ननु विधवायाः कथं वनस्थादिसमानधर्मत्वं। उत्तरे। पुनःप्रमातसोमं द्वि
कैकादशीनावतु। तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा। विधवायाश्च तत्रैव एस्तो
द्वादशीनावत् इति गारुडपुराणाद्द्वैतरहस्य॥ वनस्थयतिसमानधर्मत्वान्न। पुत्रिणः
पुत्रवतोऽष्टगृहस्थस्य शुक्लायामेवैकादश्यामुपवासः। पुत्रिणः इत्यस्य काम्योपलक्षणं॥
निष्कामस्तु यतिसमानधर्म एव॥ तदुक्तं मार्कण्डेयेन। संसारेऽस्मिन्नेकादशीयत्नपरतः पुनारक्ता। २९

तत्त्वस्तूपवासकामी निष्कामस्तु नरो स्मार्तः। तीयते रक्षकः ततस्तत्रोपवासः। निष्कामस्याथकनर
त्वेति समानधर्मता॥ तद्दाहकूर्मः॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ वानप्रस्थो यति
श्चैव शुक्लामेव सदा गृही॥ प्रकरणाद्दीव्रतशब्दप्रयोगात् उपवासविधिपरत्वं। पुत्रिणो गृ
हस्थस्य कृष्णायामेकादश्यां भुक्तिर्लिङ्गेन स्यान्निषेधः। अथ ननु निवृत्तिमात्रेणोपवास
स्यात्। किन्तु अथन निमित्तमात्रेणोपवास इति कथमवगम्यते। शुक्लामेव सदा गृहीति वचनात्
कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधाच्च निषेधवचनानि कूर्माः॥ संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्र
दिने तथा। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणमिति कात्यायनः॥ एकादशी तु कृष्णा
तु रविसंक्रमणे तथा। चंद्रसूर्यप्रारागे च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही॥ सर्ववचनगतमुपवा

सपक्षमात्रान्निर्गोतम्॥ आदित्यादिनिसंक्रांत्यामसितैकादशीव्रतं चा॥ यतीपातवानश्रा
द्धदिनोपवासकृहीतिनात्रनिर्वचनेरूपवासनिषेधः प्रतीयते न निवृत्तिस्तेनाशन
निवृत्तिप्रमाणं वाच्यं॥ तत्तु वचनांतराण्येव प्रमाणं॥ न शंखवनपि वा तन्नायं न स्वादुक्त
मस्तिकां॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि वीतिविहितधर्मशास्त्रसमत्रभेदासंगा
नष्टवसामान्यविरूपत्वप्रसंगः॥ एकादश्यां भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ स्कंदेः॥ रटंतीहपुरा
णानि भूयोभूयो वरानने। नभोक्तव्यं नभोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे इति॥ नात्र प्रवचने
भुक्तानोपवासशब्दाभावात् एकादशीप्रकारणस्थप्रक्रामउपदसंहार वाक्ये नोपवास
शब्दप्रयोगाद् उपवासविधिपरत्वमावेषां वचनानां॥ सत्यं यद्यत्रोपक्रमेनउपसंहारस्त्र २८

तोपवासशब्दप्रयोगा॥ तत्रोपवासविधिपरत्वं इत्युक्तं नास्तीति तदानन्निवृत्तिमात्र
परत्वमिति निश्चयः॥ तेन तत्तु एकादश्यां गृहस्थोपवासनिषेधेऽप्यशननिवृत्तिरनिर्व
चनेरवसीयते॥ नात्र नानि निषेधवचनानि अधिकारिविशेषाश्रयणाद् गृहस्थवनस्थ
यतिविधवानामप्यनशननिषेधं विदधति॥ ततस्तूपवासनिषेधाया विप्रतिषेधः स्या
दिति प्रत्याह॥ सिद्धिरिति तस्यार्थः॥ अत उपवासव्रतत्वं श्रुत्वेष्ठीयमाने तद्ध्यर्थतः प्रसंगान्नया
नशननिषेधस्य सिद्धिर्वितीयथा काम्यादुष्ठाने प्रसन्नित्यसिद्धिः अतो न विप्रति
षेधः॥ नात्र कस्तुराणवचनैः अलं तोऽक्षैकादश्यां तु लाभ्रव उपाध्यं व्रतीयताम् तथाहि
स्कांदे दृश्यते सर्वमासस्त्रपक्षयोरुभयोरपि यथा समो॥ तथा सितासितकृष्णपक्षैकादश्यामनिशं:

स्मृतिश्चतिक्रमः।। यथान्नं रदहितेणवा अयानवेग्रकीर्तिता। उल्पंस्तु एणमवाप्नोतिवा
ह्यपोल्लुतायाजपारिति। नारदीये।। सामस्तयग्राहीस्तुएपोयाध्येवस्तुनिनिःस्मृता। तथा
सिता। सिनस्तुल्पद्वादश्यां विष्णुरुच्छिहो। नारदीये। सायंप्रातर्यथा संध्या सायंप्रातर्यथा
क्रतौ तथा सितासिनस्तुल्पद्वादश्यो धर्मनितंसाम। इति। विष्णुरहस्ये। यथा विष्णुः शिव
श्चैव संतन्त्रीभुतनिनिःस्मृतौ। तथा तल्पतामात्राति द्वादश्यो अलके तत्पाक इति। तस्माद्
दस्त्रस्य शुक्लायामेवोपवासः। कथमित्यत्राह। उपाध्येकादशी उत्कृष्टाशुक्ला वदति
वाहिनः। विधवायाः पिवनस्तोहि विर्षायावनसार्थकाः।। शुक्लवत्तु शुक्लाएकादशी यथा।
उपाध्या तथा उत्कृष्टापाध्यो निवर्हति विषयनिश्चायकवाक्यानि तपिवानस्ताट्यनि

२५

विधवाविषयावनसार्थकाः सन्त्रयोडनाः। अपाधिकातिशयश्रवणात्। शुक्लामेव सदा गृ
हीति विशेषवचनाच्च सा राहन्नस्तोहि विषयाव्वन उल्पता विषयो वर्णितो। स्तपयितिनवने
नस्मृतिपुराणवचनैः शुक्लैकादश्यामपि संक्रांत्यादिषु याग उपवासनिषेधावगम्यते
तथा हि गार्गिलः।। एकादश्यां तु शुक्लायां संक्रामत्र्यहणेपि वा। उपवासं न कुर्वीत गृहीपु
त्रधनक्षयाद्धिति। मत्स्ये।। दिनक्षये तु संक्रांत्यां ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। उपवासं न कुर्वीत
पुत्री पौत्रसमन्वित इति। कूर्मः।। संक्रांत्यां शुक्लपक्षे च रविशुक्रे दिने तथा। एकादश्यां न
कुर्वीत उपवासं च पारणमिति। शुक्लपक्षे एकादश्यामित्यन्वयः। गौतमः।। आदित्यदिने सं
क्रांत्यामसितैकादशीषु चाव्यतीपाते जातश्राद्धे पुत्री नोपवसाद्गृहीति। जैमिनिः।

आदित्यहनि संक्रांतो ग्रहणी पातहनि क्षये। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। इति
तत्र काम्यैकादशीमात्रग्रहणं नोपवासस्य कथं न मन्तुपपन्नमित्याशंक्याह। संक्रांत्यादि
निषेधस्य संक्रांत्यादिनिमित्तकोपवासं निषेधं नित्यतन त्वेकादशीस्थले। संक्रांत्यायदिनि
षेधः। संक्रांत्यानोपवास इति निषेधः॥ न संक्रांत्यादिनिमित्तं संक्रांत्यादावनिमित्तमुप
वासं निषेधति। एकादशीव्रतनामकादशी निमित्तं एकादश्यां विहितमित्यर्थः। तं न नि
षेधति संक्रांत्यादिकाख्यानेन निषेधनं। एकादश्यकाख्येन न निषेधनं॥ तदाहकात्या
यनः॥ तत्र उक्तोपवासस्य संक्रांत्याद्युपवासविधिप्रयुक्तोपवासस्यायं निषेधस्तदाह
कातः। एकादश्यां तु कर्तव्यमित्यादि निषेधायं शास्त्रेन पराप्रयुक्तं तं नरयुक्तस्य ३०

न निषेधनं प्रयुक्तं तत्र मित्येकादश्यास्तूपवासविधिः॥ तत्र युक्तस्य प्रयुक्तस्ते तरास्यो
पवासस्य। नायं निषेध इत्यर्थः। कस्मात्प्रयुक्तं तर प्रयुक्तस्योपवासस्य संक्रांत्या
द्युपवासशास्त्रेण विधिर्न भवति। यदि हि स्यात्तदायं प्रतिषेधोपि तस्य स्यात्। न चात्र
न विधिः। तस्मात्प्रतिषेधेन न भवतीत्यर्थः॥ स्मृतिमीमांसायां जैमिनिः॥ तन्निमित्तोप
वासस्य निषेधायस्त्वहानृतः॥ नाभ्युपेयगतानां च न्यायतो नित्यस्योपोषणमिति वि
षयान्तरे हि नेदर्शनं। तन्निमित्तोपवासस्य संक्रांत्यादिनिमित्तोपवासस्यायं निषेधस्त
दाहतः। कथमभ्युपगमानां निषेधस्याभावो न भवति। अत्र तु प्रयुक्तस्य संबंधात्तदस्य
भ्युपगमः॥ एकादशी संबंधः संक्रांत्यादितिथौ तत्कृता निषेधः एकादश्युपवासस्याभावेन

मन्वनीयाता यस्मादेकादश्युपोषणं नित्यं॥ काम्यस्य स्यसंक्रान्त्याद्युपवासस्य नित्यत्वे
नित्यैकादश्युपवासविषयानन्तवतीत्यर्थः॥ दिनक्षयश्राद्धदिने च विशेषमाह॥ उपोष
णं च विधवा यो द्वादश्यां च क्षयसंनिपित्रिशेषसमाघ्रायकुर्याच्छ्राद्धे द्वादशीदिने क्षयस
ति एकादश्यां क्षयतिथौ सत्यां विधवायामेकादश्यामुपोषणं कुर्यात् तद्वचनात्तु सारण
तत्राह गालवः॥ एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनक्षयतिथिर्भवेत्॥ तत्राद्यैकादशीत्यक्त्वा
द्वादशीं समुपोषयेत्॥ तत्र कृत्वा तु श्राद्धं त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ गालवः॥ त्र
योदश्यां न लभ्यते द्वादशी यदि किंचन॥ उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता सय
ति स्मृत्यंतरात्॥ एकादशी न लभ्यते सकला द्वादशी भवेत्॥ उपोष्या दशमी तत्र रु २१

पिक्तिश्चलकाब्रवीतोनलभ्यत इति तिथिक्षयोपलक्षणं॥ ऋष्यशृंगः॥ एकादशी यदा व
स दिनक्षयतिथिर्भवेत्॥ तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ अयमर्थो
विषयविता गत्सर्वं केऽप्यनरत्नविवरिष्यते॥ एकादश्यां सांवत्सरिकादिश्राद्धसंप्राप्त
तश्राद्धं तच्चापि पितृसेविताशेषे समाघ्राय योपोषणं कुर्यात्॥ तदाह कात्यायनः॥ उपवा
सो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्॥ उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितमिति
नित्योपवासे एकादश्युपवासः॥ न तु भुंजीत पितृसेवितमिति वचनविरोधः स्यात्
मिवं विशेषवचनान्नानाकृतं कार्यं श्राद्धं घ्राणविधानान्न विरोधः॥ प्राणस्य भोजन
कार्यकरणत्वं स्मृतावष्टकं॥ अवाप्य यामवन्नान्नवत् प्राशितानवाप्राशितमिति॥ न तु म

स्यनविद्यते आग्नेयपुराणवचनेनोवैष्णवस्य यद्दिने: शुक्लैकादश्यामुपवासः। अवैष्णव
शुक्ल
स्य तु लौकिकादश्यामपि भोजनं निषिद्धमिति मात्रमिति प्रतीयते। मत्स्यपुराणे॥ एकादश्यां नि
राहारो भूत्वा भुंक्ते द्वादशीदिने। शुक्लैकादश्यां हविष्याशी नक्तं वैष्णवं महदिति॥वा॥ नारदीय
पुराणे॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षे शुक्ले विशेषतः। गृहस्थः पुत्रवान्नक्तं तद्व्रतं वैष्णवं म
हदिति॥वा॥ आग्नेयपुराणे॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतद्धि वैष्णवमिति। अत्रान
रमाह। वैष्णवं महदित्यत्र हिंनुशब्दाद्वितद्वितः। विष्णुसंबंधकथनाद्व्रतस्य श्रुतिरि
ष्यते। वैष्णवं महदित्यत्र श्रुतिरिष्यते॥ एकादश्युपवासविधिरर्थवाद इत्यर्थः। क
स्माद्धितुशब्दात्। न हि तत्सति व्रतस्य विष्णुसंबंधकथनात्॥ विष्णुसंबंधवाद्व्रतं प्रत्य २२

स्तमिति तत्त्वर्थवाद इत्यर्थः। ननु व्रतं वैष्णवं महदिति अस्य विधिपरत्वसिद्ध्यर्थं विष्णु
वशब्दात्तु हितत्वं स्थापकत्वं सिद्ध्यति। मैवं। यद्यप्येवं व्यवस्थापकत्वं अंगीक्रियते नान
र्थवादाधिकरणराद्धांतभंगः स्यात्॥ अतएववाक्यानुराधादेकादश्युपवासविधि
र्थवादत्वाभावपरमतमस्तं च तत्पयति। एकादश्यामुपवासाद्वगृहीकवचनकृतं
तत्र गृहीशब्दात् शुक्लामेव त्यवयात्॥ गृही गृहस्थः॥ एकादश्योः शुक्लकृष्णयोरु
पवासे एकादश्यां द्वितीयेक्षपवासः। ननु शुक्लायामुपवासः कृष्णायां। भोजननि
षिद्धमात्रमित्यर्थः। एवं कवचनकृतं गृहीशब्दात् सदा शुक्लामावोपवास इत्युपस्था
पयात् अयमर्थः। यच्छतायेकादश्योः गृहिणे उपवासः स्यात्। तदा यद्दिणः शुक्लैका

दश्यामावोपवासकथनं नोपपद्यते। अथ शुक्लायामेवोपवसेद्धि त्यस्यायमर्थः। शुक्लाशु
द्धोः शुद्धाकामनानपहता नित्यस्यार्थः। तासूपवासन्तु न तु कृष्णां मलिनां मलापहता मि
त्यर्थः। एवं चैकादशीद्वये उपवासापि न विधानं इति चेन्न। नवा कोपक्रमपर्यालो
चनया एकादशीपरस्य शुक्लएकादश्या कामना शुपहत नित्यत्वेन प्रमाणभावात्। अथ
पक्षद्वयाविकादश्या शुक्लपक्षेपोषणविधिपराणि दृशः पूर्वमासाश्च तपा हि वचनानि
प्रमाणमिति निषेत्। न तत्पोषोवचनानां वानप्रस्थादिविषयत्वानापपन्नत्वात्। किंच
गृहिणः साधुन्याहि कांम्योपवासस्योद्धेहः प्रसाङत। अथवा शुक्लामावैकादशीकाम्य
मुपवासन्न कृष्णैकादशीकाम्या मित्यर्थ इति चेन्न। कृष्णैकादशीकाम्योपवासबाधकत्र २२

संभवात्। सति च कृष्णैकादश्यां काम्यविधयः। कूर्मे। पितृहणो गतिमिच्छन्कृष्णायां समु
पोषयेत्। इति सनत्कुमारः। वाराणसे अकाले कृष्णा संक्रांतिसंयुता। एकादशी सदो
पोष्या सर्वसंपत्करा तिथिः। मत्स्ये। एकादश्यां तु कृष्णायां उपोष्य विधिवन्नरः। पुत्रानायुः
समृद्धिं च सायुज्यं च समश्नुते। इति। तस्मादह विशेषेण शुक्लकृष्णैकादश्यो गृहस्थैरु
पोष्ये इति प्रागनुक्तः। काम्य विशेषणमाह। काम्यं तु कामनाधीनं काम्याय व
स्थितं। काम्यामेकादशीव्रतं कामनाधीनं। कामनायां विद्यमानायामेव विधानात्। का
मनायामविद्यमानायां कथं विधानमतः कामनाधीनं काम्याय व कामनाय व व्यव
स्थितं। पंचपक्षमायेकादश्युपवासकामना स्यात्। तादृशी नित्यैकादश्यामुपवासः कार्यः।

यद्यन्तरैकादश्युपवासफलकामना स्यात् । तदा ह्यन्तरैकादश्यामुपवासः कार्यः । सं
निधानाय एकादश्युपवासफलानि ॥ अथान्तरैकादश्युपवासफलानि च ॥ कूर्मे । यदी
च्छेद्विपुलामृद्धिं श्रियं संततिमात्मनः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि । गालि
वः । एकादश्यां सितपक्षे यश्चक्रे यज्ञपापहरणं ॥ स विष्णुलोकं व्रजति लक्षपादो विष्णुध्याने
इति । इत्याद्युपवासस्वरूपमाह । वर्जनीयानि संत्यज्य गुणान्संगृह्य चाहितान् । निरा
हारस्थितिर्यस्तु सोपवासः प्रकीर्तितः ॥ वर्जनीयानि संत्यज्य सद्यो विहाय सर्वाहितान् तथा
स्त्राकानुगुणान्संगृह्य सम्यगुपादाय । निराहारः आहारं वर्जयित्वा यास्थितिः स उप
वासः उक्तः । सद्भक्त्युपवासा नित्यं नारायणे द्विगः । तदुक्तं विष्णुधर्मे । उपात्तस्य पापस्योपयस्तु वा २४

सो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इति ॥ उपावृत्तस्य निवृत्तस्य सर्वभो
गविवर्जित इत्यादिना निराहारत्वोक्तिः ॥ वर्जनीयानि कानि सुमंतुना । विहितस्याननुष्ठा
नमिन्द्रियाणामनिग्रहः । निषिद्धासेवनं चाद्यं वर्जनीयं प्रयत्नत इति । हारीतेनापि पतितपा
षंडिनास्तिकादिसंभाषणमनृतवादाश्लीलादिकमुपवासदिने वर्जनीयमिति । आदिग्रहणा
द्दिवास्वापं चापलं हिंसामाहुः संग्रहः ॥ गुणाश्च विष्णुधर्मे उक्ताः ॥ तत्राद्यजपनं ध्यानं तत्कथा
श्रवणादिकं । तदर्चनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥ उपवासे तु नामानुगुणाः प्रोक्ता
मना विनिर्दिष्टाः संकल्पविधिमाह ॥ स्नात्वा व्रतविधानं तु व्रतसंकल्पमीरयेत् ॥ ए
कादश्यां निराहार इति मंत्रेण मानवः ॥ नित्यकाम्योदकहस्तेन वारिपूर्णमुदुंबरम् । एकी

गृहीत्वोदुंबरं पात्रं व्रतीन कृतमानसः ॥ स्नात्वाचाप्तान्विधिवत् ॥ प्रातरुत्थानावसानमानवः ॥ ए
कादश्यां निराहारः स्थित्वाहमितनः परे ॥ नो क्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मम वाच्युत ॥ इति मं
त्रेण निर्थिकाहस्फुपवाससंकल्पमीरायत् ॥ मानसिकाध्यवसायः संकल्पः ॥ कात्यायन उपवा
सं तु कृत्वा सुरवः सन्नद्धा स्नानवारिणा पूर्णं समोदुंबरं पात्रं गृहीत्वा व्रतीमानवः ॥ प्रावाकिन मंत्रेण सं
कल्पमीरायत् ॥ अर्घ्यं पूर्ववज्जक्तिसमन्वितः इत्यान नपूरप्रत्यानयानार्थं हं न निहति ॥ न तु हं
न नाम्न उपवासफलमस्तीति स्मृतिकाराः प्राहुः ॥ सत्यं ॥ तत्कालोक्तफलाधिक्यमस्तीति स्मृति स्थि
त्वात् ॥ तथाह कात्यायनः ॥ उपवासं तु एकादश्यां यथासंकल्पाय कृत्य इति ॥ उपवासएव नियमानाह ॥
पाषंड्याहपुसंसर्गसंलापं च समीहणं हंतानां धावनं हिंसामहतं स्वापमेव च ॥ २५

असत्कृत्यपानं स्त्रीसंजोगं स्वपनं दिवा ॥ तांबूलचर्वणं मांसं वर्जीयत् हरिवासरे ॥ पाषंड्या
हपुसंसर्गसंलापं नाषणं समीहणमवाला कन्नं वर्जीयेत् ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ तस्मा
त्पाषंडिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत् ॥ विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षित
इति ॥ आहिदेशाष्टापतितस्तिकारजस्वलाग्रामांत्यजबहिरंत्यजानामुपसंग्रहः ॥ तथा
हकर्मः ॥ बहिर्ग्रामांत्यजान् सूतिपतितोचरजस्वलां ॥ न स्पृशन्नाभिभाषेत नाउत
वनवासरः इति ॥ स्पर्शादिप्रायश्चित्तं विष्णुपुराणे कथितं ॥ संस्पर्श पिशु विस्ताचा
शुचिराहित्य दर्शनादुसं भाष्य नान्नश्रुतिपहं विनाय हस्यकृतं शुधः ॥ तथा मालाकिनास्तू
यं पात्य तत्र तिमात्र ॥ शुद्धि षहं शुपिवि करं ॥ विष्णुधाम्नीसं भाष्य नाह्य समाभाष्य तु लक्ष्मन
त्र

क्षिकादिर्लाभौ आमलकाः फलं वा पिप्पाराणप्राश्य शुद्ध्यतीति ॥ दंतानां धावनं ॥ हिंसा प्राणिवधं
अनृतं मिथ्यावादं ॥ स्तेयं चौर्यं ॥ असकृत् वक्त्रवा जलपानं ॥ स्त्रीसंभोगं ॥ दिवास्वप्नं ॥ तांबूल
चर्वणं ॥ मांसं च वर्जयेत् ॥ तदुक्तं देवलशिष्टेन ॥ उपवासस्तथा श्राद्धे न खादेद्दंतधावनं ॥ दंता
नां काष्ठसंयोगे हंति सप्तकुलानि वै ॥ दंतधावनप्रायश्चित्तमुक्तं ॥ श्रीविष्णुरहस्ये ॥ श्राद्धो
पवासे दिवसे खादित्वा दंतधावनं ॥ गायत्र्यष्टशतं जप्त्वा मंबु प्राश्य विशुध्यतीति ॥ उपवास
दिने पि पत्रिरज्जिर्विहितं धावनं कार्यं ॥ तदाह व्यासोपि ॥ अलाभे वा निषेधे वा पास्ये निया
तिशुद्धिं न तिंकाद्गं खंनकारयेदिति व्यासः ॥ अलाभे दंतकाष्ठानां निषेधे च तथा तिथौ ॥
अपां द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनं ॥ तन्न हिंसयोः शंखः ॥ दैवात्स्वयं प्राणिहिंसायां या ३९

हिंसा व्यवाहितं प्रायश्चित्तं वनीशोदा इति वासाम्नाय्योनोक्तं ॥ तथापि व्यवहारस्तु तसंग
मंथ्वीणां संस्पर्शसंप्रहणं संभाषं च वर्जयेदिति वाच्य न व्रतलोपः ॥ तदाह कात्यायनः ॥
रत्न तसा कात्म कामागमे त्यात्र ज्ञाः स्मृत इति ॥ जपः ॥ अष्टाक्षर जापी नाम त्र यज्ञोपो
वा ॥ तथा संप्रहणं स्पर्शनं ॥ निः संकथनादपीति ॥ यातव्रतं चर्येदनहारस्तु तसंगमा
दिति ॥ मांसस्य व्यासनविशेष उक्तः ॥ वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताहे ह्योषधं सदेति ॥ व्रताहे
ह्योषधात्मकं मांसं वर्जयेदित्यर्थः ॥ सा हि तिनित्य काम्येपि व्रतानस्तु एथः ॥ स्त्रियाश्चि
षमाह ह्यापत्नीपत्युः करन्तु ज्ञानादिता हि व्रतं तथ्यस्थानं उत्यति पत्युः करन्तु ज्ञानादमत्याप
नी व्रतादि श्रद्धा चिकारिणी नवतीति ॥ तदाह कात्यायनः ॥ भार्या नित्तुमतानेव व्रतादीना

चारद्विति॥ अनुमत्याभावे तु नाधिकारः॥ तथाह मनुः॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं
नाप्युपोषणम् इति॥ विष्णुः॥ पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत्॥ आयुः सा ह
रते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति इति॥ मार्कंडेयः॥ नारी या अननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुते
न वा॥ निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम् इति॥ आह्निकशास्त्रान्तरातिथ्यादीनामुप
संग्रहः॥ व्रतस्थस्याहं तत्धावनं दुष्यतीति न दुष्यति॥ आह्निकशिष्टा दंतालंकारगंधधूपा
नुलेपनांजनानामुपसंग्रहः॥ तथाह मनुः॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुले
पनं॥ उपवासे न दुष्येत दंतधावनमंजनम् इति॥ तत्र विशेषमाह॥ सूतके मृ
तसूतके चापि दानार्चनं विवर्जितम्॥ एकादशीव्रतं कुर्यान्नित्यं काम्यं च वर्जितम्॥ अंते २१

तं कुर्याद्द्विजोत्तमः॥ पतिव्रतार्थं नियोजयेत्॥ सूतके मृतके वापि संप्राप्ते समुपस्थिते॥ नित्यं का
म्यं च एकादशीव्रतं तद्दानार्चनविवर्जितं कुर्यात्॥ तदुक्तं विष्णुरहस्ये॥ परमापदमा
पन्नो हर्षे वा समुपस्थिते॥ सूतके मृतके वापि नित्यमेकादशीव्रतम् इति॥ सर्वस्मि
न्कल्पितं यत्तु व्रतं सुनियतव्रतैः॥ तत्कर्तव्यं नरैः शश्वद्दानार्चनविवर्जितम् इति॥ वाराहपुराणे॥
सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम्॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतन्न लुप्यते॥ मृत
के हि न भुंजीत एकादश्यां सदा नरः॥ द्वादश्यां तु समश्नीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति॥ कू
र्मः॥ काम्योपवासे प्रक्रांते त्वंतरा मृतसूतके॥ काम्यं नाम व्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जि
तम् इति॥ वर्जितं सूतकमध्ये परित्यक्ते दाने हवनार्चने च अंते सूतकांते कुर्यात्॥ तथाह

मत्स्ये ॥ सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं । दत्वा दानं विधानेन व्रतसाफल्यमश्नुते ॥
इति ॥ व्रतारंभे रजस्वला नारी पतिं ब्राह्मणं नियोजयेत् । प्रार्थनादिना ॥ तदुक्तं नावद्मे अन्यत्रा
रंभेणं दक्षिणादानेन नियोजयेत् । स्वयं चतुर्भिर्वर्जयेत् ॥ तदाहापवीनास्ति: ॥ नायपि
त्फव्रतं क्रयजिायर्याासुपतिव्रतं ॥ असामार्थ्ये परं ताथा व्रतभंगान विधिं ज्ञायत इति
अन्यामपि पत्यादावेवार्थ्यं नियोजयेदिति स्कंदो तथापि सुत्राधनादावावदित्यद्योत
दाह स्कंदः ॥ सुतेनैवा वि यैन्योपपत्तं भगिनी भ्रातरं तथा ॥ एषामभावे एवार्थे ब्राह्मणं
वा नियोजयेदिति ॥ नन्वत्र रजस्वला नारी स्वयामेव व्रतं चरेत् । तदाह स्वल्पः ॥ एका
दश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपीति ॥ ऋष्यशृंगः ॥ संप्रवृत्तेपि रजसि न त्याज्यं द्वादशी २८

व्रतमिति सत्यव्रतः ॥ प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्या
दुपरोधः कदाचनेति ॥ भविष्येपि चामहनिशं व्रतस्था यद्येवपीडिताश्च कर्म ॥ इति ॥ वचना
न्तु चिनाकर्म्मकित्तव्यमिति वचनाज्ञा रजस्वला स्वयामेव व्रतं चरेदिति वक्तुं न शक्य
ते ॥ तत्र ऋष्यशृंगसत्यव्रतवचनाभ्याम त्यागविधानादधिकारबलादेव च्यं नियो
जयेत् ॥ स्वरूपस्य वचनेनान्यमन विधाना स्वयं चतुर्भिर्वर्जयेत् । इति न॰ यदि
त्वोषांतरमाह ॥ अशक्तावाज्ञातिकेन तदहानाम्नेतु क्रमात्रकयत्तिना अशक्तेत्वे
नायदिनि नियोजयेत् । अशक्तः तु मानया॰ न विद्यात अशक्तया॰ यस्मिन्
तद्दानं शयाचितमित्यपि ॥ न कामकन केदानं च अतु क्रमात् क्रयत्रि ॥ उपवासा

मुख्यः कल्पः॥ तदशक्तौ अयाचितं॥ तदशक्तौ नक्तं॥ तदशक्तावेकभक्तं॥ तदशक्तौ
दाने नित्यमुक्तमः॥ तदाह कात्यायनः॥ उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनां।
एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिरिति॥ कूर्मे॥ एकभक्तेन नक्तेन क्षीणदे-
हातुरः शिशुः। नातिक्रमेद्द्वादशीं उपवासव्रतेन वा॥ मार्कंडेयः॥ एकभक्तेन न-
क्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्॥ वायुपुराणे
अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः॥ एवं कारयितुं यः कश्चिद्दिहिकोत्सर्पात्रयो
नरः। उपवासफलं तस्य समग्रं संभविष्यति॥ तत्रानाशकनादोषमपितद्रूणात्पवन-
श्यतीति तथासक्तः अयाचितादिभिः कारणाच्चशक्तः॥ नायहीयिनियोजयेत्॥ ३९

द्विशश्चानुकल्पः भ्रातृभगिनीशिष्यब्राह्मणानामुपसंग्रहः॥ तदाह मार्कंडेयः॥ स॰ असाम-
र्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते। कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा पितृणां विनयान्वितं
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिरिति विशेषांतरमाह॥ पितृमातृपति-
भ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभिस्तु यो। अहत्वार्थमुपोष्यापि स्वयं च फलभाग्भवेत्॥ अत्रादि-
शब्दात्पितामहमातामहादीनामुपसंग्रहः॥ पितृभ्रात्रादीनामर्थे उपोषणे कृते तु पित्रा-
दीनां फलं विभवति। स्वयं च फलमाप्नोति॥ तदाह कात्यायनः॥ पितृमातृभ्रातृपतिगुर्व-
र्थे विशेषतः॥ उपवासं प्रकुर्वीत पुण्यं शतगुणं भवेत्॥ दक्षिणा चात्र दातव्या शुश्रू-
षाविहिता च या सती। नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता॥ पुण्यं शतगुणं प्राहुश्च

ऽतिबाधया नाश्नन्निति उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्य संशयं ॥ राज्यस्थाः क्षत्रिया
यो वैश्या एकादश्यामुपोषिताः । आराध्य हरिणा सार्धं फलं प्राप्नोति निश्चितं । उपवासफ
लं ताभ्यां समाम वसमाप्नुत । पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणं । ललतं तत्फ
लं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥ कर्ता हि शतगुणं तु पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । इति विशेषा
न्तरमाह ॥ व्रतप्रारंभणं कुर्यात्प्रायश्चित्तं विशेषयेत् । शरीरमिति मंत्रेण बहिरंतर्विशो
धनं । नित्यकाम्योपवासस्य संकल्पे हे तथा वनाद्युपघातनिमित्तं प्रायश्चित्तं चवा
शरीरमंतःकरणोपघातमिति मंत्रेण बहिःशुद्धिमंतःशुद्धिं कुर्यात् ॥ शरीरमंतः
करणोपघातं वाव श्रविष्णुर्भगवानाशेषां । शमं नायन्त्री स्वमामहद्धशर्मत्त्रियादनंत ४०

न्तर्हि संनिविष्ट ॥ अंतःशुद्धिर्बहिःशुद्धिः शुद्धो धर्ममयो यतः । सकारातिमामतत्मि
न्नुत्थितिरवाक्षिसर्वदा ॥ बाह्योपघातानन्त बाधा वाराश्च भगवानजः । शमं नयत्व नं
तात्मा विष्णुर्यस्तन्नसि संस्थित इत्ययं मंत्रः । विशेषांतरमाह । जाबालि के द्वयं नित्यका
म्यं न कर्तव्यं ॥ नित्य एकादश्युपवासं नक्तद्वयं न्यसेत् । काम्ये नक्तं तु कर्तव्यं
एकादश्यां प्रातः सायं भोजनं वर्जयेदित्यर्थः । तथा हि कात्यायनः ॥ नित्योपवासयो
र्विप्राः सायं प्रातर्भुजिक्रियां । संत्यज्य मतिमान् कुर्यात्संप्राप्ते हरिवासरे इति । देवलः ।
सायमाद्यंतयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्ट
यमिति । फलाप्रेप्सुरित्यनेन काम्यविषयमिदं । काम्य एव विशेषमाह ॥ संकल्पो

डुंबरपात्रे जलमष्टाक्षरेण च ॥ अभिमंत्र्य पिबेद्दर्भैः कांस्यादीन् परिवर्जयेत् ॥ कांस्य
इत्यत्र तु वर्तंते ॥ संकल्पात् सर्वं इहैव लोके उडुंबरपात्रस्थं कमष्टाक्षरेण नारायणमंत्रेण वि
मंत्र्य व्रती पिबेत् ॥ तथा च कात्यायनः ॥ अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितं उपवा
सफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलमिति ॥ वर्ज्या कांस्यादीन्वर्जयेत् ॥ तथा च मत्स्यः ॥ कांस्यं
मांसं सुरा क्षौद्रं लोभं वितथभाषणं ॥ व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च मैथुनं ॥ तिलपि
ष्टं मसूरं च दशैतान्वै विवर्जयेदिति ॥ विष्णुधर्मे ॥ कांस्यं मांसं मसूरं च क्षौद्रं नलिंजनामै
थुनं ॥ अनृतं मत्स्यं बहुपानं च फलप्रेप्सुर्विवर्जयेदिति ॥ स्कांदे ॥ कांस्यं मांसं मसूरं च च
णकं कोरदूषकं ॥ शाकं मधु परान्नं च पदस्त्यकरस्त्रीविमफलमिति ॥ मत्स्यं चैव त्वणकं ४१

अन्नसायमाद्यंतयोरेकभक्तमिति वचने कांस्यविषये ॥ उपवासफलप्रेप्सुरिति वचनात्
दशमीद्वादश्योरपि कांस्यव्रतं हि वै सर्वं तत्र नियमविधिपरं वचनमपि कांस्यविषयं ॥
विष्णुधर्मस्कंदे वचनं फलप्रेप्सुः फलं त्वधिकरिति फालाद्येवं न नियमविधिपरका
स्यविषय ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यं ॥ विशेषांतरमाह ॥ अज्ञानतिमिरेत्येकास्मा ॥ द्यापाष
णं हरेः ॥ द्वादश्यां पारणं कुर्यान्नित्यकाम्योपोषितः ॥ नित्यकाम्योपवासं चोपो
षितः समानं द्वादश्यां ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव ॥ प्रसीद सुमुखस्त्वं वा
नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ तत्तत्तत्तपाद्युक्तमगतीनां गतिर्भव ॥ संसारार्णवमग्ना
नां प्रसीद मधुसूदन इति मंत्रमुच्चार्य हरे उपवासं समर्प्य पारणं कुर्यात् ॥ तथा च कात्यायनः ॥

मंत्रान् जपित्वा हरये निवेद्याघ्राप्राषणं व्रती। द्वादश्यां पारणं कुर्याद्विजो यदि वा ह्यपकर्षका
मिति। अपकर्षकानाम शाकविशेषः। विशेषांतरमाह। अनुज्ञयैवापकर्षः स्यात्तु द्वा
दश्यामल्पवत्स्तदा। प्रातर्माध्याह्निकं कल्पितं तंतद्ध्याय लान्नवत्तु। यदा द्वादश्यल्प
वतः द्विघटिकार्द्धघटिकारूपद्वादश्यल्पत्वात्। प्रातर्माध्याह्निककालीनस्य भुक्त्यां
जनस्यापकर्षः स्यात्। तदा प्रातर्माध्याह्निकं प्रातःकालीनो विधिर्माध्याह्निककालीन
श्चविधिः कालत्रयः कालेनावत्तु। कस्मात् तत्तद्यत्नः। याथात्विष्ठतं तं पश्चात्प्रजातिप्र
याजापकार्षति सद्रुक्मनक्रमाणां तत्त्वपदार्थानामपकर्षः तथा भुंज्यपकर्षकोतत्क
मायाः प्रातर्माध्याह्निकायापकर्षः स्यात् कल्पितः इति। भुंजिसर्वकालापलक्षणं तद ४१

नं गारुडपुराणे।। यदा त्वल्पा द्वादशी स्यात्तदापकर्षभ्रूक्षिभवेत्तु प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तन्त्र
स्यादपकर्षणं।। स्कंदपुराणे।। यदा भवेदल्पा वाल्पा द्वादशी पारणा दिने। उषःकाले द्वयं कु
र्यात् प्रातर्माध्याह्निकं नाहूति। परमतमाह।। कर्त्तुमशक्यं यदा कालं द्वादश्यतिक्रमपारयेत्तु। क
तवत्ताशायत्पश्चात्कुंडलीतत्वपरवृत्तः।। अपरस्यारख्यानारः इतिकंडयुः प्राज्ञः। किमि
ति द्वादशी साध्यं प्रातर्माध्याह्निकसंध्यायाः कर्त्तव्यं कर्तुमशक्यात्संतदा द्विपारायेतु। पा
रणं कुर्यात्। कृतानप्राशवता यथाकृतावेकास्य वक्तुरूपवास्तमोज नेवेवक्तस्मि
न्दिने भुजिकार्यकर्त्तव्ये आपा आनीतनेवा प्राशितवान्नेवा प्राशितमित्यत्रकविधा
नात्। भुजिकार्यसिद्धिरूपवासससिद्धिश्च भवति। तथा चाद्य द्विपारणं भुजिकार्यसि

ह्रीं नित्यकर्मास्तिष्ठानाथनिशानसिद्धिश्चवेहितव्यो॥ नदारुकात्यायनः॥ सिद्धाहिकिंनवे
त्रित्यपारणं तुनिमित्तनः॥ अष्टिमुपारयिवाथानित्यकोनस्तुडिमविहितः॥ हृदयलः॥ सं
कालविषमस्त्रा॥ सद्वाहश्यं पारणकथं॥ अष्टिमुपारणे ऊयतिद्युनर्भुक्तिं नदोषस्तदिति
नावकाहश्या स्वर्वहिंसामाक्षापवासंयाहा॥ अथ दाविधा त्रिधा हहिंसामध्यमासस्तुनत्रि
धा॥ तत्रैकैकादाहशीस्तु हहिंसाध्यनताः आणेः॥ आद्यापाध्यापारहहह तत्रपिया
द्यवस्थिता॥ स्वहिंगाद्ययुक्ताः॥ अथ षड्कुत्तावविनिर्मिता॥ निस्तिष्ठयंत्या स्तु वितिवतस्तावि
स्तुव्यवस्थिता॥ अविद्विवस्ताशिषास्तु हतीयास्तुध्यवस्थिता॥ अथैकाहशी हहिंसाध्य
कासस्त्रिधा त्रिप्रकारा अनेनैव प्रकारेण विद्यापि त्रिधा॥ अथ दाधिका अथसमा ४२

अथहीना॥ विद्याधिका विद्यसमा विद्यहीनेति षट्प्रकारेकाहशी॥ ततः अथ दाप्र
कारश्च विद्याप्रकारश्च चैकैकादाहशी अधिका दाहशी हीना दाहशी अथ दाधि
का त्रिधा॥ अथतासमा दाहश्यधिका अथ हसमा दाहशीसमा॥ अथ हसमा दाहशीही
ना॥ विद्यसमा दाहशीसमा॥ विद्यसमा दाहश्यधिका॥ विद्यसमा दाहशीहीनेति
विद्यसमा त्रिधा॥ विद्यहीना दाहश्यधिका॥ विद्यहीना दाहशीसमा॥ विद्यहीना दाह
शीहीनेति॥ विद्यहीना त्रिधा॥ विद्याधिका दाहश्यधिका॥ दाहशीसमा विद्याधिका दा
हशीहीनेति॥ विद्याधिकापि त्रिधा॥ एकमष्टादशधा भिन्नेकाहशी॥ तद्वक्तं ग्रन्थसिद्धा
न्ता अथ दाप्येविद्याहशमीक्षविहपिच नतो द्विधा मकाहशीयमात्मकं च त्रिधा सोऽप्न

रपि सम्मता॥ ऊनताधिक्ययोगात्तु पक्षाः पुनरपि षडमी द्वादशी ऊनताद्यैः संबंधात्स्व
मष्टौ द्वादश्यः खलु मिलिताः कल्पनाः संनवंती तिरेवमष्टौ द्वादश्या नहृत्तु काय थाक्रमस्तु पो-
षवासः निश्चयमाह॥ तत्र त्वेकादशी परा चापोष्या द्वादश्या विकल्पस्तु कार्या शु द्वाधिके
काद्दशी पारेवापोष्या॥ तदाह नारदः॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रो
पोष्या द्वितीया तु पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी इति गारुडपुराणे॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते
पुनरेव सा। तत्रोपोष्या परा उपोष्या परा ता द्वादशी यदा नेति स्मृत्यंतरात्॥ संपूर्णैकादशी
यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ विष्णुवीयत्रायादश्यां घटिकैकापि दृश्यते। गृहस्थोपि परां कु
र्यात्पूर्वां कोपवासन्नादृति॥ वैष्णवी द्वादशी न तु चतुर्दंडयुतिः स्त्रवत्त्युपास्य गृहीता। ४२

वक्ताद्यहि विषयाद्वितीयैकादश्युपवासः किमिति न भवति उत्तरानारदीयगारु
डवचनयोरधिकारिविशेषाद्व्यवस्थानेव द्वितीयैकादश्युपवासः प्रतीयते तत्र
स्मृत्यंतरवचने गृहस्थोपि परं कुर्यात्पूर्वां नोपवासन्नादृति गृहस्थस्यापि परैकाद
श्युपवासविधिविधानात्पूर्वोपवासनिषेधाद्वनयति विषयोयं द्वितीयैकादश्यु
पवासः सावीरपि परैवोपोष्या ऊर्द्धं उत्तरार्द्धे एकादश्यां पारणापियाकृत्यत्पो
ववस्थित द्वादशी सा शुद्धा शुद्धाधिका द्वादशीहा निश्चितवाच शुद्धाधिका चति
द्वएकादश्यां पारणापियात्स्ववट्टिदृस्थानां परायतीनां मित्यानन्तप्रकाराणां व्यवस्थि
तेत्यर्थः॥ तदाह स्कंदः॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरां तु यतिः

कुर्यान्नित्यवच्चोपवासकृद्गृहीति स्मृत्यंतरात् ॥ संक्रान्तिकादशी यत्र मातापितृक्षयाहः ॥ तत्रैका-
दशी तत्रोपवासः कथं भवेत् ॥ तथा श्राद्धतिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति ॥ नच
नायं वचनं त्वाशिरिमतिथौ संक्रान्त्यां पाठेऽपि चेति श्रीयतेन उपरक्ष्यत्वप्रसिकाराद्गृह-
पृथक्पृथगिति नित्यानुष्ठानमेवं उत्तरं च यतिः कुर्यान्नित्यवच्चोपवासकृद्गृहीति वचनान्न
सकामाकामभेदेन व्यवस्था न तु गृहियतिभेदेनाम एवं यतिपदं निष्कामोपवासजनक
र्णयतीनां प्रायेण निष्कामत्वात् गृहिपदं सकामोपजनकं गृहिणां प्रायेण सकाम-
त्वात् तस्मात् न नापि वचनं नाथ पृथक्पृथगुपवासः प्रतीयतो उत्तरं च यतिः
कुर्यादिति यतिपदं च निष्कामोपजनकत्वात् गृहपि निष्कामः परस्यापि उपवासात् ॥ ४४

तथा विष्णुरहस्ये ॥ निष्कामस्तु गृही कुर्यादित्यतिरेकादशीं सदा ॥ सकामस्तु सदा लब्धामि-
ति बोधायनाद्युक्तिरिति ॥ ननु त्र्यहः कोदश्यां पारणं निषिद्धं तडकेन विश्वत्तु राण ॥ पा-
रणं तु त्रयोदश्यां यत्कारादित्य्पा तमा द्वादशद्वादशीं हंति नात्र कार्या विचारणेति ॥ सत्यं
श्रूयते द्वादशी त्रयोदशी वर्षकालं इति वचनद्वयं न द्वादश्यल्पत्वविषय एव यतो नाज्ञ
पवासविधानात् त्रयोदश्यां पारणनिषेधस्यायं तिथयः उत्तरासु च एकादशी उ-
पोर्ववति विरूपश्यावेन संमता ॥ द्वादश्यादिकमुक्तोद्धसमा द्वादशीसमाप्तुक्तोऽशु-
द्धसमा द्वादशी दानि श्रुतकाशुद्धसमा द्वादश्या ४ का अशुद्धहीना द्वादशीसमाप्तका
अशुद्धहीना द्वादशी दानि श्रुतकाशुद्धहीनान निषक्षुत्तर्लवापोश्र्यत्यथः ॥ नदाहरुत्कर्ष ॥ अ-

अत्रायद्दासमाहीनासंमहीणाधिकान्तरा। एकादशीमुपवासेन्नमुद्यांविज्ञानीमि
तिनत्तुशुद्धसमायांअद्धहीनांचत्रायादशंद्वादशीमसमत्रावसति। अत्रादशाम
वापवासस्तुनजन्केनत्रभुराणा। एकलिंगाचसंयुक्तायद्दिहिद्दिपरातिथिः। अथ
विकादशीनास्तिदशम्यानाद्यसंगता। द्वादशीतुकलाकाष्टायद्दिस्याद्दपारद्दनिाधा
दशद्वादशीहिनिद्रायोद्दशपीवस्थांपारणंस्मृतौ। अस्यार्थः द्दद्दिपरेकादशीपरद्दिन
एकलिंगाविघातात्। अथवापरद्दिनएकादशीनास्ति। तत्रयथापित्रायादशीसत्रावं
अद्दद्वादश्यामानापवासद्दितिमेवं। अस्यवचनस्यविद्दसमायांद्वादशपधिकविषाय ४५
सार्थकित्वात्। नत्तुदशम्यांवाद्यसंगतत्फलान्नेनतद्विषयामनद्धचनंभवतिमेवंशुद्धेकादशी

तथाविषयत्वमस्यवचनस्यसंभवति। तत्प्रतिशिष्ठशुद्धेकादशीत्ववकद्धदुपवासद्धा
दशीविद्धसंभवात्। अथनसाद्धादुपवासाद्धहेनद्वादशीविधिः। किंतुतत्रपारण
निश्चयात्। परत्रपारणविधानउपवासांतारणपारणसंभवादुपवाससंबंधश्चनिस्तुरवां
तारणसंबंधः। यथासामावरुद्दयामस्तुरवांतारणफलवचनसविधिरितिविराधेः
नतिचेत्। नएकादशीमुपवासेन्नमुद्यांविज्ञवामितिवत्रभुराणवचनविराधस्तुरवांन
रणापिविद्धसंभवात्। नत्तुदशम्यांवाद्यसंगतत्यस्यकथमुपपत्तिः। उत्तरं। आशंका
परिहार्यमिहं। तथाहि। यद्दाविद्धाधिकातद्दामृथमातिक्रामकारणान्तावास्त्रथामे
कादश्यामनवासो। स्थितिरिति। शंकायामुत्तरं। यद्यपिप्राथम्यात्त्रथामेवापाद्यातथास्त्र

तराश्च संगता ॥ अतः सैवोपोष्या इति नात्रोपपन्नं किंचित् ॥ एवं शुद्धाविषये निर्णयमुक्त्वा
विद्धाविषये निर्णयमाह ॥ अत्राद्यास्तिस्रः एकादशी तु विद्धा वोपोष्या ॥ द्वादश्याधि
क्य युक्ता द्वादशी विद्धहीना द्वादशी साम्य युक्ता ॥ विद्धहीना द्वादशी हानियुक्ता ॥ विद्धही
ना ॥ एतास्तु विद्धा वोपोष्या इत्यर्थः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्
उपोष्या द्वादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् इति ॥ कथ्यते ॥ सर्वत्रैकादशी कार्या द
शमी मिश्रिता न तु ॥ प्रातर्भवेत्तु वा मा वा यस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ मिलितेन तस्या व्यवस्थि
तिविषये ॥ अन्याश्चाष्टौ विद्धाः सर्वैकादश्याव्यवस्थिता ॥ द्वादशी साम्ययुक्ता विद्धसमा
द्वादशी कास युक्ता विद्धसामति ॥ एतच्च द्वयित्वाव्यवस्थित इत्यर्थः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ त्र्याया ४९

दश्यां न क्वचील्लभ्येत द्वादशी यदि किंचन ॥ उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि यदि
न चैतद्व्यवस्थानं प्रतीयात् ॥ सत्यं वचनांतरेण प्रतीयात् ॥ दशमीमिश्रिता सर्वा द्वादश्या
यदि लुप्यते ॥ एकादश्यां तदा ब्रह्मन्नुपवासः कथं भवेत् ॥ इत्युपक्रम्य शुद्धे वद्वादशी
रावत्तोपोष्या मामाहकं ह्रीनि ॥ सकामर्हि हीनिः स्ववा विद्धा पातिति निश्चयश्च निवचनेन
शुद्धियत्वाधिकारिसंबंधावगमात्तद्व्यवस्था मध्यस्थाम ॥ शेषाश्च विद्धा वोपोष्या ॥ उत्तरा
ध्यः पंचध्यः ॥ शेषास्त्वेकादशीश्च विद्धा वोपोष्या ॥ अविशेषेण पातात्प्रवाह्मा ॥ दतताया
व्यवस्थिता द्वादश्याधिक्ययुक्ता ॥ विद्धाधिका द्वादशी साम्ययुक्ता ॥ विद्धाधिका द्वादश्या
धिक्ययुक्ता विद्धसमा त्यता विद्धा एषा पोष्याः ॥ उत्तरा वोपोष्या इत्यर्थः ॥ द्वादशी हानि

शुक्लायां दृश्यते पार्थ वाल्मीकिनोदिता वत्रा विद्धाधिकायां द्वादशी साध्याधिका वत्या परात्रापवा
सः विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्यष्टमी द्वितीया च चतुर्दशी अमावास्या तथा पौर्णमासी तृतीया चोपा
ष्याः स्कंद पराह्निना इति ॰ विद्धसमायां द्वादश्याधिकायां तत्परात्रापवासः स्कंदपुराणे ॥ कला
र्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदा तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति ॥
न तु च विद्धाधिकायां समाधिकान्तरायां च परात्रोपवास इत्युक्तं तद्युक्तं ॥ प्रथमातिक्र
मकारणाभावात् ॥ विद्धैकादश्युपवासस्य दोषवत्तायां निरस्तत्वात् ॥ तथा हि नारदीये ॥
पाद्ये दशमीविद्धा सा हि एकादशी तिथिः ॥ तामुपोष्य नराः उद्यत्पुण्यं वर्षशतार्जितं
इति ॥ दशम्या युक्तविद्धायामेकादश्यामुपोषितः ॥ तस्याऽप्युच्छिद्यते नित्यं नारी राष्ट्रं ४१

वीति च स्मृति ॥ दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेदिति ॥ तस्यापत्यविनाशः स्यात्पर
त्र नरकं व्रजेदिति ॥ दशमीशेषसंयुक्तां गांधारी समुपोषिता ॥ तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां
परिवर्जयेत् ॥ न च विद्धहीनात्वपि विद्धायामुपवासो न स्यात् ॥ एवं वचनांतरात्तु रा
धन विद्धहीनात्र्यपि विद्धैकादश्यपि एवोपोष्या वा तत्र हेत्वंतरं संगः पारणायनलाभ्यन
द्वादशी यदि कृत्र विन्नात् तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति ॥ श्रीविष्णुरह
स्ये ॥ द्वादशी तिथिरल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ॥ दशमीमिश्रिता कार्या महापापास्तीति
विधस्तं वचनमिति ॥ शेषं ॥ त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयं दशम्यैकादशी
मिश्रा सेवोपोष्या तदा तिथिरिति ॥ श्रीविष्णुधर्मे एकादशी यदा विद्धा सकला द्वादशी भवेत्

त्पाराण्या द्वादशी विद्धा तु पिण्डपालको भवेदिति । एतच्च पारणपरं ॥ एकादशी यदा विद्धा द्वाद
शी च त्रयं गता । दशम्या संमिश्रिता तत्र पारणाशु निसंतमं ॥ विद्धैकादश्युपवासनिषेधव
चनानि द्वादश्याधिक्यवत्यां विद्धे दशम्येकादश्यां द्वादशीसाम्याधिक्यवत्यां विद्धाधिके
कादश्यां विद्धोपवासनिषेधपराणि ॥ किंच ॥ कलाप्येकापि विद्धा स्याद्दशम्या चैकादशी य
दि तत्र द्वादशीमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीमुपोषयेदिति वचनं वेधदूषितायामेकादश्यां का
र्य द्वादश्युपवासो विहितः ॥ तथा ॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमथवापि वा ।
मिश्रितां नाचरेद्धीमान् दशम्या तु तां क्वचिदिति वचनेन शुद्धैकादश्युपवासं
विधाय दशमीवेधदूषितायामेकादश्यां शुद्धद्वादश्युपवासं विधायैकादश्यां ४८

द्वादशीमिश्रितायां सत्यां तथा विद्धायामथोपवासं विधाय विमिश्रामिति साधारणा
तया दशमीविद्धायामपि प्रसक्तो न दशम्या युतां क्वचिदित्यनेन ॥ एवं च विद्धहीनात्र येन
र्वत्र दशमीमिश्रितैकादश्युपवासो निषिद्धः ॥ दशमीवेधदूषितत्वात् ॥ नाप्येतत्र
द्वादश्युपवासः ॥ तस्याश्च द्वयोरप्येवं विषये कृष्णत्वे न शुद्धद्वादशीत्वाभावात् ॥ नाप्येवं
विधायां द्वादश्युपवासविधायकवचनमस्ति ॥ तेन सर्वत्रोपवासबाधप्रसक्तौ
सविद्धैकादश्युपवासविधायकवचनबलेन विद्धैकादश्यामेवोपवास इति नि
श्चीयते ॥ द्वादश्याधिक्यवत्यां तु विद्धसमायां द्वादशीसंभवात्तस्यामेवोपवासः
द्वादशीसाम्याधिक्यवत्यां विद्धाधिकायां मिश्रैकादश्युपवासविधायकवचनसं

नचान्निश्रायामभावोपवासः॥ किंचशुद्धैकादशी कालासंभवान्नान्यत्र सन्न कालद्वादशी
कालस्वीकारः॥ एवं च विद्धिनात्र यस्यैकादश्याः प्राचीनायां द्वादशीभागः स एकादशीत्र
त्पत्तिन्नोपवासायोग्यत्वान्न स्वीकार्यः॥ उदयाद्युत्तरा द्वादशीभागः उपवासाया
ग्याद्यैकादशीत्र सत्वान्न स्वीकार्या॥ द्वादश्याधिक्यवत्या विद्धसमायाः शुद्धाया व
धिया द्वादश्यां उत्तरायां द्वादश्यां सन्निहितायां योग्यायां स्वीकारः॥ द्वादशी साध्या
धिक्यवत्याविद्धाधिकायामेकादशी सत्वान्न कदाचिदुपपत्तिः॥ नच द्वादशी
क्षासवत्या विद्धाधिकायां वा व्यवस्थानुक्ता॥ तत्र किं कारणं॥ अथ द्वादशी क्षासमा
न्यवत्यो विद्धसमायां वा व्यवस्थापनान्यकारणं तादृक कारणमिति चेन्न॥ शुद्धैव द्वा ४९

दशी राज नितिवचनं तत्र व्यापकं॥ अन द्वादश्येकादशी मिश्रितान्न शुद्धादिन व्यव
स्थासिद्धिः॥ न स्मार्त्तव्यवस्थाकरणं कर्तव्यं॥ अनन्तोद्याता द्वादशी संगता यत्र नवाल्पका
दशी कलाहिनं ह्यापि साद्युण्यान्न हर्षोद्भुताऽकपित्॥ द्विस्पृग् एकादशी यत्र तत्र सन्नि
हिता हरिः॥ तुल्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति वचनैः परत्रोपवासः प्रती
यते॥ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी॥ त्रितिथिस्पृग् द्वारा तेनापोष्यं न स्था
नार्थिनिः॥ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी॥ उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वि
तः इत्यादि वचनैः परत्रोपवासनिषेधान्न पूर्वत्रैवोपवासः प्रतीयते॥ गार्हस्थ्या
यतीनां तु परत्रैवोपवासः॥ इति व्यवस्थासिद्धिः॥ नन्वेकादशी यदा विद्धा द्वादशी च

हृद्यं गता। हीणा सा द्वादशी ह्युपवासेन कैर्न विधीयता। इत्यादिवचनेन दिनक्षये च कैर्वि
हितं। तथा। एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च हृदयं गता। त्रिदिनं तत्र द्विविशयं तत्र तुएप
मनर्थकं। स्नाने वा एकादश्या कैवा पद्मा कुर्यष्टियाचित्तमिति। अनेन स्नानादिकं विहितं
तस्माद्विद्धतिथि दध्यात् पश्चात् पर्कमेव। चापाद्येकादशी नित्यं पद्मयोरुभयोरपि। ए
कादशी सा द्वादशी पाद्या पद्मयोः शुक्लकृष्णयोरिति। द्विवचने विहितम्। उपोषणं दिन
क्षयापा चापीय प्रदृष्टियात्या ध्रुव रूपितं। तेनोपोषणं बाधितुं न शक्यं। एकनकादि
धयस्य शक्ता विषयानका हि विधैः तु वाहकादिति। विद्धातिथि ध्यनं तु कलाकाष्ठा मुक्तेनैवाय
हितं नपारहनी। द्वादश्यां द्वादशी हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम्। इति। एकादशी उपोष्य च द्वादश्यां
पारणं कृतं ५०

त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशी द्वादशीं हन्यात्। चापाद्येकादशीयेषु त्रयोदश्यां तु पारणे
कारान्तितं न शंति द्वादश्यां द्वादशी वर्तु पारणे तु त्रयोदश्यां सह कारान्तिरेपोत्तमः
द्वादश द्वादशीं हन्ति नात्र कार्या विचारणेति मत्स्यपुर्वनविष्णुपुराणवचनेत्रयोद
शीपारणनिषेधः कथं द्वितीयैकादश्यामुपोषणे। अथ त्रयोदश्यामपि पारणप्रा
प्तिकाश्चैव निचिद्वचनानि विद्धधतीति। तथा हि वायुपुराणे। कलाद्येकादशी यत्र प्रभाते
द्वादशीनामवेत्। ह्यूर्णं कृत्वा शतस्याकं त्रयोदश्यां तु पारणमित्येके। एकादश्यां तु विद्यायां
मुपवासार्चनादिकं। द्वादश्यामवक्वींत त्रयोदश्यां तु पारणमिति। शतयज्ञाधिकं
पुण्यमुक्तिरवपरं फलं। तद्भालनद्विती। ये काद्दश्यामुपोषणमितिच्युतौ। तत्र त्रयोदशी

पारणविधितन्निषेधविध्योर्विप्रतिषेधः स्यात्॥ तथा तान विप्रतिषेधः सकामविषयस्त्र
योदशीपारणनिषेधनिषेधः॥ निष्कामविषयस्त्रयोदशीपारणविधिः॥ तदुक्तं गारुडे
पुराणे॥ पारणं तु त्रयोदश्यां न कर्तव्यं फलार्थिभिरिति॥ स्कांदे॥ पारणं तु त्रयोदश्यां
निष्कामानां तु शस्यते इति॥ न चैवं विषयव्यवस्थायां काद्दशीयुत्त्रयोदशीपारणविधि
निषेधयोरुपपत्तिरस्तु द्वादशी साध्यवत्यां विद्धाधिकायां द्वादश्याधिकवत्यां विद्धसमा
यां च कथं तयोरुपपत्तिः॥ अस्मिन्नेकादशीद्वयोर्गृहीयत्नात्तरत्रैवोपवासस्या
त्॥ उत्तरां दशमीविधसंयुक्तां गांधारी समुपोषितेत्यादिवचनेर्विद्धैकादश्युपवा
सो निषिद्धः॥ त्रयोदशीपारणस्वीकारस्य लाघवः॥ धः॥ अवश्यं तावि च्छ्यतरनिषध ५१

बाधत्रयोदशीपारणनिषेधबाध एव बलीयान्॥ विद्धैकादश्युपवासनिषेधबाधे पर
युक्तिकादश्यापाद्य विद्धवर्जनवचनानां बाधः स्यात्॥ द्वादश्याधिकायुक्ता विद्धसमायां उद
शमीगर्भिता पूर्वासमाहृद्विगता परा॥ आपाद्याद्वादशी तत्र न दशम्या युता क्वचिद्दिति विष
नस्यापि बाधः स्यात्॥ तथा च बहुबाधः॥ स न युक्तः॥ ननु त्रयोदशीपारणनिषेधबाधि
बाह्रीहिणापि परत्रैवोपवास इति निश्चीयतां॥ ननु अविद्धानामस्तीलाभेनुप्रायोद्दे
फलानिवासत्त्वादल्पमश्नीयादपतापस्त्वमानवादितिवचनेन सुतिविद्धैकादश्यां
यस्तुपवासः॥ चनरां अविद्धा च निषिद्धावन्न लाध्यो न यद्यपि निषेधः॥ उक्तानिपूर्वानि
विद्धाश्राद्धान्येकादशीनान्वेदितिवचनात्॥ क्षीरादिप्राशनमेकादशीव्यतिरिक्त

विषयं॥ तदुक्तं गारुडपुराणे॥ यद्यविद्धा न ला[illegible]भ्यारश तिथायाकः फलाधिकं॥ उपपत्त्यो
पवासी स्यादुपवासान लभ्यत इति॥ न च शुद्धाविद्धा नाद्दानिकादशी निर्णयः उक्तः॥ ने
किं तिथावुद्धा किं विद्धा विद्धत्पनाद्द॥ आदित्योदयमारभ्य कलस्मात्स्या स्यावधि एका
दशी साद्दि शुद्धा विद्धा स्याद्दशमीयुता॥ सर्वास्वपि तिथिषु एवं शुद्धाविद्धा व निश्चयः॥ स्क
यद्दियपुपकेस्थयाएकादशी युनस्तस्यादित्यास्योदयपर्यंतं वर्तते सा शुद्धा स्यात्॥ द
शमीयुक्ता विद्धा स्यात्॥ सर्वास्वपि तिथिषु अत्र तिपन्यत्र इति शुद्धा सर्वास्वपि तिथिषु एवं
शुद्धाविद्धा वा वं निश्चयाया विज्ञेयः॥ सूर्योदयात्पुनरुदयपर्यंतं स्थिता शुद्धा॥ अरुणो
दये लवाश्च तिथिषु का विद्धा यत्यर्थः॥ तदुक्तं सूर्यसिद्धांते सर्वास्वपि तिथिषु चद्द ५२

याद्दादयास्थिता शुद्धा इति विनिश्चयः॥ षष्टिनद्याद्दिवोतिथिरितो नारदीयपि॥ आदि
त्योदयवेलामारभ्य षष्टिनाडिका या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात्सा सर्वतिथ्यो उच्यं विधि रि
ति॥ न तदुदयात्प्राक्तनास्याघटिका अरुणोदयकालः॥ तदुक्तं भविष्यपुराणे॥ चतस्रो घ
टिकाः प्रातररुणोदय उच्यते॥ यतीनां स्नानकालः स्तु गंगांभुसदृशः स्मृतः इति॥ स्कां
दे गारुडे चोदयात्प्राक्तनस्तु नाडिका अरुणोदय॥ तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्सहि पुण्य
तमः स्मृतः इति॥ अरुणोदयकाले यदि दशमी न दृश्येत तदा शुद्धा॥ यदि दृश्येत तदा
विद्धा॥ यदुक्तं गारुडपुराणे॥ दशवेधदशाचोदयात्प्राक्क्रिया विप्रास्तु तत्त्वं द्वियसंयुता
संत्याज्यैकादशी नाम तत्रि वोपवसेत्कृती॥ सारधर्मेस्थि॥ आदित्योदयवेलायाः

भास्करोदयाचिता ॥ सैकादशी तु संपूर्णा विद्धान्यापरिकीर्तितिति ॥ न विष्णुपुराणे
अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ॥ सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमि
ति ॥ अरुणोदयवेलायां दिशागंधोपि विद्यते दिनदृष्टं तत्त्याज्यं न वर्जनीयं नराधिप
ति ॥ अरुणोदयावधं चावेक्षावेः परिहायते ॥ तदुक्तं गारुडपुराणे ॥ दशमीशेषसंयुक्तो
यदि स्यादरुणोदयः ॥ तत्रोपोष्यं विष्णुवेन तद्विद्धैकादशीव्रतमिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे
पुराणे तूक्तं ॥ परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ॥ नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति
वैष्णवी ॥ तिथिमा मासवर्ज्या वैष्णवे निज्या वा राहुविद्धुतः ॥ विद्ध्यपिताखिला चाराः सहावि
क्षावत्र्यात ॥ अयमर्थः ॥ अरुणोदयावधाद्यात तस्मिन्निविद्धा वैष्णवो न पापाच्चितवास्मि ५२

निष्कृतीर्यावदस्पृश्यंति तत्किमिति नोक्तं ॥ उच्यते ॥ दशमं पक्षं परं मत्वा ॥ — गीर्विशानस्वरातनदृष्यतीन
तावदरुणोदयावधिः संभवति तद्धानिमेकादश्याश्चभावात् ॥ न तु स्मृत्यादिद्वयादशव क्रिया
मुहूर्तद्वयावधि तैकादशीत्युक्तमेवं ॥ उदयात्प्राक्तनो नाडिका एकादशी नाडिकावा
नवानाच्यः तथा संतिचेत् षष्टिनाडिका तिथिः स्यात् तत्र स्मृतिपुराणविरुद्धं ॥ तदुक्तं
सूर्यसिद्धांते ॥ षष्टिनाड्यो हि वितिथिरिति ॥ नारदीयेपि ॥ आदित्योदयवेलायामारभ्य
षष्टिनाडिका तिथिरिति गार्ग्येपि ॥ तच्च त्रिंशदहोरात्रमिति महाभारते ॥ तत्पंचाद
शनासरः ॥ एवं सप्तत्रिंशपातेन तु तिथिद्वादश षष्टिनाडिभ्योधिकनाडिकातिथिर्नवर्ति
सत्यां न यं तिथिवृद्धिर्न वर्तते तिथिक्षयो न तस्य संपूर्णैकादशीत्याने वाच्या तिथिथिरिष्टं
र्शी वद्धते नाहो न तु तिथिसंघेरुदयात्प्रागेकादशपरुणोदयावधि संभवत्यामेवं सरे

हस्तम्भ्यामवतिथ्योअरुणोदयावधेर्गीकारात्। तदुक्तं गारुडपुराणे। अरुणोदयमा
रभ्यसुनःस्तायदितिया वधि। संपूर्णैकादशी ज्ञेया नेवाप्याति थिरहेशाति।नापिद्वितीयः
विषयसंभवात्॥ नतुस्कंदपुराणस्कंदे॥ प्रतिपत्प्रभृतयःसर्वा उदयादोदयाद्रवेः संपू
र्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः इति तथा उदयात्प्राक्तनस्त्र घटिकाद्वितयोदयवे
लायाः इति एषां वचनानां कथमुपपत्तिरिति। उत्तरं उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथा
थ्यवेत्॥ न तत्स्नानं न कुर्वीत दंतधावनमेव च किमिति। दृष्टवचनादरुणोदये दंतधावन
निषिद्धं अथ उपवासांगत्वेन दंतधावनवर्जिततया एकादश्या उपविष्टारुणोदयकालः
तन हरिवासरवर्जिता कि। अरुणोदयकालाविना विकादशीफलाय पर्याप्त विसंत्त ५४

र्मन्फ कि। अरुणोदयविद्धैकादश्यपोषणमविरुद्धं स्त्रयोदशायुर्द्धविद्धैकादश्युपो
षणमित्येवं परारुणोदयविद्धैकादश्युपवासनिषेधोक्तिः। व्याख्यानानुपपत्तिः। अरु
णोदयवेधाभावे विद्धानामिति व्यवस्थाप्युपपन्ना। यत्तु वचने दशमीशेषसंयुक्ते
नानहपि केसुत्पन्या व्याख्यानाद्दयोर्द्धविद्धैकादश्युपवासनिषेधपरं विद्धत्वं विद्धमनको
पलक्षणं। व्याख्या विद्धानामविद्धानां च दयोर्द्धविद्धैकादश्यामेवानापोषितं
प्रक्रमस्य। द्वितीयानां विधिरुपवासविहिति। त्वनामिन्फ कि। तोवापि सर्वपाकानि केच
ना उपवासपराण्याहुः। अक्का उपवासे गृहीनलक्ष्यां तत्रानशनमात्रमित्यर्थ संमते
विचनव्याख्यानात्र ह्याह। किमिति एकादशीविषयाणि सर्ववाक्यानि उपवासवि

धिपुराणप्रोक्तः॥ गृहस्थस्तु काम्योपवासन्न लंघयेत्॥ तत्र रुक्माङ्गदोक्त्या मनशनमात्रमिति मतमसहि
ष्णुनाऽप्युक्तः॥ निष्कामस्य वनस्थादेरुक्तं व्रतमकाम्यकं॥ सकामानां गृहस्थानां काम्य
व्रतनिषेधनात्॥ उपवासव्रतं प्रोक्तं रुक्माङ्गदोक्त्यायोरिति कथनात्॥ व्याख्यातारस्तत्र विषयं
न्याहुः॥ किमिति प्रोक्तं रुक्माङ्गदोक्त्योरेकादश्योरुपवासव्रतमेव स्त्रोक्त्या उपवासव्रतं रु
क्माङ्गदोक्त्यामनशननिषेधमात्रमिति चेन्न॥ तस्मात्॥ निष्कामस्य कामनारहितस्य वनस्थादेः
आहिताग्नेर्यतिविधवायाश्चोपसंग्रहः॥ वानप्रस्थयतिविधवानामकाम्यकं व्रतमे
कादशीव्रतमुक्तं॥ विधायस कामानां गृहस्थानां काम्यव्रतनिषेधनात्॥ काम्यमेवैका
दश्यं काम्यार्थकप्रत्ययः॥ अयमर्थः॥ एकादश्यां न भुञ्जीतेति वाक्योपक्रमाद्यायोरुक्तयोरश्य ५५

कादश्यां न भुञ्जीत तत्प्रत्ययः॥ अकामानां वनस्थादीनां नाम काम्यव्रतविधिः॥ काम्यव्रतवि
धिः॥ काम्यव्रतं हि प्रोक्तं रुक्माङ्गदोक्त्योः कामनाविहाय भुक्तं वा उपवासं कृष्णां वा पूर्वसन्नयं
वानन्तरमयोरपि नियमः॥ प्रोक्तमेव सहाय गृहस्थस्य तत्र गृहस्थानां काम्यव्रतनिषेधनका
मात्मनाऽनश्नं शास्त्रविहितो वचनात्॥ अयमर्थः॥ प्रोक्तं शुक्लां कामनाऽपहृता मि
थः॥ तासूपवासं कृष्णामलिनां कामनापहृतानामुपवासोहीति॥ अननन्ताक्ते काम्यपा
मुपवासो व्रतं नास्ति किंचन निषेधमात्रमिति पाद्मोऽनिरस्तः॥ व्रतादेहिताग्न्येनिय
मात्॥ प्रोक्तोऽहः किं वर्त्मनात्॥ निर्वाहतां विमोपाद्यो विज्ञानेश्वरयोगिना॥
अनन्तरोक्ता विमोपाद्यो विज्ञानेश्वरयोगिना निर्वाहितोऽनंगीकृतो कस्मात्

ततः स्मृतिपुराणेषु एकादशीप्रकरणस्थाहावं न चात्रानोपवासशब्दप्रयोगनियमाभा
वात् ॥ अकामकसदाग्रहीतपत्रेषु क्वचित्पहास्यवए वनिशि कृष्याहानि स्यात्क्तपदस्य च
लक्षणावर्णनात् । ततगत्पनिविप्रेतार्थपरत्ववर्णनात् ॥ एकादशी द्विधा शुद्धाविद्धा योगात् द्वि
धा च न दादशासहसज्ञावात् तत्र द्येकंशाः शुद्ध नद्विधा ॥ परस्परविरोधिना भावाभावाभ्याम् मिश्र
धा चत्त्वथ पिपाश्या ॥ तत्र विवपरिवाया शुक्लसंमता ॥ इत्यूविरप्रतीयायास्तानष्टविरोधनः त्यापि
नाः वाक्यांतरविरोधेन न विवाद इत्येषां तत्र ॥ प्रतीच्याद्याख्यातारस्तु विरस्तत्त्व
तृकिमिति ॥ एकादशी शुद्धा वेधायोगात् द्विधा विप्रकारा न वति ॥ अरुणोदयकाला
रभ्य द्वितीयस्वार्योदयपर्यंतं वर्तमानता शुद्धिः ॥ दशमीयोगाद्वेधः ॥ अद्विविधाया ५६

गात् ॥ शुद्धिविधवशात् ॥ न च शुद्धविद्धिच दादशासंज्ञावाहसंज्ञावात् द्विधा द्विप्रका
रा तत्प्रात्येकं वाहशासु विद्यमाना विद्यमानता द्वाद्वि विधेत्यर्थः ॥ तदः परस्परवृक्षि
स्वायादशा द्वादशी भावाभावाभ्यां द्विधा ॥ शुद्धा दादशा समता शुद्धा दादशामसमता ॥
विद्धा दादशा सती विद्धा दादशामसमतीत्येतास्वत्र स्वायादशा नावा भावा भूप्रत्ये
कं द्विधा द्विप्रकारेत्यर्थः ॥ इत्थं नेकप्रकारा एष्टधा अष्टप्रकाराश्च तथा हि तत्र विवापाशु
द्धैकादशी द्वादशीमसती त्रायोदशा दादशामावती च तथा हि सर्विवापाः शुन्य
थः ॥ अथ शुद्धसमता स्व कादशी शुद्धपत्रिवापाश्च ॥ दादशा समतीत्रायादशा दाद
शपमावती शुद्धा द्वितीया दादशापामसतीत्रायादशा दादशाभावती च तृथी

ह्नार्वावापाष्योनुषंगः॥ अथास्तु सप्तमास्यकादशी सुपरोवापाष्या॥ द्वादश्यां सती त्रयोदश्यां द्वा
दशी नावर्तनी शुद्धा प्रथमा द्वादश्यां सती त्रयोदश्यां द्वादश्यां नावर्तनी शुद्धा द्वितीया द्वा
दश्याम सती त्रयोदश्याां नावर्तनी शुद्धा॥ तृतीया द्वादश्यां सती त्रयोदश्यां द्वादशी नावर्
तनी॥ विद्धा पंचमी द्वादश्यां सती त्रयोदश्यां द्वादश्यां नावर्तनी विद्धा षष्ठी द्वादश्याम सती त्रयोद
श्यां द्वादशी नावर्तनी॥ विद्धा सप्तमी द्वादश्याम सती त्रयोदश्यां द्वादश्यां नावर्तनी विद्धा अष्ट
मी॥ एतास्तु परोवापाष्या प्रथमद्वितीययोस्तु वापापाष्येति स्मृता उक्तं॥ सर्वत्रैकादशी
कार्या द्वादशी मिश्रिता नरैः॥ प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणं मिति कूर्मपुराण
द्वादशी मिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिरिति॥ द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा ५१

न वेति तृतीया न विवाष्येति ब्रह्मपुराणे चोक्तं॥ एकलिप्ता च संपूर्णकायदि हि हपरा तिथिः
अथावैकादशी नाशे हि दशम्या वाष्य संयुता॥ कलाकाष्ठा द्वादशी च यदि स्याद् अपार
निद्धा दश द्वादशी हिति त्रयोदश्यां तत्र चस्मिन्नुपारणं दनमिति पंचमी षोष्ठ्याः परोवापाष्य
ति कूर्मपुराण एवोक्तं॥ द्वादश द्वादशी हन्ति तत्पूर्वं वविद्धाप्येष्कापापाषिता॥ तस्मात्सर्वप्र
प्रयत्नेन सर्वविवर्ज्यं यदि हि ति सप्तम्यष्टम्याः परोवापाष्येति नारदेनोक्तं॥ नापाष्याहश
मीविद्धा साह विकादशी तिथिः॥ नास्तु पोष्यनाराउह्यान्पुण्यं नषष्ठितोऽप्यवमितिक
लार्द्धेनापि विद्धास्याह दशम्यैकादशीय हि तहास्यकादशीनप्य का द्वादश्यां समुपोषयेत्
हिनिति तस्मात्तीयमतं विष्णुना यायोगिनानष्टेन संमतं॥ तत्र तुर्भक्तिमाहात्म्यवाक्यानतरदि

त्यायेन द्वादशनाय नार्यविमर्दः स दहनसंभवति । तथा हि नारदः स्कंदः । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते
पुनरेव सा । उत्तरां त्वयति क्रियायस्तिवर्षिपवासक्रद्धा । नातथा स्मृत्यंतरात् संपूर्णैकादशी यत्रे
प्रभातो ति । गारुडपुराणे । संपूर्णैति । एतन्निर्वचने गृहियात्राद्यवस्था प्रतीयते । आनाधि
तीयात्तृतीयायाः परत्रैव सार्वर्षिणां तु उपवास इति पाद्मे नमुक्तः ॥ ननु सर्वत्रैकादशी का
र्यति द्वादशी मिश्रिता कार्यति । एकलिंगाच संयुक्तेति वचनैः सार्वर्षिणां परत्रोपवास
इति प्रतीयते तामेवं ना ने आद्यवन यति विषायस्तु पंपानत्तृतीयं वचनं विद्यसमायां द्वा
दश्या धिकत्वविषयत्साकं थकिमिति । एवमुक्ताभवतथा पर च द्वादश्या भावतीवि
द्धा षिका षष्ठीसा परेत्वा पाद्या सार्वैरिति पद्मोनमुक्तः । द्विधा हि परत्र द्वादश्या भावः । ५८

क्रोसनस्साध्यतञ्च । तत्रानस्मिकल्पे सार्वर्षिणां परात्रे वा पवासः तु । आद्यकाल्ये द्वादशी सं
गात्त्पादि वचनैः । परत्रे वा पवासविधायकेतरकादशी द्वादशी चेति । हहिणः परत्रे
वा पवास निषेधा केर्धवस्थया विधानात्सार्वर्षिणां परत्रे वा पवास योगात् । द्वादश
द्वादशी हंति तिकूर्मपुराणे विवचनं यति विषयस्तु पपन्नं । द्वादश्यामसत्यां त्रयोद
श्यां द्वादशी नावत्वतीविद्धा सप्तमी द्वादश्याम सत्यां त्रयोदश्यां द्वादश्याभावत्वती विद्धा
अष्टमी त्वपरेत्वा पाद्यात्पद्मेन मुक्तः । द्विधा हि द्वादश्या मका द्वादश्याभावः । क्रोसन्तः
साम्यतञ्च । आद्यकाल्पसार्वर्षिणां परत्रे वा पवास एकादशी न लाघ्यात तिसर्वत्रैका
दशी कार्यति द्ववचनद्वयेन सार्वर्षिणां विद्धायामवोपवासविधानात् । नापाद्या द्वादश्या

मी। विप्रतिवचने यतिविषये क्षपपन्नेऽपसंहरति। इति स्मृतिपुराणानां वाक्यालाप
नायरिति॥ कवीनां वल्लालनाथामकाहश्पा विनिश्चयः। स्मृतिवाक्यानां पुराणवाक्या
नां चालोचनया पर्यालोचनया इत्यनेन प्रकारेण कवीनां वल्लालनाथामकाहश्पा
विनिश्चय इरितः कथितः॥ ब॥ इत्यकाहश्रीपत्रं करणं॥ ब॥ सोक॥॥ आहितान्य
नाहिताग्न्योर्यागोऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थं पर्वनिर्णयमाह। पर्वप्रतिपदोः संधिमध्याह्ने पूर्व
त्तापिवा॥ अथवा धानं पूर्वदिने तद्दिने यागइष्ट्यातपरतान्वत्पपरस्मीष्टिः सदिन
चाहितिर्निर्वितृ॥ अत्रापोऽसमावास्यमावास्यां च पर्वयोर्हामध्याह्ने पर्वप्रतिपदोः संधिर्नि
वृत्तायामध्याह्नात्पूर्वतोऽपि वा संधिर्निवृत्त॥ तदा पूर्वदिने संधिदिने अन्वाधानं नवृ ५९

तद्दिनसंधिदिने यागइष्ट्या तत्तत्कर्मगोमिलिन॥ आवर्ततियदा संधिः पर्वप्रतिपदोः
निवृत्तान्हत्यागइष्ट्यातपरतान्वत्पपारहनियामध्याह्नात्पूर्वतोऽपि वा संधिर्निवि
त॥ तदा पूर्वधकरवा धानं पारकरिष्टिरित्यामवनिर्णयः। तत्कौगोमिलिनो॥
पर्वप्रतिपदोः संधिरवगावर्ततनायहीनाऽस्मिन्नहनियस्त्र्यर्थं पूर्वेद्युरुपक्रम
इति। उत्तयत्रालोकाह्निः॥ पूर्वाह्निकवाथमध्याह्नेयहि सर्वसमाप्यते। उपोष्ठत
त्रल्लवधकरस्तहस्यगिरिष्ट्यात इति॥ आवर्तनादूर्ध्वं संधिर्यधित्वाधायतद्दिने। पार
कायिष्ट्रिरित्याक्क विप्रावाजसानयिनः॥ यथावर्तनात्मध्याह्नादूर्ध्वं पर्वसंधिः स्या
त॥ तदा तद्दिनसंधिदिने अन्वाधायपारकरिष्टिकार्यतिवाजसानयिनः वाजस

नाप्यत्र च मतान्तरवर्तिना विप्रेणाशक्यः ॥ तदाह स्मृत्यर्थसारकारः । मध्याह्निकास्याद्
र्ध्वमाह यस्मिन्प्राक्पर्वणः संधिरिष्टिस्तृतीयांशे वा निकावा संजसानयिनन्पातस्याद्
पाद्यावृपुरस्करिष्टिरिति तन्नापौर्णमास्यमावास्यकालतया विहिता तत्र च प्रथमा
तिक्रमकारणाभावात् प्रथमभागयष्टिः कर्तव्या प्रतिपत्स्परावर्तनात् प्राक्पर संधि
विकल्पन निर्णयोऽनुक्तः स्मृत्यन्तरे ह । चतुर्थः पर्वणो योऽशो योऽशः प्रतिपदस्त्रय
आद्यास्तस्मात् स्वन्त्यष्टि प्रयोगकालं तदाहुस्तस्य । पर्वणश्च अर्थायोंऽशः प्रतिपदः आद्याश्च
त्रयोंऽशाः । तं यागकालं तदाहुस्तस्य । तदुक्तं ॥ तदाह दृढदृशातातपः । पर्वणो यश्चतुर्थों
शस्त्वाद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति ॥ याज्ञव ६०

ल्क्योपि पर्वपदस्थाः परस्पाद पक्षाद्दः प्रथमास्त्रयः । कालः पूर्वाह्णियागस्याहस्यथाउनविघ
ता । यत एव प्रतिपद्दशानामवियोगकालत्वं अत एव गर्गात्रिरधपद्मपत्रा प्रतिपद
प्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । तुर्णीयेनः प्रणीयतर्कष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैरि
ति अतः पर्वचतुर्थांशः प्रतिपदाद्यांशश्चैवयागः कार्यः । तत्र मध्याह्नकादूर्ध्वसंधौ तस्मि
न्नह्नि अवाधाय परस्करिष्टिः क्रियमाणायास्तु कालातिपत्तिः स्यात् इष्टिमाहान्स्या
इति तस्याः प्रतिपदश्चतुर्थांशायागकालं तदाहुः ॥ तदाह दृढदृशातातपः । संधिर्य
घ परात्कस्याद्यागः प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्यागं चतुर्थ्यपि न दुष्यतीति । तन्न
चतुष्टयं चतुर्थांशयागः प्रतिपदः पश्चित्तु । रहसि तद्विलंपन्निः श्रुतिरपानासनान्तनी

निकाद्यायनवचनविरोधः स्यात्तामेवं प्रथमांसत्राद्ययागकालसंगवव्याप्तस्याद्दि
नाव भार्ग्यां शियष्टव्यमित्येवं परत्वात् तस्यापोर्णमास्यां विशेषमाह । तत्प्रतिप
त्संधियदि संगवमंतरा । आवर्तनं चेत् तर्हि स्यात् सद्यस्कालविधिर्नवित्त । यदि तु प्रतिमात्र
तिपत्संधिः संगममावर्तनं चांतरा स्यात् । संगमावर्तनयोर्मध्ये स्यात्तर्हि सद्यस्काल
विधिर्भवति । पौर्णमास्यां च व्याधानपरित्यक्तरणप वासः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं
क्रियात् इत्यापस्तंबोक्तः । सद्यो वा पाययदृष्टः कर्तव्य इति विधिर्नवति । तदाह कात्याय
नः संधिश्च संगतात् ऊर्ध्वं अपरागावर्तनाद्भवेत् । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्का
लविधौ तिथिरिति । अमावास्यां विशेषमाह । द्वितीयात्रिमुहूर्ता अपराह्णव्यापता कि ६१

तामवास्या तिथिरिष्ठिमुपरस्थं चन्द्रस्य दर्शनात् । पक्षादिः प्रतिपत्परा कृष्टा गर्गाद्विमुहूर्तत्व
त्वाच्चापराह्णिकी द्वितीयापक्षादौ पराह्णिकी । यदि त्रिमुहूर्ता स्यात् । मुहूर्तात्मक मह
पराह्णव्यापि महदश्रुत्वर्थ नागंवयाप्नोतीत्यर्थः । तदाह तत्र चतुर्दशीमावास्या तिथिरथवाधानं
भवेत् । द्विमुहूर्ता स्यात् चतुर्दशीः पराह्णे भवेत् । तस्मात् ऊर्ध्वं चन्द्रस्य दर्शनात् चतुर्दशीक्ष
रहिताद्दनरहितं चं चन्द्रस्य दर्शनात् तत्रेष्टिर्न कर्तव्या इत्यर्थः । तदाह दर्शनात्पः । द्वितीया
त्रिमुहूर्तोपि प्रतिपद्यापराह्णिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । दृष्टया
तोत्पः वशिष्ठोपि । इतिहासनिरूपतह तिथिः परस्तादित्तविधिः । यदि द्वित्रुणप्रदृष्टात् तस्मिन्
पश्चाद्रपि हितज्ञावद्दितीज्ञनाकचिद्दाग्नामिपर्वपर्यालोचनया पर्वविष्टिदिन निश्चयः

त्पाकः। तदुक्तं। आगामिपर्वपर्यालोचनया उपायानाभावात्। आगामिपर्वणः सर्वस्मिन्नपि च
हस्वाहनि सत्त्वसिद्धिरिति शास्त्रस्थितिः॥ यद्वितिथीनां ह्रस्वगामितया। आगामिपर्वचतुर्दश
दिनं स्यात्। तदापि च ह्रस्वदिनसिद्ध्यर्थं ततः सर्वस्मिन्नह्नि न अन्वाधायप्रारब्धेष्टिरित्यपर्या
गइति चेन्न। न चतुर्दशी पर्व प्रतिपत्तिथीनां साम्येपि पंचमीषष्ठ्यादिदिवैवागामिपर्वषो
डशदिनं स्यात्। तदापि च ह्रस्वदिनसिद्ध्यर्थं प्रतिपद्यन्वाधाय द्वितीयायामिष्ट्यनुष्ठानं
स्यात्। अस्त्विति चेन्न। सामदर्शनदिने इष्ट्यनुष्ठानविधिविरोधापत्तेः। अतो नागामि
पर्वपर्यालोचनया उपायो गइत्यलमतिप्रपंचेन। विलासनिश्चयमाह। आद्ययोः कल्पयोः
क्रियाद्विवृत्तिप्रकालात्परां। अयत्र वितन्तितक्रियाद्विप्रकालतिर्नचेत्। पर्वप्रतिपदोः संधि ६२

रित्यत्र। साक मध्याह्नोर्ध्वं संधिरिति कल्पद्वयं कथितं। परत अपराह्नीत्यत्र मध्या
ह्नात्परतः संधिरिति कल्पस्तृतीयः। अत्राद्ययोः कल्पयोः वितन्तिप्रकालतः परां क्रियामिति
र्विषकरन्वाधायपर्वप्रतिपत्संधिदिने सर्वं प्रकालतिरवापश्चाद्वितति क्रियादित्यर्थः। अथत्र
तृतीयकल्पे तत्र सर्वं प्रतिसंधिदिने वितन्तिक्रियात्। श्वः प्रतिपत्संधिना परत्वात् प्र
ह्नात्संबंधी यागस्याद्वितीयार्थः। संधिपरिज्ञानविशेषमाह। पूर्वाणि ह्रस्वगदादपर
स्यान्हः। ह्यायाहिता। अर्द्धकृत्या यथासंख्यं दिने सर्वत्रायाज्ञायते। पर्वाणि स्लिमामा
वास्यात्मकह्रस्वपणह्रस्वगामिनि प्रतिपद्यपि ह्रस्वगामिन्यां प्रतिपत्क्षीणनाडी द्विषा
विनश्याद्विपर्वणि यामसंधिकालविज्ञेयः। तिथिद्वित्रिकाम पर्वणि ह्रद्विगामिनि

प्रतिपद्यपिद्विनागामिन्यां प्रतिपद्वृद्धिनाडीद्वयं वितन्यार्द्धपर्वणि याज्ञयिवासं धिका
लो विशेयून इति तथा ह कात्यायनः ॥ परक्रियाद्वितिका स्मृतास्तथैवाह्यधिकाश्रयाः ।
क्रियातदहर्वृत्ते र्वर्त्तिन्या ऽसहद्वीत्र कल्पायेहितीति तथा लोकाक्षिः । द्विधाः परस्यां घ
टिकाश्रयाः स्फुर्न्नतथा चाह्यधिकाश्रयताम् ॥ अर्द्धविधायाऽं च तथा प्रायाज्यस्त्रास
चहादो प्रथामहितिन स्यात् । ननु द्वितीयात्रिमुहूर्त्ताचेद्धितिवचनात्तु सा रणामावा
मुक्तायां चतुर्दश्यामिवाधायपारस्य प्रतिपच्छन्कायां अमावास्यामिष्टिक्रियमाण
यां द्वितीयामसाधस्यादशकालईतिएवसमाप्ता । ततश्च प्रतिपद्यप्रविष्टायांर्धय
द्विपष्टिःसमाप्ता इति वचनेन विरोधः स्यात् । न चाहित्यपक्रमस्य तद्विनमध्येमध्य ६२

विरहृयथाप्रतिपज्ज्ञागसमाप्ता । तथाहि क्रियतां ॥मिर्वा ॥ नोहितिआहित्युपक्रमः
संभवति । आहिद्यापार्थमाह्या स्मृतंप्रक्रमनीत्या द्विआपक्षेवचनविरोधात् । विरा
माप्य विनामध्येन संभवति । पूर्वाणाय च तदार्थ्या ऽशआ्याः प्रतिपदस्त्वयः इति वचान
न प्रतिपद्यायांशानां त्रयाणां कालवस्तुर्त्तस्यापि बाधः स्यात् । उत्तरं सत्यमस्ति विरो
धः । अत एव द्वितीयात्रिमुहूर्त्ताचेद्धितिविशेषवचनेन प्रतिपद्यायाप्रविष्टायां इष्टी
सामान्यवचनस्यास्मिन्विषये बाधः । चतुर्दशीकनाडिक्रमणतिथ्यायावर्द्धतां द्वि
चतुःपंचनाडिकामणक्रसांतन त्रप्रतिपादाप्टादशनाडीवृत्तिथिरद्विप्रक्रमेमसार्वक
रक्तिरथश्चतुर्दशनाडीपरिमितइति प्रतिपद्विदिसमाप्तिः संभवति । नतु परक्रिया

ह्निकात्पूर्वं नान्यथेवाधिका अथवा इति वचनात् साधारण प्रतिपद्द्वये नाडीद्वे अतस्तोकवृधा
विभक्षाद्धस्थित्पूर्वतिथियोगाज्ञानं स्वार्धघ्नरक्तिदेशः षोडशनाडीपरिमित इति प्रतिपदा
गसमाप्तिःमेवं। रूपातिषमिद्धांतप्रतिपत्त्या तिथिवृत्ता संहृदिह निश्वायो कृपारुद्दनी
तिवचनमितिचास्यचोदयस्यावकाशः। किंचितद्विषयाच्च पिपाटवाल्पतया विलंबितात्
ज्ञानप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगः स्थौल्ये प्रवर्तत इति नानुपपत्तिः। ननु प्रतिपद्यो द्वाद्यं शानां का
लं च बाधः स्यादित्युक्तं। तद्युक्तं। आवर्तने तत्तावयो संक्लोतषां मपि कालत्वं न व
ति। ननु प्रतिपद्वत्तथाशस्यकदा कालं वो उत्तरं। यदावर्तनात्तद्धं संधिः न दातस्यापि
कालत्वमित्यलमतिप्रसंगेन। इत्थं मिश्रप्रमाख्यातं पर्वद्वयविनिर्णयः। सुबोध ६४

मनत्र॥ इति पर्वद्वयविनिर्णयप्रकरणं॥ अथ श्लोकाः॥ आवाग्रत्थान सिद्धार्थममावास्या
निर्णयमाह॥ अमावास्या द्विधा श्रुवा सूनतविद्धाच सा पुनः। चतुर्दश्या प्रतिपदा चैव सूत एव प
राह्णिकी॥ या तिथिरपराह्णे सर्वमर्द्धवा किंचिद्व्याप्नोति तथा विधा न यत्र स्यात्तद्वि
धा स्यात् कथं श्रुवा सूनतविद्धा च। सा सूनतविद्धा पुनश्च चतुर्दशी प्रतिपाद्यापराह्णिकीन
चतुर्दश्यां सूत एवापराह्णिकी न प्रतिपद्दिने मध्यतनथा प्रतिपद्दिने चतुर्दश्यां चापराह्णि
कीया तिथिरपराह्णे सर्वमर्द्धवा किंचिद्व्याप्नोति सा अपराह्णिकी। अथाविद्धाप
राह्णिकीनिश्चयमाह। श्रुवा निःसंशयाविद्धा प्रथमापरकालिकी। द्वितीयाद्भुत
स्वल्पवर्द्धिता याद्य तिथिः क्षया। सा स्यान्निःसंशयं पूर्वापि पर्यायिव स्थिता। द्वाक्षो

पूर्वमार्वाक्षांसंधिवसाद्यपिसंमता । चतुर्थ्यपि परा ग्राह्या साध्यासाकल्पनपकालिकी ॥ उदया
द्धारभ्य उदयपर्यन्तं स्थिता शुद्धा निःसंशया तिथिः खंडिता द्विधा पूर्वविद्धा परविद्धा च क्रियाका
र्येत्यर्थः । प्रथमा विद्धा परकालिकी न वतु तत्र विशेषः प्रतिपाद्य चापराह्णिकी प्रथमा
सा प्रतिपन्मिश्रिता स्वीकार्येत्यर्थः । तदुक्तं हारीतेन । अपराह्णः पितॄणां तु यापराह्णव्या
पिनी । सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णव्यापिनी । कालादर्शेऽपि । तत्र विद्धाममा
वास्यां मासाहृज्ञानतापि वा । श्राद्धकर्मणि यत्कर्तुं तत्र विश्राद्धं प्रदीयते न हनि ॥ माहा
विपरीतज्ञानमज्ञानमिति श्रीतः । बोधायनोऽपि मध्याह्नात्परा या तु चतुर्दश्या तु वर्तते
शिनीवालीति सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फलेति । अत्र मध्याह्नशब्दो न तृतीयभागपरः ६५

किंतु पंचधाविभक्ताह्निमध्यभागपरः मध्याह्नात्परं यस्तु वर्तते सायंकालवर्तिनीत्यर्थः ।
एतद्वचनद्वयमपराह्णमस्पृशन्त्या विषयं मिश्रनः । द्वितीया तु पूर्वा न वतु । प्रतिपन्मिश्रा
तत एवापराह्णिकी द्वितीया सा तत्र विद्धा स्वीकार्येत्यर्थः । तदाह हङावालिः ॥ तत्र वा
काहेमावास्या नापराह्णमव्याप्य हि तत्र विद्धैव सा ग्राह्या आसीत् पितृकार्ये तु सर्वदा इति
प्रतिपद्दिने पूर्वाह्णे अमावास्या न वर्तते अपराह्णव्यापित्वेत्यर्थः । तथा प्रतिपद्यमावास्या
तत्र पूर्वाह्णव्यापिनी यदि तत्र विद्धैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति । तत्र पूर्वाह्णव्यापि
नी नापराह्णव्यापिनीत्यर्थः ॥ तृतीया तु तिथिः कार्या सा मध्याह्नमिश्रैव त्रयाणां तत्र वापिया
च वस्थिता नाव्यवस्थमर्थः । अन्यत्रापराह्णिकी सा तिथिः कार्या तत्र कामनिर्णये तिथिः कार्या सा हे

याहिताग्नेः तत्र वह्निनाग्नेरहिताग्नेः स्त्रीणां शूद्राणां च पारनिर्वापस्थितानिति। तदाह कार्ष्णाजि
निः। सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चान
ग्निकैर्द्विजैः इति। तिथ्यर्द्धे सार्वेषां पारवणं भवेत्। तिथिदृष्टिकामं अमावास्यातिथ्यर्द्धो
सा स्यात् नग्निस्त्रीशूद्राणां कुहूः कार्या इत्यर्थः। तदाह प्रचेताः। दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा
कुहूर्मता। सिनीवाली कुहूः कार्या वह्निमत्फलके पितृकर्म्मणि। स्यातां तयोर्हि मध्याह्ने कालेऽत्रावर्तन
कथं भवेत्। तिथिद्वये सिनीवाली तिथिद्वैधे कुहूर्मता। सा चापि न कुर्यात् यावदमाव
गावहिनिरिति। मध्याह्नानुमध्याह्नाद्व परि स्यातामपराह्णे भावनामित्यर्थः। अत्रापराह्णे
त्रवेतामिति साधारणात्। आह शस्त्रयुक्त्या अपराह्णव्यापिनी तदर्द्धव्यापिनी तदाह कात्य ११

थापि वचनयामवतिश्रूय इति स्वचित्ते नवत्रस्मिंश्च पालतिथिद्वये सिनीवाली आपत्तिप्रतीय
ते। सा च स्त्रीत्वर। वचनस्याद्ध्यायामवाधीः कुहूर्नयशुन्यत्रात्वेति तिथिद्वये आहिताग्ने
ःसिनीवाली निरग्नेः दैः कुहूर्मतातिसाम्यापि स्त्रीवसंमता। तिथिद्वये मयगामिव महदि
गाधिमिचस्याद्ध कुहूस्तस्मिन्नेव सालषांसाग्न्याहीनां संमताद्गकेवचनसा। सामर्थ्यपि
च कुहूः कार्येति चतुर्थ्यपि पराग्राह्या चतुर्थ्यत्र तथा विधेति। अत्र हर्शस्त्यापराह्णकि वि
द्यात्विर्द्वव्यात्विक्षयात्विप्यता। चतुर्थ्यत्र तथा विधेति तद्विपरीत्यो कुरुनयत्रात्रे विधे
नापराह्णव्यापिनीच चतुर्थी सापि सार्वेषां पराप्ततिपन्मिश्रिता ग्राह्या। अत्र कुतश्चिदाह
यद्वितीयाय स्मात्साप्रतिपन्मिश्रिता कुतपकालिकी कुतपकालव्यापिनी तदुक्तं-

हारीतेनाप्युक्तं द्विधामावास्या प्रतिपन्मिश्रिता पिवा। पित्र्यकर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपका
लिकीति। कुतपं यावदास्ते॥ कुतपा घास्त्रायाल्वेन्त्रमुक्तनः कुतपः स्मृतः। अत्र कुतपशब्देना
ह्नोऽष्टमो मुहूर्त्तो विवक्षितः। किंतु कुतपाद्यास्त्रयो मुहूर्त्तत्रितयं। कुतपात् दक्षिणं विरंचास्त्र
यो मुहूर्त्ताः कुतपशब्देनाभिधीयन्ते। तदाह पस्कंबः। कुतपाद्यास्तु कर्त्तव्यास्त्रयस्त
व तथैव च। स कालः कुतपस्त्वेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति। नात्रैवंविधकुतपव्यापित्वममा
वास्यायामस्ति। अपराह्णव्याप्त्यैव शालावेन विधिरस्यापि व्याख्यातात्समस्त्यं॥ तद्वाक्येऽवह्वमा
वास्यानापराह्णे तु विद्धायां प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदां विदुरिति। जाबालिवच
ने नामावास्याया अभावे प्रतिपद्युत्कालव्यवविधानात्॥ कुतपचक्रान्तस्य प्रतिपज्ञा २१

गं समाप्तावपि न विरोधः। न तु तिथिद्वयेऽप्यपराह्णगामित्वादमावास्यया तद्विद्धैव ग्राह्येति स्मृ
त्यंतरवचनवशान्न प्रतीयात्। तदाह बोधायनः॥ चूटिकेका ह्यमावास्या प्रतिपद्यापरा
ह्णिकी। तत्तद्विद्धापि सा ग्राह्या ह्येव पित्र्ये च कर्मणीति। जाबालिरपि प्रतिपद्यप्यमावास्या
नापराह्णगता भवेत्। तद्विद्धैव सा कार्या पित्र्यकर्मणि सर्वदेति। अपिशब्दाक्रान्तस्य
पराह्णव्यापित्वं प्रतीयात्। वचनद्वयमिदमुभयत्रापराह्णव्याप्तिविषयं न भवति। किंतु
तत एवापराह्णव्यापित्वविषयं। अपिशब्दस्याप्ययमर्थः। यथा तत्तदपराह्णव्यापिवा
माव्यपराह्णव्यापिन्यां प्रतिपन्मिश्रितायां श्राद्धं। तथा प्रतिपद्य॰ दृष्टापराह्णव्यापिवा
माव्यपराह्णव्यापिन्यां तत्तद्विद्धायां श्राद्धमिति। न तु तत्तद्विद्धापीति वचनद्वयमप्यकृत

यत्रापराह्णव्यापित्वविषयं न भवति। मिवेन्नत्वप्रतिपादकमत्तत्र कुतपकालिकीति हि तत्के
प्रतिविषयत्वावगमात्। नत्वोक्ताद्दिष्टकालत्वमध्याह्नस्य पार्वणश्राद्धांगत्वं न तूक्तं। मि
वां तत विधायमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता च या। तयापि हि त्यक्तात्वं तु श्राद्धे कुतपकालि
कीति वचनानेकोद्दिष्टांगव्यापि मध्याह्नकालव्यापि कुतपरूपापणश्राद्धांगत्वेन विधा
नात्तविरोधात्। न तत्प्रतिशिष्टोपराह्णावरुद्धपार्वणकालांतरविधानं न युक्तमेवं वादि
नद्वयं यथापराह्णव्यापित्वरूपतत्वांतराणकालांतरविधानं न भविष्यति। सामारुह्य पागे
फलचमसविधानवदिति नानुपपत्तिः। न चैकोद्दिष्टकालद्वये कथमनुष्ठानं। तत्त
त्रां सामफलचमसयोरिव कालद्वयस्य व्यवस्थितविकल्पो भविष्यतीति न वारो हि ५८

ण्यालंबानन विधायकवचनं नापि प्रतिपन्मिश्रितास्वीकार्येति प्रतीयात। तथा हेमा
तम। मध्याह्ने चेत्प्रतिपदि स्नात श्राद्धं यमायुर्हि आरभ्य कुतपश्राद्धं रौहिणं तु न लं
घयेत्। इतीन त्वपराह्णव्यापिनी श्राद्धे त्वपर्के किमित्यपराह्णकालस्याहरहस्तत्राह। चो
दनाहपराह्णस्य गजच्छायाया प्रदर्शनात्। स्मृत्या गजच्छायायाः पार्वणांगत्वेन विधा
नात्। सा चापराह्णे भवतीति। अपराह्णो दैवं। तदुक्तं नारदीयाद्भिर्नावनस्यतिगतसामे
याच्छायायां तत्वं नात्र स्वी। गजच्छाया हि सा नत्र पिह्नणं हन्तमहद्दयेमिति स्मृत्यं न तत्पृवि
गुणात्यात्मनश्छायायां दर्शस्याद्रपराह्णिकी। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पिहरणां अतिकारणा
तीनन्तु कतमस्काल भागापराह्ण इत्यत्राह। पंचधा पंचदशधा वा द्वेधा त्रेधा द्वेधा च वत्सरे।

विभक्तं स्मृतयः प्राह्णस्तत्राद्यो मम संमतो ॥ केचित्स्मृतयः ॥ वासरं पंचधा पंचप्रकारेण वि
भक्तं प्राहुः ॥ तदाह व्यासः ॥ मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहू
र्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मसु गर्हित इति प्रकाशकारास्तु प्रा
तर्व्याचक्षते विशेषात् त्रिमुहूर्तगतारविः प्रातःकालः स विज्ञेयो दिनभागः स पंचमः ॥ त
स्मात्प्रातःसमात्कालात्त्रिमुहूर्तस्तु संगवः ॥ त्रिमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तस्मात्संगवकाल
तः ॥ तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्णस्तथाविधः ॥ अपराह्णत्रिमुहूर्तः कालः सायाह्न
उच्यत इति ॥ केचित्स्मृतयस्तु वासरं पंचदशधा पंचदशप्रकारं प्राहुः ॥ तदाह शंखः ॥
रौद्रस्त्वेव च मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः ॥ सावित्रश्च जयंतश्च गांधर्वः कुतपस्तथा ॥ ६९

रौहिणश्च विरंचश्च विज्ञेयो नैऋतस्तथा ॥ महेंद्रो वरुणश्चैव भटः पंचदशः स्मृत इति ॥ के
चित्स्मृतयस्त्रिधा त्रिप्रकारेण वासरं विभक्तमाहुः ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो
ह्यपराह्णः तदाह हारीतः ॥ पूर्वाह्णो मध्याह्नोऽपराह्णश्चेति त्रयाणां दिवानां मध्याह्नोम
नुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति ॥ स्मृतयः केचित् ॥ द्विधा द्विप्रकारं वासरं विभक्तमाहुः ॥ त
दुक्तं स्कंदपुराणे ॥ आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः पर इति ॥ आवर्त्तनं मध्याह्नः ॥ तत्र ते
षु मध्ये तु आद्यो पक्षो पंचधा पंचदशधेकोऽस्मिन्पक्षो मम संमतो ॥ कस्मान्निरपवादत्वात् ॥
तत्रांशपक्षद्वयं कृतपादिमुहूर्तानां पक्षद्वये च श्राद्धक्रियानिश्चयात् ॥ अथ प्राथम्यादाहा
पि च श्राद्धक्रियापतितश्चेन्नान्नत्र च विना गपहृत्कुतपमारभ्य विधिवित्साधनं ॥ तदाहात्रो

तमः। आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लं-
घयेदिति। द्विधा विभागपक्षे कुतृतीयांशे श्राद्धविधिविरोधात्। तदाह कात्यायनः।
पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयांशे नातिसंध्यासमीपत इ-
ति। पिंडाश्च तु विप्रा लोडनं मासि यं तन्निधीयंत इति पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं पार्वणश्राद्धं पंच-
धा विभागपक्षे तु चतुर्थो भागः अपराह्णः इत्यस्यानपेक्षायेकशाय। तदाह व्यासः। अप-
राह्णस्तनाद्दशः इति पंचदशधा विभागपक्षे कुतपादूर्ध्वं मुहूर्तचतुष्टयमपराह्ण इति
निरपेक्षमेव। वृगम्पात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पंच च
सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृत इति। ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपात् यन्मु- ७०

हूर्तचतुष्टयं। मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते। तत्र। कन्यामकरमीनस्थे तु ला-
यां मिथुने तथा। कृतविद्धं वसावर्षांतु पूनिव नियन्नत इति। हारीतवचनेन कृतविद्ध-
श्राद्धत्यक्तं। तत्कथं तत्रोक्तं तद्विषयं तन्न॥ तदाह जाबालिः। तुलायां मकरमीनकन्यायां
मकरस्थमा। कृतविद्धाव्रते ग्राह्या याशस्विष्टुपुलिपक्कानेति। आनाने विरोधः। नतद्दशश्रा-
द्धं पिंडपितृयज्ञश्चापाच्याधनदिने तनदिनांतरावल्पत्राह। त्रीणि कवासर कुर्यादिति
प्राक्रमनीषिणः। महर्षयः प्राक्ताः। तदाह्नियदामध्याह्नो। ततः सर्वदामावास्यायाः प्रतिप-
त्संधिः। तदा संधिदिनात्पूर्वदिने चाध्यानं तत्त्रिवामावास्यामपराह्णव्यापिनीं त्रिवदृशं
श्राद्धं पिंडपितृयज्ञश्चाविति त्रयाणामेकदिने चाय हृदामध्याह्नादुपरि अमावास्यात्पूर्णितिसं-
धिः मध्याह्नादुपरितोत्परविद्धाण तयाहि नदायश्चापरापशिवं तदा सा त्वेषापर

तदामावास्यायां सार्वघस्रपराह्णव्यापिन्यां तावत्पारस्करपराह्णव्यापिन्यां तु । सार्वघ
स्राधानविधानात् । त्रयाणां तत्रान्तरदिनद्वये यदामध्याह्नादुपरि अमावास्या प्रति
पत्संधिः । तदामावास्याया दिनद्वयेऽपि पराह्णव्यापित्वे तिथिद्वये साम्ये च सार्व
घस्रपारस्करवच्छ्राद्धविधानात् । पारस्करवत्पिंडपितृयज्ञः पारस्करवच्चाधानं त्रया
णामपान्तरदिनद्वये यदामावास्या प्रतिपत्संधिः । मध्याह्नादुपरि तिथ्यन्तरपि ह्रीणहणन
या वा द्वयपस्पर्शित्वं तदा सार्वघस्रपारस्करः श्राद्धविधानात् पारस्करवत्पिंडपितृयज्ञ
विधानात् । प्रतिपद्दिने दर्शने पारस्करवच्चाधानविधानात् । त्रयाणामकालान्तरदि
नद्वये यदामध्याह्नादुपरि अमावास्या प्रतिपत्संधिः । अमावास्यापि दिनद्वये प्रपराह्न

व्यापिनी तिथिरपि द्वयगामिनी । तदाग्निद्वयगतां सिनीवाल्यां दर्शश्राद्धविधानं । पि
तृयज्ञाचरता दर्शश्राद्धपिंडा विनिक्षिप्त तु । पितृयज्ञस्य कालस्तु दर्शश्राद्धमेवेति दि
तिवचनाद्दर्शश्राद्धएव पितृयज्ञः । प्रतिपद्दिने दर्शने सिनीवाल्यामेवाधेचाध
नमिति । त्रयाणामकालत्वं दिनद्वये यदामावास्या प्रतिपत्संधिः मध्याह्नादुपरि अमा
वास्या च दिनद्वये पराह्णव्यापिनी तिथिरपि द्वयगामिनी तदा प्रतिपद्दिने दर्शना
धानं सिनीवाल्यां तस्मात् पितृयज्ञः सार्वघस्रः क्रियते दर्शनिश्चितबलात् । सिनीवाली
द्विविधापीति स्मृतिबलात् दर्शश्राद्धं पिंडपितृयज्ञश्च सिनीवाल्यामिति सार्वैकदिन
त्वं । अस्मिन्नर्थे दर्शश्राद्धपिंडपितृयज्ञाधानानि वाचकवचनान्यत्र प्रमाणं न वे

अपराह्णस्तु कर्त्तव्यः पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शने इति। अथापराह्णकालात्राभावे ऽस्त-
मितविहितः पिंडपितृयज्ञ इति चेत् न चंद्रादर्शनेत्यस्य बाधापत्तेः। अत्रा निधाय
त कात्यायनवचनं तावदपराह्णकालिकं पिंडपितृयज्ञं विधायैवमापद्यायाममा
वास्यायांयदहरित्याह। अपराह्णद्वयव्यापिन्युत चंद्रादर्शने तत्पूर्वा हवाग्नियात्।न
तु पितृयज्ञं तु निवर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमा
सिकमिति वचनेन मनुः पितृयज्ञं तु चादर्शश्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह। तत्कथं विषय
विशेषमाहितिग्निमांस्तु विधिः कर्याहितफलं कि। उत्तरं। पिंडपितृयज्ञस्यापर्णा। पुरः।
तदाहमनुः। पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तिष्ठणात्क्षयेऽग्निमान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्ध ७२

कुर्यादिंदुक्षये सदा इति। अत एव कर्कोनाम लौकिकरूपपन्ना। याग एवेत पितृयज्ञस्य कालविधाना
दनंगस्याहितिजैमिनिवचनविरोधात्रांगत्वं। याग परात्वाद्यैक दिनद्वयप्रसक्तौ क्रमवि
धिपरत्वमित्यविरोधः। एवं च स्मृतिपुराणेषु च यानि वाक्यानि कृतविधाया श्राद्धं विदधति ता
नि कृतएवापराह्णिकाद्व वृत्ते प्रतिपदि चापराह्णिकात्तिथि द्वयेवा चतुर्दशीमिश्रदर्श
श्राद्धविधिपराणीत्यतु साध्यं। उक्तं निर्णयमध्यत्र निदिशति। एवं मन्वंतरादीनां युगादी
नां च विनिर्णयः। मन्वंतलयस्य पक्षस्य अष्टकानामपि स्मृतः। तिस्रः अताऽष्टका अष्टका
श्लोः। अपि शब्दः समुच्चयार्थः मन्वंतरादितिथीराह। चित्रे च कार्त्तिकाषाढे फाल्गुन तार्पि
माघमा। फाल्गुन्यामश्वयुजी शुक्ले नवमी कार्त्तिकी सिता। द्वादशी च तृतीया च चैत्र मा

पाद्दसिता। एकादशी सिता पौषी चतुर्दशी माद्दशमी सिता। आषाढी चंद्रयं नी च माघकृष्णा च स
प्तमी। चतुर्दशी शेता मुनिभिः प्रोक्ता मन्वंतरादयः। एतास्तु दशतिथयो मुनिभिः मन्वंत
रादयः कथिताः। ताः काः। चित्र कार्तिक ज्येष्ठ फाल्गुन च मास त्तार्सिमा पौर्णमासी। चै
त्रेति च शब्दाच्चैत्र कार्तिकाषाढ फाल्गुन समुच्चयार्थं। फाल्गुनी फाल्गुन संबंधिनी
अमापि अमावास्या। अपि शब्दः समुच्चयार्थः। आषाढी आषाढमास संबंधिनी कालक
शुक्लनवमी। कार्तिकी कार्तिकमाससंबंधिनी। तशिना द्वादशी च। चकारः समुच्चये
चैत्रे नभस्य मासि सिता च तृतीया। चकाराच्चैत्र भाद्रपद समुच्चयार्थः। पौषी ज्ये
ष्ठमाससंबंधिनी कालकं पिंडपितृयज्ञ विधाय्येव मपराह्णायाममावास्यायां प्र १२

मापराह्णायाममावास्यायां पददहरिष्याह। अपराह्णः पित्र्यस्तु चंद्रादर्शन इत्यत आह वा क्रियते
न तु पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासि
कमिति वचनेन मनुः। पितृयज्ञं कृत्वा दर्शश्राद्धं कर्तव्यमित्याह तत्कथं। विषयविशेष
साग्निरिमो पूर्वविषयः कार्याहिताग्निः। इतरं। पिंडपितृयज्ञस्तर्पणपरः। तदाह मनुः।।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं तु योऽग्निमान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यादिंदुक्षये सदे
ति। अत एव कांतम स्वाकिरूपपत्न्या यागपरावत् पितृयज्ञः स्वधाकालविधानादनंगत्वा
दिति जैमिनिवचनविरोधात्तत्र नागवायागपरत्वोऽथ कदिनद्वयप्रसक्तौ क्रमविधिपराम्
त्यविरोधः।। एवं च स्मृतिपुराणेषु वचनानि वाक्यानि नित्यतविधायां श्राद्धं विदधतीनां निस्तत

एवापराह्निकाव्वेन तु तेन तिपत्तिश्चापराह्निकाव्वेतिनिषिद्धाएवाचतुर्दशीमिश्रदर्शश्रा
द्धविधिप्रमाणीत्यनुसंधेयं।उक्तं निर्णयामृते।अत्रानिर्दिष्टानि।एवं मन्वंतरादीनां युगानां च
तिनिर्णयः।मदनरत्ने मत्स्यपद्मस्कंदब्रह्मकानाम परिस्मृताः।तिस्रश्चकाष्टकाः अष्टकाश्चान्वष्टका
तासां।अपिशब्दः समुच्चयार्थः मन्वंतरादितिथीनाह।चैत्रे च कार्त्तिके चैव फाल्गुनेन पू
र्णिमाश्च मा।फाल्गुन्यां चाश्वयुजे शुक्लनवमी कार्त्तिकी सिता द्वादशी च तृतीया च चैत्र
भाद्रपदे सिता।एषा दशमी सिता पौषी तु पूर्णिमा दशमी सिता।आषाढी च जयंती च मा
घे शुक्ला च सप्तमी।चतुर्दशेता निर्दिष्टा मन्वंतरादयः।एतास्तु चतुर्दशतिथयो या
स्तु निर्निर्मन्वंतरादयः कथिताः।ना०का०।चैत्रकार्त्तिकयोश्चैव फाल्गुनान्वमासस्त ७४

र्णिमा पौर्णमासी।चैत्रा च तिचशब्दाः चैत्रकार्त्तिकयोश्चैव फाल्गुने समुच्चयार्थः।फा
ल्गुनमाससंबंधिनी अमावास्यापि।अपिशब्दः समुच्चये।आश्वयुजी
आश्वयुजमाससंबंधिनी शुक्लनवमी।कार्त्तिकी कार्त्तिकमाससंबंधिनी।सिताद्वा
दशी चाचकारः समुच्चये।चैत्रभाद्रपदे च मासि सिता तृतीया।चकाराच्चैत्रभाद्रप
दे समुच्चयार्थः।पौषी पौषमाससंबंधिनी सिता एकादशी।आषाढी आषाढमासस
बंधिनी पूर्णिमा सिता दशमी चाचकारः समुच्चये।जयंती च श्रावणमासस्य कृष्णाष्टमी
जयंती कथ्यते।माघे सिता शुक्ला सप्तमी च।चकारः समुच्चये।तदुक्तं मत्स्यपुराणे
आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी सिता।तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य

चफाल्गुनस्यत्वमावास्यापौषस्यैकादशीसिता।आषाढस्यापिदशमीमाघमासस्य
सप्तमी।श्रावणस्याष्टमीकृष्णाआषाढस्यापिपूर्णिमा।कार्त्तिकीफाल्गुनीज्येष्ठीचैत्री
पंचदशीतिच।मन्वंतरादयश्चैतादत्तस्याक्षयकारकाः॥अत्रद्वादशीसितेतिसितश
ब्दस्तृतीयायांचान्वेति।एकादशीसितेतिसितशब्दोदशम्यांचान्वेति।मतांतरमाहद्वा
दश्याषाढीमाघीचशुक्लावाकार्त्तिकाष्टमी।पौषमासस्यशुक्लाश्चप्रोक्तामन्वंतरादयः॥
आषाढीआषाढमाससंबंधिनीमाघीमाघमाससंबंधिनीवाशुक्लाद्वादशीवकारः
समुच्चयेशुक्लाकार्त्तिकाष्टमीवान्वेतिसमुच्चयाय।शुक्लशब्दोद्वादश्यांचान्वेति।पौषी
पौषमाससंबंधिनीअमावास्यातुर्वशुक्ला।भाद्रपदसिततृतीयांफाल्गुनामावास्या ७५

माषाढदशमी।श्रावणाष्टमीचविज्ञेयायास्तिथयः।केचिन्मन्वंतरादयःप्रोक्ताः
तदुक्तंदेवमार्गेण।अश्वयुक्शुक्लनवमीकार्त्तिकीद्वादशीसिता।तृतीयाचैत्र
मासस्यमाघस्यपंचदशीसिता।मन्वंतरादयश्चैतामुनिभिःपरिकीर्तिताः॥इति।आ
श्वयुक्शुक्लनवमी।आश्वयुजशुक्लनवमीकार्त्तिकीसितामाघीचामा।तथाप्रोष्ठ
पदीतत्कृष्णत्रयोदशी।एताश्चतस्रस्तिथयःयुगाद्याःपरिकीर्तिताः।वैशाखीवैशा
खमाससंबंधिनीशुक्लातृतीयाकार्त्तिकीकार्त्तिकमाससंबंधिनी॥सितानवमीमा
घीमाघमाससंबंधिनीअमा।तथाप्रोष्ठपदीभाद्रपदसंबंधिनीतत्कृष्णत्रयोदशी
एताश्चतस्रस्तिथयःयुगाद्याःपरिकीर्तिताः॥तदाहपराशरः।वैशाखमासस्यतु

याश्चैनीया नवम्यासौ कार्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे। त्रयोदशी पंचदशी च
माघे। इति नैतथा। माघासिता पंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स
परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ। इति मत्स्यपुराणे। विशाखस्य तृतीया या
नवमी कार्तिकस्य च। अमावास्या च माघस्य नभस्यस्य त्रयोदशी। युगादयः स्मृता ह्ये
ताः पितॄणां तृप्तिदा इति। मन्वादिषु युगादिषु च कर्तव्यमाह। मन्वाद्यासु युगाद्यासु
दत्तः सतिलोदांजलिः। सहस्रवार्षिकीं तृप्तिं पितॄणामावहेत्परां। द्विसहस्राब्दिकीं
तृप्तिं कृतं श्राद्धं यथाविधि। स्नानं दानं जपो होमः पुण्यानंताय कल्पते॥ मन्वाद्यासु यु
गाद्यासु च तिथिषु पितृभ्यः प्रदत्तः सतिलः तिलसहितोदकांजलिः पितॄणां स ७६

हस्रवार्षिकीं सहस्रवत्सरपर्यंतां परामुत्कृष्टां तृप्तिमावहेत्॥ तदुक्तं श्रीविष्णुपु
राणे। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः॥ श्राद्धं कृतं तेन समा
सहस्रं स रहस्यमेतत्पितरो वदंति॥ इति॥ श्राद्धं यथाविधिकृतं श्राद्धं द्विसहस्राब्दिकीं द्विसा
हस्रसंवत्सरसंमितां तृप्तिमावहेत्॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ वा॥ कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वा
दिषु युगादिषु। हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति॥ आ॥ स्नानं दानं जप
होमः पुण्यमनंताय कल्पते। अनंताय पुण्याय भवतीत्यर्थः। तदुक्तं महाभारते॥ याम
न्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः॥ स्नात्वा हुत्वा च जप्त्वा च अनंतं फलमश्नुते॥ इ
ति॥ महालयपक्षमाह। नभस्यापरपक्षः शुक्लप्रतिपदा सह। महालय इति प्रोक्तो म

ज्जछायाकयस्तथा ॥ नभस्यस्यैवभाद्रपदस्य अपरः पक्षः कृष्णपक्षः ॥ कृष्णप्रतिपदी आश्वयुजे कृ
ष्णप्रतिपदा सह महालय इति प्रोक्तः ॥ तथा गजच्छायाकयः प्रोक्तः ॥ तदाह मनुः ॥ नभस्यस्या
परः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः स महालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायाकयस्तथेति ॥ तथा पद्मोक्तः ॥
गौतमः ॥ कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ॥ क्रतुभिस्तानि तुल्यानि संतत्यर्थफलं द
द्युरिति ॥ हेमलक्ष्मी ॥ अहानि षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ॥ चंद्रक्षयावधिश्चापि सा
पितृशान्तिकाम्रृतानि ॥ अत्र कर्तव्यमाह ॥ वर्गद्वयं समुद्दिश्य श्राद्धमायंतनाह विकां ॥ कुर्या
त्पार्वणवेमार्गणेनान्वाद्धाषामहानूनलिन ॥ अत्र वर्गद्वयं पितृवर्गं मातामहवर्गं च सं
मुद्दिश्य श्राद्धं कुर्यात् ॥ नावकामवपितृवर्गा पितृपितामहप्रपितामहः ॥ पितामहः पितृ ११

वर्गः ॥ मातामहमातुः पितामहः मातुः प्रपितामहः मातुः प्रतिमहः ॥ मातामहवर्गः ॥ तदाह
गौतमः ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ॥ अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रज
ति ॥ केन विधानेनेत्याह ॥ किंविधं अघ्यंतहेविकाव ... हेविकं ॥ अंतहेविकावेत्तावेय
स्यति विशेषः ॥ अंतर्धानह हेमलः ॥ दिवाद्यंते च कुर्वीतांहेवानं नैव कुर्वीत ॥ दिवा घंते द्विकु
र्वीत श्राद्धरहेकादृष्टानेति ॥ केन विधानेनेत्यनाह ॥ पार्वणविधानेन त्रिशूराषाद्दिश
न यत्क्रियते श्राद्धं तत्पार्वणं तस्य विधानं मंत्रतंत्रप्रक्रिया तेन कुर्यात् ॥ तदाह कौसः ॥ उन
राहस्तचित्रासु कन्यायां नाम्य लिखितं ॥ कृष्णपक्षो गजच्छायासमानः पितृकर्मसु ॥ पार्व
णस्य तथा कुर्याद्धि क्रोधः श्राद्धकर्मस्थिति ॥ प्राह तना प्रकारेण ॥ तदाह हेमनुः ॥ ८
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पंचमं पक्षमाश्रितः ॥ कांक्षंति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलं तस्मा

तस्मात्तत्रैव कर्त्तव्यं हन्त मध्यत्र निष्फलं मिति॥ ज्ञात निथिश्च नोयागिकी निथियार्थाषापञ्चोवे
पीवमः स्मृतः॥ तस्मिन्नृक्तं नेष्ट विहन्तं पिठ्ठणा महर्यं नावलू॥ जावालिः॥ पुत्रानाशस्त्वथातार्थ्ये
मिथ्यमित्रलंतथा॥ प्राप्नोति पंचमे हत्वा श्राद्धं कामांस्तथापरानिति॥ नावक्राद्धकरणमे
सान॥ होषानवतीयद्दाह गार्ग्यः॥ स्त्रार्य कन्यागतश्राद्धदायानकं यज्जिहाश्रमी॥ धनं पुत्रान्कं
तस्तस्यापि निश्वासपीडायति॥ काठकगृह्यनि॥ हस्तिकस्त्वमति कं॥ पिततराहवानः सरु
निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति रात्पंस्त्वा सुदारुणमिति॥ न चास्यपक्षस्य कथंतत्र आनन्त्यतारा॥ हारावकृ
श्यागतावननुत्त्योयंपक्षहस्थिनो॥ रावः कन्यागतावनायंपक्षः प्रत्ड इस्थानो॥ तत्त्वपक्षस्यपि
टकर्मणिप्रवावविशाषणायं तज्ज्योनिमित इति॥ तहारूशायोयनिः॥ सुणः कन्यागतः

५८

स्वर्यः सुणपः पक्षश्च पंचमः॥ कन्यस्था काचित्तः पक्षः सोत्यंतं सुण ज्यालति तथा कन्यागत
सवितरि यात्र्य हानिसुषाडशेत्याच्युक्तो॥ न च यदाह मध्याान वा कन्यागतार विस्थान्तदाद
त्तेष्य पक्षस्य तन्ज्ञानानास्तीत्यत्राह॥ आहाविवाहरवो शःशस्कः कन्यागतरावा पक्षः॥ पिट
कर्मणि शक्तः स्वशक्ता व्रतथांतार मध्यकोष्ठं तवा कन्यागतरवोकस्तपक्षः शस्तः॥ नहार
काठकगृह्यनिः॥ आहाह मध्यावसानच यत्र कन्यां व्रजेद्रविः॥ सपक्षः सकलः प्रज्यः श्राद्धषोड
शकंप्रतानि॥ मन्त्रः॥ आषाढीमव धिंतचायः पक्षः पंचामा नवलूनात्तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्या
स्थाक काकालावत्रावति॥ मत्तवचानन्तरावः कन्यागतविनाऽदत्राणवपक्षस्य तज्ञ्पवसुक्तो॥ न
कथा॥ ततश्च त्रव्रपश्राद्धं कुर्यादिहित्विवंपरानत श्राद्धपरायदा रुकाठकजिनिः॥ हस्त हस्ते

दिनकरात्मजराज्ञानुशासनात्। तान्त्रिकेन तु रौद्रस्थ्याया वहूल्किकस्य दर्शनमिति। दिनकरस्य रु
त हस्तेन चोत्तराफाल्गुनी तृतीयपादे कन्यागते तस्य नवनीतेन घाथपरस्थिचे। एतावद्
बोलकं डावाल्लिना। अगस्त्यपरिबोधकस्य श्राद्धं कुर्वीत सर्वदा। आषाढ्याः पंचमः पक्षः श्राद्ध
पितृकर्म्मणीति। महासावक्ष्यमिथ्येषु। अत्र वर्ज्यमाह। अनंदासु शुक्रागावति रोहिण्यां चतुर्दि
मन्सु। रेवत्यां च मघायां च कुर्यात् हि परवर्जितं। श्राद्धं नंदासु प्रतिपत्षष्ठ्येकादशीषु तु यवा
रसु च कृत्तिकासु। रोहिण्यां। त्रिजन्मसु जन्मदिनं जन्मनक्षत्रजन्मतारायां च। रेवत्यां मघायां तु
कुर्यात्। तदाह गार्ग्यः॥ नंदायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि। एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृह
पुत्रधनक्षयादिति। तथा। मघायां पिंडदानं न कार्यं। ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति। अत्र पिंडदानस्य

श्राद्धपूर्वकत्वात् पिंडदाननिषेधः श्राद्धनिषेधपर्यंतः। तदाह रुकाक्षाङिनिः॥ नित्यं नैमि
त्तिकं काम्यं श्राद्धं यत्तु मघादिना दृष्टा तु श्राद्धे पुत्रस्य नाशः स्यादिति निषिद्धं॥ तथा च
वृद्धगार्ग्यः। प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्र्ये भार्गववि तथा। यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो
विनश्यतीति। प्राजापत्यं रोहिणी पौष्णं रेवती पित्र्यं मघा। नंदा त्रयोदश्यां पठंति पदे
षः श्राद्धं कुरु जनेर्दा पंचवर्जं तस्य ज्ञानीयात् प्रोष्ठपद तस्य निषिद्धतामिति। अंगिरसा श्राद्धक
र्म्मणि त्रयोदशी निषिद्धा। तथा॥ नंदायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि नित्यनैनकि
मिति सावकाशिन्वत्वात्। उत्तरं च। यो मातामहवर्गपरित्यक्त्वा पितृवर्गस्य च श्राद्धं करोति
तन्निषेधे न विनष्टचंद्र्यः पपन्नमिति निवर्जयितिनोक्ता। तदाह रुकाक्षाङिनिः॥ श्राद्ध

निकृष्य वर्णस्य त्रयोदश्यां शुक्लपक्षे मेतु । अपरपक्षस्यायमुख्यः प्रजादि हिंसंतिनस्य तत्र तिन
त्त्रयोदश्यां श्राद्धपापकं किं यन्नाम्यथा वर्जितं तत्र तत्र ॥ ननु मस्य स्यापरपक्षस्या तिथिः स्या
त्त्रयोदशी । गजच्छायेति सा त्रोतापि हृणां हृन्तिकारिणीति हेमाद्रिवचनात्र त्वत्रापकं
ज्ञातानविरोधः । तत्रत्याहि श्रिरुक्तहस्तस्यात्त्वात्तत्र युगदाशशी । अर्कनक्षत्रकन्यास्थे श्राद्ध
कर्मप्रकीर्तितमिति हेमाद्रौ वचनाद्भवती । माहिणीमघानामपि महालय श्राद्धकालत्वं त्र
तीयान्सत्यं विशेषवचनानन्ववाधान्त्रकालत्वमित्यविरोधमत्रैव विशेषमाह । पक्षा
घादित्वदर्शान्तं पंचम्यादि दिगादि वा अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्याद्वापरपक्षिकं
पाद्यादिःप्रतिपत्ता तदादि दर्शान्तिमभावास्यापर्यन्तं मापरपक्षिकं श्राद्धं कुर्यात् । पंचम्यादि
दर्शपर्यन्तं । ६०

दिकं दशमीत्यादि दर्शपर्यन्तं अष्टम्यादि दर्शपर्यन्तं चत्वारः पक्षा यथाशक्तिमनतिक्रम्यान्य
नन्तशक्याद्यवस्था । प्रथमपक्षाशक्तौ द्वितीयः । तदशक्तौ तृतीयः पक्षः । तदशक्तौ चतुर्थः
पक्ष इति व्यवस्था । तदाह गालवः । तथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पंचम्यादि दर्शान्तं मष्ट
म्यादि सर्वस्मिन्नावतीते तथा व्रतांडव्रतराणपि नलस्य तत्र पक्षेत श्राद्धं कुर्याद्दिनदिने
त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा । त्रिभागहीनपक्षः पंचम्यादि । त्रिभागपक्षो दशम्या
दि अर्द्धपक्षो अष्टम्यादि । अत्रैव विशेषमाह । श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महाफले
द्वादश्यामेव कुर्वीत यान रतिविनिश्चयः । चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं कुर्वीत नान्य
स्यास्यतिच तुर्दशी नियमः । नान्यत्र मध्ये हि न मृतस्यापि शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेव मा

सिकश्रन्याब्दिका निमावश्युरित्यत्राह । महालय इति । महालयचतुर्दश्यामवशास्त्रहत-
नियतत्वात् । न प्रत्याब्दिकादौ चतुर्दशीनिषेधः किं तु महालयश्राद्ध एव । नाप्यवचतु-
र्दश्यामेव शस्त्रहतनियतिः । न शस्त्रहतस्य चतुर्दशीनियतिः । अतो महालयश्राद्धदिने
शस्त्रहतस्याश्राद्धनियतिः स्यात् । अमेकं शास्त्रहतस्यात्पक्षशब्दश्रुतत्वयत्राथेति । अतो वस-
तां ब्राह्मणानामीभन्नाहधीत तिवडुनयनियमः । शस्त्रेण हतस्य च चतुर्दश्यां श्राद्धं कुर्या-
न्नाद्यस्य शस्त्रहतस्य श्राद्धं कुर्यान्नान्यस्य तिथ्यां तिथावित्यर्थः । इदं महालये तत्र समरवि-
समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वर एकोद्दिष्टं कर्तव्यं चतुर्दश्यां महालय इति ।
समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य यत्र महालये द्वादश्यामेव कुर्वीत नान्यस्यां तिथौ ।
यात त्रिदंडिन एकदंडिनो वा यतेर्द्वादशी नियतिर्न तु द्वादश्यामतिनियतिः । नन्वनामा ८१

प्रमाणं संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधिः । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणा-
न तु पार्वणेन विधानेनेत्यर्थः । अत्र च विशेषमाह । मुञ्जकायप हेमं हादिविश्वमाक्रम-
णीयेण । त्रतिपद्यादि दर्शान्तं यः पक्षः तं सुकान्यष्टपञ्चस्याद्यष्टम्यादिदशम्यादि पाक्षु-
नंदादिने दास्तु कृपारत्रिजं मम घातरोहिणीरवनीचतुर्दश्यामकं वर्णं कुर्नीयमनीषि-
णः श्राद्धानि दारुकादौ तानि निन्दितान्नन्नस्यास्यापरपक्षश्राद्धं कार्यं हिनदिनेनिवनंदाहि
कर्पस्याश्निववर्षचितुर्दशी । मनुरपि । कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं । श्राद्धे प्रश-
स्तास्तिथयो याया थेता न तथा पराः इति । तथा च कात्यायनः । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत ऊर्ध्वं च-
तुर्थ्यादिर्यः संपन्नानां सन्तु थ्या ऊर्ध्वं यदहः संपद्यः क्वान चतुर्दशीं । शातातपोऽप्यपरपक्षेना नित्रि
महिति त्रितिपत्रष्टतितान्ता वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति यान सनवनविशेषवचनबला

हपरपक्षस्यातिरिक्तपक्षेष्वपि वा व्यवतिष्ठते ॥ अत्र विशेषमाह ॥ अन्वयाभरणीमातुर्महाभ
रणिरुक्ता न त्र्याहस्पर्शी गजच्छायायां गयामध्याष्टमीति च ॥ आशु श्राद्धं गयाश्राद्धसम
मा ऊचुर्मुनिर्हर्षयः ॥ अस्मिन्महालये या भरणी न कर्तव्यं सा महाभरणीरित्युक्तानां श्र
मिथ्या त्र्याहस्पर्शी सा गजच्छायायायुता ॥ अष्टम्यां मध्याष्टमी सा गयायायुता ॥ आशु
भरणी त्र्याहस्पर्शी मध्याष्टमी तु श्राद्धं गया श्राद्धसमं महर्षयः प्राहुः ॥ तदुक्तं मत्स्य
पुराणे ॥ भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ॥ अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृ
द्भवेत् इति ॥ पितृपक्षे महालयः ॥ इयमस्मृतावपि ॥ याहः पितॄणां दैवात्पहस्तस्य वक्र
रस्थितः ॥ याप्यतिथि [illegible] वसा हि गजच्छायाया प्रकीर्तिता ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ आषाढ्याः प ८२
चाम पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ॥ त्र्याहस्पर्शी गजच्छायायायात्राता अल्प उपपितृयज्ञ इति ॥ पितृणां १०

वर्त्यं मघासु न कर्तव्यं ॥ करः हस्तान कर्तव्यं हंसः स्मृत्यर्थः ॥ यात्राति थिस्त्र्याहस्पर्शी ॥ पित्र्यश्राद्धे ॥ अत्र विशेषमा
ह ॥ असंभवे तु तुला यावद्यावद्वृश्चिकमेव वा ॥ महालये अशक्तानां श्राद्धकरणासंभवे तुलायां या
वत्तुलासंक्रमणपर्यंतं श्राद्धं कार्यं तदाह सुमंतुः ॥ ऐयं पित्रा विता राजन् कन्यानां पंचदशी स्थि
तस्यां दत्तं च भावद्दत्तं पितॄणां वै महालय इति ॥ महालये पितॄणां न दत्तं चेत्तर्हि तत्स्थाने दत्त्या
दिल्पच्चयः ॥ दीपावलिपर्व पंचदशीत्पन्न तुलासंक्रमण उक्ता श्रावकुक्कुटस्त त्र्यायापक्षोपलक्ष
का ॥ आश्विनकृष्णदर्शपर्यंतं कार्यमित्यर्थः ॥ तत्राप्यसंभवे यावद्वृश्चिकदर्शनं वृश्चिकदर्श
संक्रमणपर्यंतं कार्यं तदाह [illegible] जिनिः ॥ कन्यागते सवितरि पितरो यांति वै सुतान्
तावाश्वत्तु रीक्ष्यायावद्वृश्चिकदर्शनमिति ॥ अष्टकानिर्दिशति ॥ मार्गशीर्षपौषमा
घफाल्गुनमाघकृष्ण [illegible] च फाल्गुन ॥ कृत्तपाद ऊर्ध्वकर अष्टम्यं तथाष्टमी इति ॥ तिस्रोऽष्टका ता

च्छ्राद्धं कुर्वीत पार्वणमिति॥ मार्गशीर्षमासस्य या पौषमाघयोश्च फाल्गुनीनां प्रोष्ठपदस्य च कृष्ण
पक्षेषु पूर्वपक्षस्य सप्तमी अष्टमी नवमी च तिथिस्त्रोष्टका स्यात्तु पार्वणं श्राद्धं कुर्वीत पूर्वपक्षः सप्तमी॥
अष्टम्यां नवमी॥ तदाह शौनकः॥ हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षेषु अष्टकाः कुर्यादि
ति विष्णुरपि॥ अमावास्यास्तिस्रोष्टकाः तिस्रोन्वष्टकाः तिस्रः पूर्वस्कः प्रोष्ठपादहेमंतशिशि
रयोरपरपक्षेषु त्रयोदशी त्रीहि तिथ्यां वैवापाक इति इत्यादि॥ ५॥ अमावास्यानिर्णयप्र
करणं॥ बा॥ श्लोकाः॥ सूताह निर्णयमाह॥ तत्राह्निकोत्र वामेव तिथिर्ग्राह्यापराह्निकी॥
उभयत्र तथा वेति महत्वेन विनिर्णयः॥ समाप्तेत्र पूर्वविद्धैव ग्राह्य तथा चापि सायहे॥ नित्स्तक
लीभवसायं सर्वविद्धायं विनिर्णयः॥ तत्राह्निके पिष्टना ह प्रतिसंवत्सरं क्रियमाण श्राद्ध ८२

पि एवामेव अमावास्या॥ पामिव अपराह्निकी॥ अपराह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या स्मृतौ का
र्यतिदाह स्मृतिः॥ मध्याह्न पूर्वाह्निकाद्दैवानां मध्यं दिनाम तु श्राद्धाणामपराह्णः पितृणामिति
हारीतापि॥ अपराह्णः पितृणां तु यापराह्णानुयायिनी॥ सा ग्राह्या पितृकार्येषु न पूर्वा
ह्णानुयायिनीति॥ उभयत्र तथा वेअपराह्णव्यापित्वे महत्वेन विनिर्णयः स्यात्॥ यत्रस्त
ना तिथिमहतीस्या नृसा ग्राह्यात्पृथक्॥ तदाह मरीचिः॥ अपराह्णव्यापिनी चेदाह्निकस्य
यदा याति तिथि॥ महतीनत्र नक्षिद्धा प्रशास्त्रेति महर्षयः॥ उभयत्र अपराह्णे व्याप्नोतीति चाप
राह्णव्यापिनी॥ अपराह्णद्वय समाव्याप्तेन तिथ्यस्तुल्यत्वा वृत्तर्वविद्धैव ग्राह्या॥ हि नृसिंहो
तदाह नारदः॥ दर्शं चापाह्णसमाप्तं स पितृ॥ सांवत्सरं हिनां पूर्वविद्धमेकुर्वाणो नरकमतिपद्यते

इति। तन्न यत्रानथाव क्षयगामित्वात्तन्न यत्राथ्य पराह्णव्यापित्वंपि स्यात्पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
यद्दितार्द्धधिकः साम्यं तिथिस्त्रिमुहूर्त्ता त्रिवृत् तदैवमा ग्राह्येति सिद्धान्तवलोकनात् तदाह
गालवः। द्वितीयाद्दिने व्यापिना चन्द्रमृता यस्य यदा तिथिः। पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ताऽपि
विवर्द्धिनी। सार्द्धधिकः प्रायमिति वा काशखण्डः। कालांशाकृति निरपि। अथ्यस्तमानवेलायां क
लामात्रापि या तिथिः। स एव प्रत्याब्दिकी ज्ञेया नापराह्णव्यापिनी। इदमपि सार्द्धधि
कत्रिमुहूर्त्तमुख्यविकायत्पिवं परां कलामात्रापि स्याच्चेत्तदा तु परां त्रिमुहूर्त्तान्तपरथः। नन्द सम
त्वपूर्व्वविद्धत्वानानिवपूर्व्वविद्धाख्वीकाराद्दिशावत तथाव्यपिसनिडान रुक्तिर्व्यथा
एामेवं प्रत्याब्दिकाख्यवामवेति प्रत्याब्दिके मम वा स्याख्मा

८४

कृष्णमावास्याधर्मातिदेशादपराह्णव्यापिन्यमावास्या या मिव परविद्धाङ्गीकारप्रशक्तावयं
विधिरिति तु निर्विवादं त्र्यंशत्रिमुहूर्त्तिवृद्धत्वावपरविद्धैव ग्राह्या। तदाह गालवः। त्रिमुहूर्त्तनि
वकृत्या चारिवकृतापहिष्मति त्र्यन्तकृतपशक्षः कृतपरा द्विष्णि विरिचारख्यमुहूर्त्तत्रयपरा नन्तु ति
थिर्द्वयविषयपरविद्धाग्रहणे कृतपव्यापित्वं युक्तिः। तद्विपूर्व्वविद्धाग्रहणेन व्याप्तमूलतिथि
परापह्नकृतापव्याप्त्यभावात् सतां सा तिथिरिष्टदा हारात्तं यश्चामसूमिया द्विविरिति वचना
नुसारात्तु त्र्यस्तमयं तिथिः सा च तिथ्यान्तपूर्व्वविद्धाग्रहणमिति न विरोधः। ररत्रयं परविद्धाग्रह
णेपि या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया इति वचनानुसा
रात्तामेवं तिथिर्द्विविषयाश्राद्धस्य वचनस्यापि यदामावास्यायां रविग्रहणं स्याद एकम
त्रैनेव कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र दानं गन्धसन्नावाकुर्यात्। तदाह गालवः। दर्शरविग्रहादपिताः प्रया

रा.स्ते
विधा.
८८ ।

दिकमुपक्रान्तं । जातेन न संन्यासादह्नाकुर्याद्दामनवाप्तत इति । अयं विनिर्णयः प्रत्याब्दिकश्रा
द्धनिश्चयः । सापिण्ड्यः सापिण्ड्यं तिकर्हीणामलिमत । अत्र विशेषमाह । रजस्वलां गतानान्यविदि
देशेनाप्यवादिकोद्देशनाविवनागन श्राद्धमाररदिति । रजस्वलां गता यस्य स तथा
विध । अनग्निं ज्ञौपासनाग्निरहित । विदेशस्थः प्रवासी । रविवाक्षापिवाहिजः आहिता
ग्निं मृताहदशाहि विवसामन प्राहुतालावतु । किं तु आमेन श्राद्धमाचरेत्तु । कुर्यात् । अ
दिशब्देन पुत्रजन्मनि तिथ्यादेरुपसंग्रहः । तदाह लौगाक्षिः । पुत्रवत्स्वपितारस्तु विदे
शस्थोप्यनग्निकः । आमेनैवाब्दिकं कुर्याद्धोमेनाग्निमान्क्वचिदिति । न तु आपस्तम्बानाम्नो
तीर्थविप्रवासेषु जननि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यायां स्त्री रजस्वला । आर्तवादश
कालानां ह्रस्वाद्विवशमुपक्रान्ता । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण कुर्यात्सदैवहीति । कायाय ८५

यन देयाप्रपादवचनाग्रीं मृताहेप्यामश्राद्धं प्रतीयात । मेवं । विशेषवचनबलात्स
मान्यवचनतस्यास्त्र्यायारादिकत्पतिरिक्तविषयत्वमसीयत इत्यविरोधः । अनग्निस्तु
प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृतेहनि । इति मरीचि
वचनान्मृताहे आमश्राद्धनिषेधः प्रतीयात । अतो न्येनैव प्रत्याब्दिकश्राद्धं कर्तव्यं । आ
हितसमन्त्रप्रापयस्य भार्या रजस्वला । पंचमेहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृताहनि । स्मृत्यंत
रवचनात् भार्यायां रजस्वलायां मृताहे श्राद्धनिषेधः प्रतीयते । तत्कथं । उत्तरं । अपुत्रा
पत्नीपत्युः प्रत्याब्दिकश्राद्धमेव कर्त्री रजस्वला यदि स्यात्तु । तद्विषयमिदं वचनं तदाह ×६२
कंगौतमः । अपुत्रा त्रययदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्तत्र कुर्यात्तत्पंचमे

हनीति । कश्चिदिदं वचनमन्यथा व्याख्यापयंति श्राद्धीयेह्नि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनीति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रत्याब्दिकव्यतिरिक्तविषय
मिदं वचनं । अत्र पक्षे भार्यारजस्वलात्वनिमित्तश्राद्धनिषेधेन अमावास्यादिश्राद्ध
मपि पंचमेहनि कर्तव्यं । तथा हारीतवचनादप्यामश्राद्धस्य मृताहव्यतिरिक्तविषयं
प्रतीयते श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं । अमावास्यादिनियतं मासः संवत्स
[illegible]रा[illegible]ह्रात् । मासं मासिकं सांवत्सरमाब्दिकं । मनग्निरित्यनेन भार्यायां सत्यामसत्यां
वाग्निरहितोभिप्रेतः । यदाह भारद्वाजः । यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तः कश्चिन्नाग्निरथापि वा । आ
म श्राद्धं तदा कुर्याद्विनाग्नौकरणं तावत् । यावत्स्यान्नाग्निर्भार्यायां सत्यामिति शेषः । दि

शेषांतरमाह । आपद्यपि च नाश्नीयान्न तस्मात्सिद्धं हरिवासरे । कृष्णैकादश्यां वापि कुर्या
दन्नेन वार्षिकं । यथाश्यो निमित्तायामापद्यपि च वार्षिकमाब्दिकं नामेन कुर्यात् किंतु
तन्मासि कृष्णहरिवासरे कृष्णैकादश्यामिंदुक्षये वा दर्शे वा । अन्नेन कुर्यात् ।
तदाह कार्ष्णाजिनिः । आपन्नोप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् । अन्नेनैव तदमायां कृ
ष्णे वा हरिवासर इति । मरीचिरपि । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेहनि ।
कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये इति । विधुक्षये अमावास्यायां विशेषां
तरमाह । मृताहस्यापि संदेहे कुर्यादामं तथा पैतृकं । शूद्रस्तु मृताहस्यापि पेटकं पेटकं
श्राद्धमामेन कुर्यात्तां निम । तदाहोशनाः । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा । आ

मश्राद्धं द्विजा दद्यात्तत्प्रादद्याचाब्दं वदीति। विशेषांतरमाह। आशौचतदिनतस्त्रि
न्ननंतरदिनत्त्ववतु। आह्निकसंप्राप्तसाशौचस्यानंतदात त्रिन्नाशौचमातऽतीत
तेऽनंतरदिनतदाह्निकंत्त्ववतु। अन्नाद्ययंस्यादित्यर्थः। तदाहुःश्यऋंगः। आह्निकाद
वसंप्राप्ते आशौचं जायते यदि। आशौचे व्यतिक्रांते तत्र श्राद्धं प्रतीयतेति। आशौ
चानंतरकरणासंत्तावृद्धाशिवाक्रयति। तत्संहगालिलः। ह्यायप्रत्याब्दिकश्राद्धं अंतरा मृततसु
तके आशौचानंतरं क्रयतिस्मा। संक्रियायपिबति। विशेषांतरमाह। मासाज्ञानदिन
ज्ञानकार्यमाषाढमाघ्युया। मृताहतद्दिनाज्ञानात्तत क्रुद्धः। कृष्णैकादसीग्राह्य
त्वज्ञानक्रतयारपि। प्रवासमासदिवसोग्राघ्याववाकेक शङ्कायां। अज्ञानानंतराथ्या ७

यः सर्वज्ञानं यदात्त्ववतु। श्रवणाहत्तदा क्रयात्तिन्मासं संक्रायपिबति। यदा वरणमा
सेन ज्ञानः मरणदिनं उज्ञानं तदा आषाढमाघवामासमृताहतत्प्रत्याब्दिकं क्रयति
तदाह वृहस्पतिः। यदा मासा न विज्ञाता विज्ञातं दिनमेव तु। तदा आषाढकमासि
माघवा तद्दिनंत्त्ववदिति। यदा मासा विज्ञातः मरणदिनं उन विज्ञातं तदा वक्ष्यते
न्मासंसंबंक्षित्यमावास्या कृष्णैकादशी ग्राह्या। तदाह वृहस्पतिः। न ज्ञायते मृताहो चे
त्प्रामितसंबत्तसति। मास एव मति विज्ञाते अहाशस्यादथाब्दिकमिति। मारीचि
रपि। श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने विज्ञाते वा मृते तदहनि एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे वि
शेषत इति उत्तयारज्ञानमरणमासदिनायारज्ञान प्रवासमासदिवसोग्राह्यो

यस्मिन्मासि यस्मिन्दिवसे तस्यादेशांतरगमनं जातं तस्मिन्मासि तस्मिन्दिवसे कु
र्युः। तदाह हेमाद्रौ दक्षः। दिनमासावविज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः। प्रस्थानमासदिव
सौ ग्राह्यौ पूर्वक्रियादिषु इति। तत्याराके कश्यः। अज्ञाने अनंतरा। हाकाध्यायः। श्रीका
र्यः। अयमर्थः। यदा प्रवासमासो न ज्ञातः तदा आषाढमाघयोस्तदाह कार्यं यदा प्रवास
मासो विज्ञातः दिवसस्तु न विज्ञातः तदा प्रवासमाससंबंधिनि दर्शे क्रिया कार्या दर्शो
वा कार्य इति तदाह हेमाद्रौ स्मृतिः। पूर्वक्रियादिषु इति तदा सर्वक्रियारंभो न भवतु। मरणमासाम
रणदिवसः। प्रवासमासः प्रवासदिवसश्च न ज्ञातौ न भवतु। तदा श्रवणाद्धि मरणश्रवण
दिन कुर्यात्। तदसंभवे श्रवणमाससंबंधिनि दर्शे क्रियात्। तदाह प्रचेताः। परिज्ञात ८८

५२

मावास्यायां श्रवणदिनं भवति। विशेषांतरमाह। यातमहालयदर्शवाष्टकासु तव
हनि। पार्वणमिति तरषांते दाकाहिकं वा भवदिति। वा शब्दः समुच्चये। यातः श्राद्धासिनः
त्रिदंडिनः। एकदंडिनश्च मृताहह पार्वणं न भवतु। तदाह प्रचेताः। दंडग्रहणमात्रेणाने
वप्रातो नावधूतिः। अतः श्रुतानकर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदेति। महालयोत्तरपदा अप
रपक्षदर्शवा मृताहस्य मृता वा पार्वणं न भवतु। तदाह शंखः। अमायां वा क्षयाय यस्या
त पक्षस्य वा यदि। पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन। इतरेषां सत्यापिनां महाल
यव्यतिरिक्तपक्षमृतानां दर्शे इति। रिक्तदिनमृतानां तत्पार्वणं नैकोद्दिष्टं वा वि
कल्पेन भवतु। उत्तरावाशाढाविकाल्पतदा कुर्यमः। सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं न

रेः॥मातापित्रोःसुतैःकार्यमेकोद्दिष्टंमृतेऽहनीति।सातातातापापितुःसपिंडीकरणं
कृत्वाकुर्यात्पार्वणवत्सदा।प्रतिसंवत्सरंविद्वांश्छागलेयोदितोविधिरिति।एवंवि
क्षनांपरस्परविरुद्धानांवचनानांदर्शनाद्विकल्पः॥इतिमृताहश्राद्धनिर्णयः॥ ॥श्लोकाः॥
मासिकनिर्णयमाह।एकादशाद्विमासेनआद्यब्दतःप्रांतिमं।प्रतिमासंमृतात
त्पूर्वंस्युस्त्रिपक्षेषोडश।एकादशाहिमरणाद्द्वादशेऽहनित्रिपक्षेऽथशष्ठेसमजित्याद्वा
राद्वृत्तिमशाद्वानसंवत्सरांतिमामासऊनात्।आद्यमासिकंजनषाण्मासिकऊनेसंव
त्सरांतिममासश्चद्वादशमासऊनत्रक्षामतिः।कालादर्शनारितिद्वितीया।संवत्सरपूर्ति
पर्यंतंमतिमांसंमांसममासामृताहनिमरणदिनत्रिपक्षस्यमरणदिनात्तृतीयपक्षे

षोडशमासिकाख्यानिश्राद्धानिस्युःपातस्तुषोडशस्तुकालश्च्युषोडशमासिकानि
कार्याणीत्यर्थः॥तत्रादयाशवच्छामृताहनितुकर्तव्यं।प्रतिमासंतुवत्सरं।प्रतिसंवत्सरं
चैवमाद्यमेकादशेऽहनीति।गालवश्च।जनश्चाण्मासिकंषष्ठमाश्याद्यमुनमासि
कंनिपक्षकं।त्रिपक्षेश्राद्धंद्वादशेषुदशस्ताश्चति।एताश्चैवषोडशमासिकानिश्रा
द्धानि।तदाहजातुकर्णः।द्वादशप्रतिमास्यानिआद्यषाण्मासिकंतथा।त्रिपक्षिकाण्
वतिश्राद्धान्यूनानिषोडशेति।आद्यषाण्मासिकाद्द्वशच्छाऊनमासिकान्षाण्मा
सिकोनाब्दिकपराः।एकादशाद्विकनाद्यनसद्वादशप्रतिमास्यानिस्युःसचक्षा
दशाहत्रिपक्षस्यषाण्मासमासिकाब्दिक।श्राद्धानिषोडशैतानिसंस्मृतानिपरी

षिर्जिरितिः। द्वादशाहे विहितमनमासिकं षाण्मासिकमूनषाण्मासे विहितमून
षाण्मासिकं मासकं प्रतिमासं स्मृतात् विहितं एकादशाहिकमाद्यं च आब्दिकशक्तजना
ब्दिकपरः। न ऊनमासिकं ऊनषाण्मासिकं द्वादशाहिकं मासिकं किंचिद्दिशन न विहितत्वात् उत्तरार्द्धा
दशाहे मासिकं किंचिद्दिशन न वा विहितत्वात्। तदाह गालवः। मरणाद्द्वादशाहस्थाद्ऊनमा
सिकमिति। विशाद्यशौचमासस्थं वाऽकृत्य यदेकादशं स्मृतं तदिनं। आद्यमेकादशाहेऽनु
नाद्यं यत्तद्वीयं यदपि वदपरं द्वादशाहे त्रिपक्ष इति। एकादशाहे सु विप्रस्य प्रेतमावा
ह्यानोऽजायत। तनीहाप चशश्याहिर्द्द्याद्यमिति स्मृतं। प्रवविकामेकादशपदैम
ताननुवर्ततीति। एकादशाहिकं एकादशाहे सु विप्रस्य मन्त्रमावाह्य ताननेकादिश विमान् ९०

प्राशयेत। तेषां मध्ये आद्याय प्रथमं प्रक्षालितपादाय शय्यादि प्रेतशय्यादि दद्यात। आ
दिशवाद्धा। सा हिरण्य दस्यु पानं छत्रं दक्षिणा दकुंभ स्त्रुपसंग्रहः। इत्येवं प्रकारमाद्यं स्मेतं।
किंच स्मृतिकारैरिति। शेषः। तदाह सत्यव्रतः। एकादशाहनिपातं कृत्वा यायातारुषं ब्राह्मणा
नामेकादशानां मामंत्र्य मध्याह्ने नानान्नस्थान्नरसविद्यासनादि यित्वा विधिवत्पिंडदा
नं वासो हिरण्य दस्युपानच्छत्रादकुंभदक्षिणा युवतिविप्रपात्रं दद्यात्। शय्यां च ततः प्र
स्तायनादि धर्मः प्रवर्तते इति। अत्र पिप्रतासंस्कृतकां तत्रब्राह्मणान् लोढायदशा
आद्यश्राद्धनमित्तं नावैकामेकादशाहनीति। एकादशदिनेऽत्र यनिमित्तनाप्रतमुद्दि
श्य दश ब्राह्मणान् कंचब्राह्मणं नाऽजायत एकादश ब्राह्मणानां जायदि दिग्विषयः। आद्यमा
सिकमेकादशाहे कुर्यादिति तावद्वेयं पक्षेः सर्वसंमतः परमतमन्त्र शङ्कषयति। द्वितीया

दिषुमासेषुमृताहस्यादिमासिकं। एकादश्यादिकं श्राद्धं अस्यादावतिक्रमनात्तत्सं
ख्याविरोधश्च मासकालत्वबाधनात्तन्मासामाद्यत्वद्वितीयात्वोतःशाद्यमासिकशब्दः। क्वचन
यारव्यानारामासेतीतइत्यर्थः। तद्वितत्वात्तो मासिकशब्दनिष्पत्तिरितिमद्यमाद्वितीया
दिषुमासेषुमृताहे आद्यमासिकशब्दं प्रथमामासअतीतद्वितीयमासमृताहे आ
द्यमासिकं। द्वितीयमासेअतीततृतीयमासमृताहे द्वितीयमासिकं। एवं तृतीयादिमासि
कानीतिमासिकमिति। वचनाद्वचनमाद्यमाकादशाहनीयकादशाहेयच्छ्राद्धं तथ्यादि
प्रतत्रविषमत्वार्थः। श्राद्धांतरं न तु मासिकमानरूढं। आद्यशब्दोपिस्तुताकान्तरपालकत्वाया
श्राद्धानामादिर्वाऽप्यपप्रयतत्वात्। तन्न्यूनकं। संख्याविरोधात् मासानां कालत्वबाधना
यमृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासमित्यत्र मासानां कालत्वविहितं ततश्च प्रथममासिकस्य ८१

प्रथममासःकालः द्वितीयमासिकस्य द्वितीयःकालः। एवं तृतीयादिमासानां तृतीयादि
मासाःकालाः। आद्यादिमासिकानां द्वितीयादिमासेषु अनुष्ठानस्य कालविधिर्बाध्यते
ननु त्रैपक्षिकं त्वावद्धात्त्रिपाक्षिकतदनंतरमितिवचनं कथं। उत्तरं तस्यापि वचनस्यायमर्थः।
ऊनप्रभृतत्वइत्यर्थः। तस्मादेकादशाहादिनिः। त्रैपक्षिकं त्रिपाक्षिकं स्यात् तु मृताहे स्थितरादिष्वति
त्वा। किंचाद्यश्राद्धस्य श्राद्धांतरात्वमासिकत्वपादशापिनस्यात्। त्रिकं चेतशः। आता मासि
कइत्ययं शब्दः सामान्यतद्धितांतः तत्रत्वइत्यादिशामाद्यनाण्णादयः प्रत्ययातितन
तकृप्रत्ययप्रत्ययस्तोकादशमासिकश्राद्धनिष्पत्तिः। ननु प्रथममाद्भृतद्वितीयाद्धृता
हकथमाद्यान्हिकानुष्ठानं उत्तरं नतत्राद्यान्हिकानुष्ठानं प्रथममासादाद्यान्हिकविधानात्
तु। आताद्वितीयाद्याब्दिकस्य द्वितीयाद्यान्हिकव्यवानुष्ठीयंतां तेषामुत्तरासराद्धिका

प्रथम द्वितीयादिनाव्रतत्पलमंतिप्रसंगना। नन्वाद्यमेकादशाहनीति वक्तुमयुक्तं नि
त्याशौचानंतरदिनं इति वक्तव्यं। द्वितीयादेश्शूद्राणामेकादशाहनि श्राद्धकरणासंभ
वात्। अथ कथं संभव इति चेत्। न शूद्राणामकर्म कर्तव्यमिति शूद्राणां धार्मिककर्मकरणवि
धानात्। नन्वेकादशाहे क्रियमाणं श्राद्धं तत्सामान्यमुद्दिश्योक्तं। वस्तुसपिण्डीकरणानां सूतकं उप
रि कृत्स्नं कृ इति पैठीनसिवचनात्। द्वितीयादीनामप्येकादशाहनि श्राद्धं कर्तव्यं। प्रती
यते। भवतां तत्र वचनस्यायमर्थः। एकादशाहे क्रियमाणं श्राद्धं विहितं तदेकादशाहे शुद्धि वि
ना वा तत्र च वचनाद्भवति। किंतु वस्तु सपिण्डीनां साधारणं। एकादशाहे शब्दश्च
सूतकानंतरदिनलक्षकत्वादिति तत्र आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशाहनि। कर्तुस्ता
कालिकी शुद्धिः स्नानाद्वाससः। नवश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशाहनि। कर्तुस्तात्का २२

लिकी शुद्धिः स्नानाद्वाससीति। शंखलिखितवचनात्। द्वितीयादेस्तथाद्यमेकादशाहप्र
तीयात्। इति निष्कलंकत्वमेवं। मातर्यग्रमृतायामाशौचे पितृमरणे पितरि पूर्वमृत
आशौचे मातृमरणे वा वचनद्वयस्योपपन्नत्वात्। अथ द्वितीयादिविषयत्वमुपपद्यत इति
ना वचनस्य संकोचापत्तेः। किंच अशौचापगम इति सामान्येनापकर्षश्च विष्णुना एको
द्दिष्टविधानात् तदुपलक्षणत्वं प्रतीयते। अथ दशाहाशौचविषयत्वमेव तदुपपद्यत इति द
टनवचनस्य संकोचापत्तेः। एवं तस्मादेकादशाहशब्दः सूतकानंतरदिनोपलक्षकः नाम
वां। आद्यमेकादशाहनीत्यनेनाद्योद्दिष्टानेकादशाहं कालत्वेन विधीयते। तत्र नवि
क्षिपरशब्दश्च इति त्याज्येन परिपंथ्याकादशाहशब्दस्योपलक्षकत्वं नश्यकाततव हुं। अ
षदा द्वितीयादिविषये शुचिसांगता धइति षटानेषदोषः। मातरि पूर्वमृतायां आशौचे पि

तरिमातापित्रोर्वृत्ते आशौचसमाप्तौ परिमृतायामपि श्रुतिविरोधाच्चतुल्यत्वात् । अपकर्षे हा
कालिकी शुद्धिरिति श्यायनशुद्धिरस्त्वीति चेत् । न उक्तं क्षत्रियादिविषयत्वादपि एवं चैकादश
हनियमस्तु इत्थं आमाद्यमस्तु दाद्यतम्भियत्वाद्यैकादशाहकालामवाद्यं च तत्र वर्षिसाधारणात्वेन
विहितं । आद्यश्राद्धमस्तु श्राद्धापकर्षादित्यादिवचनं च यस्यापि विशेषविषयत्वं चैकारण
शंकात्वानकृतात्वतीति अथाशौचापगमेत्यादिविष्णुवचनमपि आद्यातादशाहा
शौचविषय एवावतिष्ठते किं च अथाशौचापगम इति वचनेनाशौचापगमे एकादि
ष्टमिति विधातुं न शक्यते । आशौचमध्येपि नवश्राद्धानामेकोद्दिष्टानां विद्यमानत्वात्
अथाशौचमध्ये नवश्राद्धमेकमेकोद्दिष्टं नाशौचापगमे पार्वणश्राद्धयामकमकमेको
द्दिष्टं कर्तव्यमिति । तस्य वचनस्यार्थ इति न विरोधः । तस्मादाद्यमेकादशाहनीति सत्कां न ९९

ऊर्ध्वं तदा संवत्सरात्प्रागेव सपिंडीकरणं क्रियात् तत् तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वैव कार्यं । न
पक्षिकादिकालनियमादियत्ना तदा अपकृष्य तानि कुर्वीत सपिंडीकरणादर्वाक् । अपकृष्य ति
पक्षांतर अपकृष्य तानि षोडश श्राद्धानि सपिंडीकरणादर्वाक् । पूर्वं कुर्वीत तत्तदा हालाका
ले । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत । सपिंडनमिति । पठीनसिरपि अर्वाक् सपिंडीकरणा
त् कुर्याद्धा श्राद्धानि षोडशः । गालवोपि श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिंडतामिति ।
अतः सपिंडीकरणात्पूर्वकालकार्याणि षोडश श्राद्धानि यदा संवत्सरादर्वागेव षोडश
श्राद्धानि कृत्वा सपिंडीकरणं कृतं तदा तानि पुनः कार्याणि न वा इति जिज्ञासायां मा
हलसापिंड्यादर्वाक् श्राद्धानि कर्यकालख्याक पुनः । शक्या संवत्सरादर्वाक् सपिंडितानि
षोडश श्राद्धानि स्वाकयहस्यबंधिनि काले पुनः कुर्यात् । तदाहांगिराः । यस्य संवत्सरादर्वा कृ

सपिंडीकरणं कृतं। मासिकं सोदकुंभं च दद्यात् संवत्सरमिति। गालवोपि। यस्य
संवत्सरादर्वाक् विहिता सपिंडता। विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश इति। विधि
वत्पार्वणविधिवत्तानि। आद्यादीनि नवाद्यषष्ठद्वादशमासगुन मासिकादीनि कुर्या
दित्युक्तं। क्रियातानकाह्निताशं चाद्यादौ त्रिजिह्वाद्युमृतिकेन मासपूर्तिकानमासि
कं। ऊनषाण्मासं ऊनाब्दं मध्ये नैव समाचरेत्। त्रिजिह्वादादिजिह्वाद्यामाहाद्युमृतेक
नाहानूनमासिकमूनषाण्मासिकमूनाब्दं समाचरेत् कुर्यात्। तत्र दाहगालवः। त्रि
जिवा द्विवा सप्तातद्ववदितायनवा। आद्याद्विषु तमासद्ध कुर्याद्दिनाह्निकादिकमिति
आद्यादिषु आद्यषष्ठद्वादशेषु ऊनाह्निकनषाण्मासिकानमासिकं। आपद्यनाग्नौ तौ
प्रतिवचनपदादौ वाम श्राद्धं प्रसक्तानाह। श्राद्धान्यतिदानमासिकानि कुर्यात्।

नापन तदाह हारीतः। श्राद्धं विप्रा द्विजातीनामाम श्राद्धं प्रकीर्तितं। अमावास्यादिनि
यतं मासं सांवत्सरं व्रतमिति। मासं मासिकं संवत्सरं तदाह। प्रत्याब्दिकं पक्षांतरमाह। त्रि
भागशेषमासेषु कुर्यादिति ह्निकचन। तृतीयाभागस्त्रिभागः शेषायामिति विग्रहः।
विंशतिदिनेषु गतेषु कुर्यादित्यर्थः। तदाह प्रोक्तं गोतमः। एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनैः त्रिभा
गोन एव वा। श्राद्धान्यूनाह्निकादीनि कुर्यादित्याह गोतम इति। त्रिपक्षिकं प्रत्या
हा त्रिपक्षिकत्रिपक्षे उपक्रांते विषमदिने। मासिकाद्यापि चानानि बाधा विंशतिम
दिन त्रिपक्षे प्रक्रांते त्रिपक्षिकं। नावत्र चशब्दः त्रिपक्षिकं उक्तं। नियममतिदिशति। पुनं
मासिकाद्यपि विषमदिनता एवं। तदापक्षत्राद्यन्तकल्पादिनद्वायानपक्षः। तदा स
विंशतिम दिनेनवानमासिका। निनावद्भुः। ऊनमासिका ऊनमासिकानषाण्मासि

।कानाह्निकानि। तदाह कात्यायनः। निर्जनान्यूनमासेषु विषमाहस्सदा पितापि। त्रिप
क्षिकं त्रिपक्षे श्राद्धं मृताह इतरा लिखितेति। विष्णुपुराणेपि षाण्मासिकं कार्यं
तद्द्वादशमासिकाह्निकं त्रिपक्षिकं तथा द्वादशत्रिपक्षेतदनंतरमिति। पश्चात्सपक्षस्य
स्यैः सपिंडीकरणाद्दूर्ध्वं श्राद्धाकनच विधानन विधिना कुर्यात्। तदाहापरनासिः। स
पिंडीकरणोर्द्ध्वं कुर्याद्ब्राह्मणानि षोडश। एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु।
सपिंडीकरणादूर्ध्वं यद्दत्तं कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्याच्छितानि पि
मासिकाश्चैव विशेषमाह। त्रिपक्षात्पूर्वतः आमेनाव संस्कारवासरात् ऊर्ध्वं मृतदिन
नाग्नेः शवादिष्वमृताहतः। आद्याग्नेराहिताग्नेः त्रिपक्षात्पूर्वतः पूर्वेद्युः कर्तव्यं मासिकं द्वि
तीयमासिकं संस्कारवासरादाह दिनं तावत्। त्रिपक्षादूर्ध्वं कर्तव्यानि मासिकानि मृत ९५

दिनं तावद्धः। अनग्नेः अनाहिताग्नेः पार्वणवन्मासिकानि मृताहात् तावद्धः। मृता
हस्यहन्यथापितसितं। तदाह जातूकर्ण्यः। ऊर्ध्वं पिंडव्रतावृद्ध्यः श्राद्धं मृताहश्च यतः पावत् तु।
अधस्तु कारायश्चाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति। मासिकश्चैव विशेषमाह। आपदश्च
कृतं तत्तु कुर्यादूर्ध्वं मृताहतः। आदिशच्चादशोत्थापसंग्रहः। आपदादिना अकृतमंत
रितं यन्मासिकं तदूर्ध्वं मृताहतउत्तरमाससमृत दिने कुर्यात्। तदाह दृष्यशृंगः। एका
दशाहे संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायाते। मासिका तु न तिथ्योतत् श्राद्धं कुर्याद्दिंतरित दिति।
एकादशाहे पद्मु नय विधमासिकापलक्षकं। अंतरितं मासिकं तदुत्तरमाससंबंधि
वमासिकमुत्तरमासमृताहदिनस्य ५। अत्रैव विशेषमाह। आद्यं कुर्याद्दिनाग्नेर्वा
कुर्यात्तुरपि द्विजः। आद्यं श्राद्धं द्विजः कुर्यात् द्विजमाहवनीकव्यकुर्याद्दितायसः। आग्नेर्वा

आद्यं कुर्यात् आमान्नं प्रेतउद्दिश्य दद्यादित्यर्थः। ब्राह्मणं नाभोजयित्वा तान्नग्रामाद्वा
वाप्युनरपि द्विजः श्राद्धं कुर्यात्। एतत्संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणविषयं। तदाह गालवः
सर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतं। षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमस्
ति। गालवोऽपि ब्राह्मणं भोजयेदाद्यं होतव्यमनलेथवा। पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरा
वृत्तिर्भवेदिति। अत्रैव विशेषमाहा वृद्धोताद्यपकृष्यापि कुर्यात् तन्मृतवासरश्राद्धिः
श्वत्तां वृद्धौ उपस्थितायां तानि मासिकानि अपकृष्यापि कुर्यात्। तत्रापि उदितकालादप
कृष्य वृद्धेः पूर्वं कुर्यादित्यर्थः। कृतं तन्मृतवासरे। तत्र मृतस्य मृतवासरमरणदिन
नाद्वृद्धेर्मासिकानामपकर्षविधिरित्यर्थः। अथ प्रेतसंस्कारकार्याणि यानि श्राद्धानि
षोडश पकृष्य कार्याणि तान्यपकृष्यानुयातितत्र स्मृतिहारीतवचनाद्यथाकालमवाप्नु ९६

ष्यान प्रशक्यावयं वृद्धिनिमित्तापकर्षविधिः। सार्थक इति वृत्ता न वृत्ता सोसपिंडीकरण
प्रकर्षविधानादेव विदितं तत्पूर्वकालानां मासिकानामप्यकर्षसिद्धः। अतो निरर्थ
क एवामवांय दा संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणं कृतं। तदा मासिकानां पुनरावृत्तिविधा
नाद्यथाकालमनुष्ठानप्रशक्यावयमपकर्षविधिरिति सार्थक एव। तदाह शाट्यायनिः।
सपिंडीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि। पुनरप्यपकृष्यंते वृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति
निषेधवचनं का व्याख्यानं नाज्ञं। निर्वर्त्य वृद्धितंत्रं तु मासिकानि न तंत्रयेत्। अयातया
मं मरणं न तावत्पुनरस्य विधिः। अयातयामं नवं। आद्यायनापि प्रेतश्राद्धानि शि
ष्टानि सपिंडीकरणं तथा। अपकृष्यापकुर्वीत कर्तानांदीमुखद्विज इति। तथा। अनंत
रणयात्वृद्धिप्रेतश्राद्धानि कर्षति। अश्राद्धीनराकपायपिदृहत्तिः सह मतीति। अतः सपिंडी

करणोरवग्रिहेदंचमासिकानामपकर्षतइतिसिद्धं॥अत्रैवविशेषमाह॥त्रिपुष्करपुनर्दास्र
दार्शलागविवासरा॥चतुर्दश्यांतत्कुर्वतिजनानित्रीणिवर्ह्नितं॥त्रिपुष्करशाकांतगतिःद्विपु
ष्करमप्युपलक्षयति॥द्वितीयापंचमीद्वादशीनांपुनर्वसूत्तराफाल्गुनीविशाखवात्तराषा
ढापूर्वभाद्रपदकृत्तिकानक्षत्राणांभानुलोमशनैश्चरवाराणांचामले॥नत्रिपुष्करंनं
दाप्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यःनार्गविवासरःशुक्रवारःबर्हिर्भकृत्तिकानक्षत्रंत्रीण्यूनानिज
नमासिकानधाण्मासिकानाग्निकानित्रिपुष्करदर्शश्रुक्रवारचतुर्दशीनंदाकृत्तिका
सुत्रीण्यूनानिनकुर्वतितदाहगार्ग्यनंदायांभार्गविदिनचतुर्दश्यांत्रिपुष्करेजन्मश्राद्धं
नकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयादिति॥मरीचिरपि॥त्रिपुष्करचनंदासुसिनीवाल्यांहगा
र्द्दिने॥चतुर्दश्यांचनानानिकृत्तिकासुत्रिपुष्करइति॥इतिमासिकनिर्णयः॥प्राक॥नव ९७

श्राद्धनिर्णयमाह॥आह्लादशाहमरणाद्विषमेषुदिनेषुनवश्राद्धान्यनुतिष्ठेत्॥द्वाका
दशेविशेषनतः॥मरणोत्तरमाद्यादशाहवणवश्राद्धानि॥एकोद्दिष्टश्राद्धाविधान
तःमंत्रतंत्रक्रियातःअनुतिष्ठेत्यदाश्वलायनगिराः॥प्रथमेद्वितीयेतृतीयेपंचमेसप्तमेत
था॥नवमेचैकादशेचनवश्राद्धंप्रकीर्तितमिति॥वृद्धवसिष्ठः॥सप्तमेद्वितीयेचतु
र्थेनवमेतथा॥एकादशेपंचमेस्युर्नवश्राद्धानिषट्रहातं॥केचित्तुसंवनवमंनाव
दंतरितंयदि॥एकादशेक्रियादितिस्मृतिकाराविदुः॥केचित्तुस्मृतिकृतःस्मृतिक
ारिःपंचैवनवश्राद्धानिनवमंयदि॥द्विवादंतरितंनावत्॥नदातादकादशेक्रियादि
तिविदुरितिसहबोधायनः॥मरणोद्विषमदिनेष्वेवश्राद्धंकुर्यादिनवमाद्यनवमंवि
त्रिपुन्नेकादशेक्रियादिति॥नविष्णुपुराणेवसौविषायरवाक्यं॥नवसाह्नवि

शां राज्ञां नवश्राद्धाद्यनुक्रमात्। आद्यं तत्र यदि स्याद्यानुपदिष्टाक्रमं दर्शयति। विशांमवरो
ज्ञां सप्तसप्तानुक्रमः। पित्रा श्वामिना विप्राश्चत्वत्र यवक्रीं तत्रमुक्तं। नवश्राद्धानि पंचाङ्गाश्व
लायनशाखिनः। आपस्तंबः षड्वित्याह विज्ञानेश्वरस्तु तारयिनां। द्वित्रियाणां सप्तनवश्रा
द्धानि वैश्यानां नवश्राद्धाणं विप्राणां च षट्। तत्राश्वलायिनि शाखिनां पंच आपस्तंबा
नां षट्। इतरायिनां पंच षट् इति विकल्पयति। निश्चयः तत्पूर्वं नवश्राद्धमुत्तरनवश्राद्ध
दिनात् तन सदाचारतः। नवश्राद्धमासिकचयघ्यदंत्ररितं तावत्। तत्तु उत्तरसातं श्राद्ध
ं घ्यायं प्रत्यब्दत इति। सातं श्राद्धं समानतंत्रं। तत्र विशेषांतरमाह। दशाहदशाहमध्ये
स्याहर्द्धं तंत्रं समापयेत्। त्रिरात्राद्ध्वत्तरं पित्रा मृता विति विनिश्चयः। दशाहमध्ये यदि
दर्शश्चात् तत्र दाजर्धं तंत्रं तिलांजलिपिंडप्रदानाभकं समापायेत्। तदा दशाहशंगः आशौ २८

च मंत्रराजाशौचयदिश्चा सर्ववर्णिनः समाप्तिश्च तत्तत्र स्यऊ यादित्याद्गौतम इति। न
विद्यत्युराणेपि। प्रकृत्तासोच तं चन्त्रय यदि दर्शं प्रपद्यते। समाप्यानाद्दकं पिंडांश्चान मंत्रं
समाचरेत्। अशौच समाप्तिपर्यंत मिति। शेषः। पूर्वीनसिर पि। आपाद्यंदाव वकर्तव्याप्र
तपिंडोदक क्रिया। द्वितीयेंदाव स्तुऊर्वाणे। पुनः शावं शमश्नुत इति। तच्चान्चं दद्द्यवलिने
वदयः प्रत्तच्छा शांतत्यं। यद्विद्व्याद्धिचंद्रनः द्वात्ः कुलविनाशनमिति। कश्चिन्मालापिट
न्यत्रि रिक्तविसामतदित्यादः। तानः प्रत्याह्रपितारिति पितारिशकपशष्त मातापित्रोर्मृ
ता त्रिरात्रादुत्तरं दर्शपातात्र जर्धतंत्रं समापायेत्। नत्पूर्वं दर्शपातात् इत्तरविषायदशाहमध्ये
यदा कदाचिवा दर्शपातत्र जर्धं तंत्रं समापायेत्। मातापित्रविषाये त्रिरात्रादुत्तरं दर्शपातत्र
र्धं तंत्रं समापायेदिति निश्चयः। तत्र सह मालवः। पित्रोराशौचमध्ये पियदि दर्शः समाप

प्रायत। नाव्रतेत्वात्तरं तत्र पर्यवाच्छायद्वात्परमिति। यत्तु स्मार्तकागोतमवचनं। अंतर्दशा
हे दशाहे त्वत्र सर्वे समाप्नुयात्। पिता पुत्रा वद्धासोपं दद्यात् पिंडतिलांजलीनिति। अ
द पितृरात्रादर्वाग्विषयं उपसंहरति। निर्णीयानवश्राद्धविषयः प्रकटीकृतः। विस्तराभि
मततु। इति नवश्राद्धनिर्णयः॥७॥ सपिंडीकरणनिर्णयमाह। एकादशद्वादशाकत्रि
पक्षे वा त्रिमासि वा षाण्मासि वैकादशवाहृसंज्ञास्विति श्रुताः गाम। सपिंडीकरणश्राद्धस्य का
लाः प्रकीर्तिताः। ता हापं स्वश्वालायनः। अथ सपिंडीकरणं वत्सरांते द्वादशाहे
ति। कामव्यवकामाद्यं आयाकर्तरिशाव्याद्याप्तसाग्नावनंतवः। अनाग्ने स्तु द्वितीया
द्याः त्रयकालास्तु नीरिताः। कर्तारि साग्ने आम्नाग्नि आहिताग्ने सति आद्याप्ते कालास्या
ताः एकादशाहो द्वादशाहः मास्तत्रमासकालो। तदाहेहापीतः। यत्तु पूर्वममावास्यायां मृताहा ९९

दशमात्तवत्तु। सपिंडीकरणं तस्यां कुर्यादिवब्धाताग्निमानिति। मृताहान मृताहा
द्वर्द्धं द्वितीयाहादिपरिमाणात् एकादशाहात्तवर्तिशांतित्यर्थः। वृद्धवशिष्ठः। प्रथमा
श्यादमावास्या मृताहाद्दशाम दृनि। सपिंडीकरणं तत्र कुर्यादिवत्रातानिमानिति।
मृताहादिति मर्यादायां पंचमी मृताहाद्दूर्ध्वं दिनमारभ्येत्यर्थः। कात्यायनिरपि। सपिं
डीकरणं कुर्यात्पूर्वज्ञाग्निमान्सुतः। परतो दशरात्रेष्ठे कुर्यादेवापरीतरइति। दशरा
त्रात्परत कुर्वीतैकादशाहकुर्वित्यादित्यर्थः। इतरानग्निः। अग्निरमावास्याया
परान्हपिंडपितृयज्ञविधानात्। सपिंडीकरणे कृते पुत्र पिंडपितृयज्ञप्रवृत्तात्मक क्वं
मित्यर्थः। तदीह गालवः। सपिंडीकरणात्मातापितृकं परमाम्। वा। आहिताग्निः सिनी
वाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते इति। सिनीवाल्यामिति दर्शपिंडतर्पणेन विश्वत्सुराणा। यज्ञ

मानाग्निमाजनु प्रेतश्चाग्निमान्भवेत्॥ द्वादशाहेन वा कार्यं सपिंडीकरणं सुतैर्वि
ति॥ यजमानः कर्त्ता कात्यायनानां एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वेद्युर्दर्शयित्वा विधिः प्रकुर्वी
ताग्निमान्विप्रः माता पित्रोः सपिंडतामिति॥ गालिवः शाग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चा
नग्निमान्भवेत्॥ द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति॥ साग्नावाहिताग्निमनंत
रः कालः॥ त्रिपक्षकालस्त्वर्थः॥ तदाह सुमंतुः॥ प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्ता निरग्निर्यदि
भवेत्॥ सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्त्रिपक्षे तृतीयक इति॥ अनग्नेस्तु अनाहिताग्नेस्तु द्वि
तीयाद्या द्वादशाद्याः सकलाश्च निर्वृत्तिरीरिताः॥ द्वादशाहत्रिपक्षतृतीयषष्ठैकादश
मासः संवत्सरांतस्तु त्र्यापगमास्याः सप्तकाला उदाहार इत्यर्थः॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे॥
सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान्॥ अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णे संवत्सरे ततः॥ द्वा
कालाद [redacted] १००

दशाहे निषिद्धत्वात्त्रिपक्षाद्वा त्रैमासिकाद्येकादशेऽपि वा मासि मंगलं स्यादुपस्थितमिति
न चाहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाहे सपिंडीकुर्यादित्युक्तं॥ साग्निकस्तु यदेति यज
मानाग्निमानित्यादिवचनेनाहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाहे नियमात्॥ न चैषु वचनेषु
द्वादशाहनिमित्तं साग्निकर्तृनियमविधिः कर्त्ता साग्निश्चेद्द्वादशाह एवेत्यनेनानुवा
तीमेवं साग्नौ कर्त्तरि निमित्ते द्वादशाहनियमविधिरपि संभवात् द्वादशाहाच्च साग्नि
रवनाद्य इति तस्माद्दृष्टप्रमाणविशेषतायतनयनिमः अत्राविधीयातां वसंतादिवाक्य
वृंदेषु वचनेषु न कर्तृकालविशिष्टकर्मविधिः संभवति॥ अथ सपिंडीकरणमित्याद्यश्रु
तायनादिवचनैः कर्मणो विहितत्वात् नानाविधानवद्वचनांतरप्राप्तं कर्माश्रित्य कालद्व
यसंबंधविधिः॥ स्त्रीणामेवं ब्राह्मणीकृतसंस्कारविधिवाक्यशेषाद्वा तत्र कृत्याद्युपाधिकर्ममात्रं

प्राप्तं तदाश्रित्य कारकद्वादशसंबंधविधाश्रयणेन पूर्वपक्षः अत्र तत्पत्तिरिति निका
रकद्वयसंबंधविषिः। किं तु द्वादशाहनिमित्तप्राप्तकर्मणि कर्तृनियम इति। नानयनि
यमः। अनाहिताग्निमकर्तुरेव द्वादशाहनियमः न चाद्वादशाहस्याग्निकर्तृनियतिमिथ
नाहिताग्निकर्तृद्वादशाहपितृसपिंडीकरणकाल इति शुक्लं। यजमानानाग्निमान् आग्नि
कस्तु मृतायाद् इति। वचनाया घृष्यमर्थः। सात्विकत्वाच्च द्वादशाह एव सापिंड्यं कुर्या
न्नाथ्यात्रेति। सपिंडीकरणं कुर्यादिति नविष्णुपुराणवचनस्यायमर्थः। अतग्निः कर्ता
द्वादशाहादिसहकाल पूर्ववनाद्यात्र तिनन्नापूत एव दग्निमानित्यत्र नियमः आत। अ
नाहिताग्निः कर्तुः प्राप्तत्वात् उत्तर अपाहायाः नियमस्तात पूत आहिताग्निप्रेत त्रिपक्षप
वनाद्यत्र तितश्चाहिताग्निः प्रेतास्तु चत्रिपाद्वेवं नियति। न त्रिपक्षस्यतं नियतत्तिरिति तदुक्तं १०१

स्मृतिसंग्रहे द्वादशाहादिकालेषु सपिंडीकरणं त्विमाम्। आग्यानग्नि विषयः कर्तुर
वनियामकाश्चेति। ननु यजमानानाग्निमानसाग्निकस्तु यदिति वचनाया। प्रेतस्याग्निक
त्वकथनं किमर्थं उत्तरं संस्कारकर्मणः संस्कारपक्षानत्वात्। संस्कारस्य आग्नेः प्रेतस्य
त्रिपक्ष एतस्मात्। कर्तुराहिताग्नित्वप्रीतिशंकापरिहारार्थः। अमंत्रवचानकर्तुरग्निकत्व
कथनमनुवादमात्रं ननु आग्निनानग्निना द्वादशाहत्रिपक्षेवा सापिंड्यं देवादृष्टातका
लानावालस्यालापः स्यादित्यताह। प्रमादादकृतत स्मिन्त्रिपक्षे द्वादशाक्रियाउत्तरा
रकालेषु यथासंभवमाचरेत्। प्रमादात् साग्निनाग्निः प्रेतस्यानग्निना साग्निः प्रेतस्यात
स्मिन्न सपिंडीकरणे अकृते उत्तरा स्तरकालेषु यथासंभवं यत्र संभवति तत्र कुर्यात्।
तदाहगालवः। द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितं। सपिंडीकरणं कुर्यात्। काल

श्वतरनाव्राप्तिप्रसंगादत्र विशेषमाह। कृतं यत्र तदूर्ध्वानां मासिकानां पुनः क्रिया।
संवत्सरादर्वागेव काले सपिंडीकरणं कृतं। तकालदूर्ध्वानां मासिकानां पुनः क्रिया।
पुनरनुष्ठानं आतुसंवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणनिमित्तादिरात्रिः ऊर्ध्वेषां विनाम
वनाप्तस्ता विनामित्यर्थः। तदाह कात्यायनः। अर्वाक् संवत्सराद्यत्र सपिंडीकरणं कृतं।
तदूर्ध्वं मासिकानां सांवत्सरिकाकालमनुष्ठितिरिति। अत्र विशेषमाह। पितृमृतस्य सा
पिंड्यामृतायास्तृतीयायाः। एकस्मिन्याद्याया जीवतोरपि द्वयोरपि सुतश्चाचरेत्।
मृतस्य पितुः सापिंड्यमूर्ध्वायाः पितामह्या मृतायाः सुतश्चाचरेत् कुर्यात्। तदाह
विष्णुः। संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान्पूर्व
पूर्वं भोजयदिति। तत्र पितामहे वा जीवति द्वयोर्न जीवतोः कथमित्यत्राह। एकस्मिन्नि १०२

ति पितामहे प्रपितामहे वा एकस्मिन्वा जीवति द्वयोर्वा जीवतोः सापिंडीकरणं कुर्या
त्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। मृते पितरि यस्याथ विद्येते च पितामहौ। तेन देयास्त्रयः पिंडाः
प्रपितामहपूर्वकाः। तत्रैवाह पेटकः। पिंडानि यान्यकार्यश्च पूर्ववदिति। विष्णुरपि। यस्य
पिता प्रेतः स्यात् स पितापितामहे जीवति सपितृपिंडं निधाय पितामहात्पराभ्यां दद्यादिति
प्रमंत्ररपि त्रयाणामपि पिंडानामाकनापिंडानपि मृतवमस्थानं प्रेत इति। मरीचिव
च्छितश्च इति। युक्तमाह। पत्नीतानां नेव कार्यं सपिंडानमिति। वचनाद्विपरीतक्रममरणे सा
पिंड्यमेव नास्तीति प्रतीयते इत्यत्राह। निषेधोऽक्रममृतानां पितृत्वेऽस्थितत्वात्। तत्प्रक्राम
मृतो विपरीतक्रममरणे यः सपिंडीकरणनिषेधः स क्रमाद्धर्मीतानामिति। सपितृन
न्वीयत स्मृतः। माता पितृत्वयतिरिक्तविषयकथित इत्यर्थः। पितृशब्दैकशेषः। पितृणां न

त्रैमासिकाद्यत इति विग्रहः। तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे। अकामेन मृतानां च सपिंडीकृतिरिष्यते।
यदि माता यदि पिता जननी नष्टविधिः स्मृतः। इति। यदि माता क्रमेण मृता यदि पिता त्व-
न्वा वा क्रमेण मृतः। इत्यर्थः। हारीतः। ब्रह्मपुराणे। मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पि-
तामहः। तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः। तेभ्यश्च पैतृकं पिंडं नियोजयेत्तु
पूर्ववत्। मातर्यत्र मृतायां तु विद्यते च पितामही। प्रपितामहपूर्वं तु कार्यस्तत्राप्ययं वि-
धिरिति। मातृसपिंडीकरणे विशेषमाह प्रचेताः। कुर्यादपुत्रायाः एतन्मात्रादिभिः सह।
सा पिंडमनुयात्येव जनकेन सहामनः। पितामह्यादिभिर्वाथ विवाहाद्ब्राह्म्यास्त्रियः सुतः।
पितृपक्षे मातृपक्षे वाप्यासुराद्यागतः सुतः। पतिरपुत्राया मृतायाः पत्न्याः सपिंडं मात्रादि-
भिर्मातामहीप्रपितामहीभिः सह कुर्यात्। तदाह पैठीनसिः। अपुत्रायां मृतायां च पतिः कुर्यात् १०६

त्मपीडितां। अत्राह्नित्निः सारवामृताः सपिंडीकरणं नाददीति। एवं सर्वत्र प्राप्तावाह।
अनुयान इति अनुयानमग्निप्रवेशः तत्राभडः सुतः जनकेन पित्रा सह सापिंड्यं अ-
यति। तदाह यमः। पत्न्याप्यवाकेन कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः सा मृता पिहितानेकं ग-
तामंत्राकृतिव्रतैरिति। शातातपोऽपि। मृतायामनुगतानाथं सा तेन सह पिंडतां अर्द-
तिश्चर्यवा सा पियावदाहूतसंप्लवमिति। अतएव विशेषमाह। पितृतिव्रत्वाद्दैव
प्राजापत्यादिविवाहोढा स्त्रियाः सुतः पितामह्यादिभिः सह मातुः सा पिंडं कुर्यात्। तथा
दृशंखः। मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं निवर्त्तते। पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिंडीकर-
णं स्मृतमिति। विशेषमाह। पितृतिव्रत्वासुरादिभिः। आसुरगांधर्वराक्षसपैशाच-
विवाहोढायाः स्त्रियाः सुतः पितृपक्षे पित्रादिभिः। पितामह्यादिभिर्वा नाद्

पत्नीमातामह्यादिनिर्मातामहादिनि। वा विकल्पेन सापिंड्यं कुर्यात्। तदाह यमः। जी
वत्पिता त्रितामह्यामातुः कुर्यात्सपिंडतां। प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्या पिवाप्रुतइ
तिः प्रमंतुः पितापितामहाद्यामथा प्रायसिंवत्सरस्रुतेः। मातामातामहात्तद्विद्याद
भगवान् शिवः। इति। शातातपः। पितृन्मात्रा तत्पितामह्या वा तत्स्थाने वा सपिंडनं। अप्र
रादिविवाहेषु तिनानां या पितांस्मृतं। पुत्रवत्याश्चैकनैव चानपत्यतिपदं विप्र
दिवा। अपिलक्षकं नाद्याकानतिपदस्थो विष्ठ्यश्वापित्य रूपलक्षकत्वेन संभवति। अ
थ त्रिपुरुषांसंसर्गमिकस्य सपिंडीकरणेत्रस्थभावश्चापात्तस्याद्दितिचेत् न। वसनव
लादः संसर्गमिकामत्र सपिंडीकरणमस्तु। अत्रानिषीयात्। विषयपदार्थछिन्नावविरो
धीहिविधिः। अयथार्थाग्निना सिंचिदित्यपि विधिश्च्यात्। पार्वणे काद्दिष्टात्मक सपिंडीकर १०४

णमत्र विषयः। ततश्च पात्नीवत्सपिंडानसपिंडीकरणमस्तु। अत्रानिषीयात्। विषयप
दार्थछिन्नावविरोधीहिविधिः। अयथार्थाग्निना सिंचिदित्यपि विधिश्च्यात्। पार्वणे काद्दिष्ट
मकं सपिंडीकरणमत्र विषयः। ततश्च पत्नीवत्सपिंडानसपिंडीकरणेभावविरोधस्या
त्। नत्वेवमाक्रान्ति। पदस्याविष्ठ्यर्थो विकल्पपरिहारार्थं ततत्रासुरादिविवाहोढस्त्री
स्तुतः। पितृवर्गे पितामहवर्गेण वामातुः सपिंडीकरणं कुर्यादित्युक्तं मदिकल्पानग
मनविषयान भवति किंत्वेकेन पितृवर्गेणेति विकल्पनिराशः। एवं वचनांतरमप्ये
कवचनं पायायां गवर्गोपलक्षणं वांज्ञयं। अत्रैव विशेषमाह। विवाहे पुत्रलाभेन ताज्ञा
तं वयवस्थितं। ब्राह्मादि विवाहाजाद्दनअरसपुत्रिकापुत्रलाभेनानुवर्धद्दिलिकताज्ञात्रं त
त् स्त्रीगोत्रं व्यवस्थितं। ब्राह्मादिविवाहस्तऊढाया ढायास्त्रिया भर्तुर्गोत्रातोसपिंडीकं का

यं॥ आसुरादिविवाहप्राप्तायाः स्त्रियः पितृगोत्रेण सपुत्रगोत्रेण पुत्रिकापुत्रो माता
महगोत्रेण व्यवहितः तदाहालोकाक्षिः॥ मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिंडोदकक्रियां॥
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिरिति॥ मार्कंडेयः॥ ब्राह्मादिषु विवाहेषु याऊढा
कन्यका भवेत्॥ भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया॥ आसुरादिविवाहेषु पि
तृगोत्रेण धर्मविदिति॥ पितृगोत्रेण मातुः पितृगोत्रेण अत्रैव विशेषमाह॥ अपुत्रस्या
पि कुर्वीत धर्मपत्नी सपिंडतां॥ अपुत्रस्यापि धर्मपत्नी धर्मसहाधिकारिणी॥ असपिंडतां कु
र्वीत न च पुत्रपरतस्त्री नैव कुर्यात्त्रिपिंडनम्॥ आशौचमुदकं पिंडमेकोद्दिष्टं न पार्वणं
अपुत्राप्यमृता॥ कश्चित्स्वरूपावास्त्रियाः पिता॥ तेषां सपिंडनाभावात् एकोद्दिष्टं न पार्वण
मिति॥ वचनद्वयेनापुत्रस्य सपिंडीकरणाभावः प्रतीयते॥ मैवं॥ सर्वेषामेव स्त्रीयं पत्न्याः अस्य १०५

र्णामर्मन्त्रकं॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव च॥ अपुत्रस्य क्षितिकर्त्ता निज वक्रा
दकर्माणि॥ तत्र पत्न्यापि कुर्वीत सापिंड्यं विधिवत्सदेति॥ लोकाक्षिरपि मंत्रवर्जना ... सपिं
डीकरणं वृद्धिहीनस्य वक्तव्यमिति प्रतीयते॥ अतः प्रजापत्य ... पाड्ज़ि
विधर्ष्ववादस्तया वर्णनीयं तद्वचनद्वयं॥ अत्रैव विशेषमाह॥ न च संन्यासिनां कुर्यात् पार्व
णं द्वादशेऽहनि॥ तस्य पिंडीकरणं संन्यासिनां त्रिदंडिनाम कर्दंडिनां वायतो॥ ... यति
किंतु द्वादशेऽहनि पार्वणं॥ कुर्यात्तदाह उशना॥ सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं श्रुतादि
ति॥ त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते॥ त्रिदंडग्रहणादित्युपलक्षणं॥ त्रिदंडग्रहणा
देकदंडग्रहणस्याप्युपलक्षणार्थः॥ एकदंडवदेवविशिनष्टि॥ एतच्च धर्माश्रमं गच्छेद्धृत्वा विद्यापराय

णः॥ एकदंडी त्रिदंडी वा सर्वसंगविवर्जितः॥ इति तदादाशब्दात्॥ एकोद्दिष्टं न कुर्वीत य
तीनां चैव सर्वदा॥ अहन्यहनि कार्य तत्पार्वणं तु विधीयते॥ अत्र विशेषमाह॥ का
मात् चंडालगोविप्रसर्पविकृतदंष्ट्रिभिः॥ निहतानां विषोद्बंधशस्त्रैरामतज्ञामपि॥
विधिः विनवानशनातोयाग्निपतनैरपि ऊर्ध्वसंवत्सरात् सर्वमौर्ध्वदैहिकमाचरेत्॥
कामात् ज्ञानात् चंडालैश्च मांसयाजैर्वा दंष्ट्रिभ्यो गोविजितैरन्त्याद्यादिभिस्त्य
रावणेयश्च विप्रैः ब्राह्मणैरावण्यैश्च सर्पैर्दंष्ट्रिकातैर्नाप्स निर्दंष्ट्रिलिखाश्वादिभिर्हता
नां विषवणोद्बंधननसास्त्रेणमंत्रजैरामरात्तिनां विधिविनिवहश्च यावा वसानन
तायनजलप्रवेशाननाग्निप्रवेशाननएतानाननस्त्रुपतानेनापि आमयजांसंवस १०९

रादूर्ध्वं सर्वमौर्ध्वदैहिकं कर्माचरेत्॥ अपिशब्दात्पाखंडादीनामुपसंग्रहः॥ तदाह व्याघ्र
पादः॥ पाखंडानाश्रिताः स्तेनाः भर्तृघ्न्यः कामुकादिकाः॥ सुरापा आत्मघातिन्यो नाशौचो
दककाजनाः॥ नादिशब्दात् सगर्भब्राह्मणघातिन्यः उपसंगृहीताः॥ तथा च वृद्धयाज्ञव
ल्क्यः त्रयामरणं विषाद्युग्दिष्टिसरीसृपैः॥ अंत्याभजं विषोद्बंधरामनाभे वताडनैः स
हर्ष्यसर्वगात्राणां विषाकर्षीतापिवा जनाग्निशार्जपतेश्च निराहारादिभिस्तथा॥ ए
षामेव जाबालोत्रिकथिताः पापकर्मिणः॥ पाखंडमाश्रिताश्चैव॥ महापातकिनं स्त्रिया
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्यमायुधपतिताश्चाश्वा॥ नतेषां स्नानसंस्कारान् श्राद्धं न सपिंडता
ति॥ अंत्यजा ग्रामांत्यजाः॥ अंत्यजा बहिरंत्यजाः॥ विधिविनेवतप्रकिविधिना अनशना
दिमरणेपिन कालविलंबः॥ तदाह शातातपः॥ वृद्धः शौचक्रियाशक्तः प्रत्याख्यात भिषक्कि

यः आमानषातायथस्तुस्नस्यप्राशनांतु जिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयस्य छिसं
वयं तृतीयतदकं दद्याच्चत्रास्य श्राद्धमाचरदिति॥ अत्र कामाति फाल्कअकाम
तश्चुंडालादिन्निमरणे पिनद्वादविलंबः॥ तदाहांगिराः अष्टक क्षित्प्रमादनन्त्रि
यताम्यादकादिति॥ तस्या शौचं प्रदातव्यं कृतीयाद्वादकक्रियति॥ अत्र वि
शेषमाह॥ अनाकस्मितिवार्तश्चाप्राषितास्य पितुः स्तुत॥ ऊर्ध्वं पंचदशाद्वर्षाद्दिवीदर्हि
कमाचरेत्॥ अनाकस्मिन्वार्तश्च अश्रुत कुशलवर्तिस्य प्राषितस्यादशांतरगतस्य
पितरोर्ध्वदैहिकं स्तुतः पंचदशाद्वर्षाद्ध्वंमाचरेत्॥ पंचदशसुवत्सरेषु कुर्यादित्यर्थः॥
तदाह जातकर्णः॥ पितरि प्रोषिते यस्य न वार्तानिवर्तागतिः॥ ऊर्ध्वं पंचदशाद्वर्षाद्
र्ध्वदैहिकमाचरेत्॥ अनाकस्मितिवार्तस्य जीवतस्तप्रतिरूपकं॥ कुर्यात्तस्य वसंस्कारं १०७

स्याद्ध्विधिना ततः॥ तदानीमवसर्वाणिप्रतकार्याणिमंचारत्॥ पितृव्यतिरिक्तविष
यविशेषमाह॥ अन्यषांद्वादशाद्वर्षादूर्ध्वमौर्ध्वदैहिकवतत्क्षिपिः॥ अन्येषां पितृव्यतिरिक्तानां
पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनां द्वादशाद्वर्षादूर्ध्वं पित्र्यमौर्ध्वदैहिकमाचरेत्॥ तदाह वृहस्पतिः॥ यस्य न
श्रूयते वार्ता यावद्द्वादशवत्सरं॥ कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणमिति॥ कश्चि
नपेटामधिकमित्यत्राह॥ तत्त्रिपक्षः पूर्ववदौर्ध्वदैहिकवतश्चापेटामधिकश्चानुष्ठानतिथिः॥
मासाज्ञाने दिनज्ञानादिनादित्यादिनाः पूर्ववदौर्ध्वदैहिकवाप्रोषितस्य प्रत्याब्दिकश्राद्धयादि
थिः॥ सिवत्याद्युपलक्षः॥ पंचदशाद्वादशाद्वा वासिना कर्मनि मरणनिश्चयाद्दाहादि
दिक कृत्वा जीवत्युदिसमागच्छेत् तदाकथमित्यत्राह॥ यदागच्छेत् मानजीवनेपरमाधि
कसंस्कृतः॥ घृतकुंभेपिमज्जापयित्वा तूद्धृत्य स्नाप्य जातकर्माद्युपनीतंविधा

ननः द्वादशाहं त्रिपात्रं वा विहिताप्पाषणं व्रतं । गिरावागत्य स्वदेवा तद्दत्ता द्वपरां स्त्रियं
उद्वहंतं च संस्कुर्याच्चिरुणा तु अतनचाप्याषितः पेटाम विाकन कर्मणा संस्कृतः तु मार
जीवच्यागाच्छ तु तदात मागतं कृतकं लत्वा पयित्वा श्राज्ञद्वाणा द्वाति शास्त्रमाधु
तया निर्दिष्ट लग्न उक्तप्रश्च जातकर्मादिभिः जातकर्मान्न प्राशनचूडाकरणैः संस्कृत्य
विधानतः उपनीतं दंडगो जीवयनादिवज्ञ निविक्षिनापनीतं यस्मिन् कस्मिन्द्यागि
राद्वादशाहं विहितापाषणं व्रतं कृतापवासं व्रतं आगत्य गिरिरागत्य स्वर्वासि वप
रिणीतां प्रियमूढवंतं । तद्दत्ताव तस्य श्राद्धसत्ताव अपरां स्त्रियमूढवंतं । आयुष्मतेन वरुण
संस्कुर्यात् । अग्नये आयुष्मंते पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यादिति शास्त्रविहितानायुष्माद्ध
वता किं न वरुणेन संस्कुर्यात् । आहिताग्नेः पुरोडाशः अनाहिताग्नेश्चरुः । तदुक्तं गृह्या
१०८

हि०

हि०
यहिताग्नेः यएवाहिताग्नेः पुरोडाशः सएवानाहिताग्नेश्चरुरिति । तदाह हेमाद्रिः जी
वनादिसमागतस्य कृत्तकं तं निरायाजतं तत्सुव्यस्नापयित्वा श्राद्धजातकर्मादिकारायेत् ।
द्वादशाहं गतस्त्वयां त्रिरात्रमथवा स्यात् ह्नात्वा द्वादहत तां नायमिन्यां वा तद्दनावत । अ
ग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्याष्टोमेन वा यजेत् । अथ श्राद्धनपक्षेनागिरंगयाचत त्र उभ
मायुष्मतीं कुर्यादीक्षितायश्च वह्नौ व्रतइति । सापिंड्यएव विशेषमाह आशौचं कालमहा
रौ० शौचं विश्यानां च सपिंडनं शूद्राणां द्वादशाहं कुर्यात्तिकालेनः श्रुतिः राज्ञां विश्यानां आशौ
चांतसपिंडनं नावत । द्वादशाहनियमानाम्नी त्यथ इति तदाह हेमाद्रिः द्वादशाहनि विप्रा
णामाशौचांते षु क्षत्रियविश्यानां च त्रिपक्षाद्वा वत्सवाश्च सपिंडनमिति । अथवा विप्रा
त्रियविशां त्रिपक्षादिकालेषु सपिंडनं स्यादित्यर्थः । शूद्राणां द्वादशाहिकं एतत्सपिंडनं त्वावत् ।

न वा। शोचमाह। न स्नुविः कथं कुर्यादित्यत्राह। कालेतिकर्त्ति कालतः तत्कालश्चिं॥
तकालतश्रुतिसप्तम्यर्थेति शिलः। तदाह विष्णुः। मंत्रवर्ज्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि सपिंडन
मिति। यत्तु कात्यायनवचनं। सर्वेषामेव वर्णानामाशौचांते सपिंडनमिति। तद्विश
षविषयत्वेन विष्णुवचनेन बाधितं। शूद्रव्यतिरिक्तविषयं वा। एवं तिथ्यातौ। यत्तु गोभिलव
चनं। अनुक्तकालपृथक्त्वे अतिक्रामणस्तावपि आमेनवापि सापिंड्यं दत्त्वा वापि वच
ल्पादिति। तदन्यापद्विषयं। दर्सविल्ल वादिनिमित्तायामत्यंतापदि उक्तं द्वादशाहादिकाल
भावमूलत्वे पित्रायतिरिक्तस्य श्रुक्तमरणेपि आमेन स्त्रवाऽसनिवासपिंडीकरणोक्तामा
र्यादिहिकं कुर्यादितिपुरुषः। सापिंड्यस्य विशेषमाह उक्तेषु कालेष्वतं सापिंड्यं यदिमि
त्रातो रा द्विपीरोऽद्दहस्तेषु तत्कुर्यादितिनिश्चयः। उक्तं इति तावच्छेषः। तदाहरुरुशृंगः। १०५०

२ तं सपिंडीकरणं यन्न प्रमादात्ततस्तत्त्ववत्। अरुराक्षद्वंहस्तेषु राहिण्या वा समाचरत्। गा
लावापि सपिंडीकरणश्राद्धं मृतकालेन त्वकृष्टं। रोदहस्तेषु राहिण्यां मोत्र लवा समा
चरत्। इति सपिंडीकरणप्रकरणं॥ अथ एकोद्दिष्टं। अथ मासादि एकोद्दिष्टं उम नि २
श्राद्धे नव श्राद्धं दिकं चारतां नव श्राद्धादिकामेकोद्दिष्टं मध्याह्नाचारतां तस्य ह दैवलः पू
र्वाह्ने दैविकं कर्म विपाराह्ने तु पैतृकं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने तदह्नि निमित्तकमिति। गाल द्धू प्रा
वापि पूर्वाह्ने त्वेवम ध्याह्ने चापराह्ने चापराह्ने च यद्देविकं। एकोद्दिष्टं पार्वणं तत्वृद्धिश्राद्धं
उत्तानिकमिति। अत्र कामोत्तमापि आरभ्य कृतायश्राद्धं कुर्यादापराह्णं तु क्षः। द्विविक्षे
दिक्षिमाध्याह्नव्यापराह्निर्णतेन लंबायत्। पराह्निणं लंबायथा नृतोऽनादृशोनाताप्पिवा। आमु
रंतकृत्वत्रश्राद्धं पिरणं नापतिष्ठति। यत्तु केचिदुक्तं नाकवलमेकोद्दिष्टं श्राद्धं पार्वणं श्रा

न्मपि। कृतापरारब्धं रौहिणं समापयेदिति। ननु कृतापरारंभः पार्वणश्राद्धस्या
नुमत्यामादौ कृतापरारंभविधानात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश
पंच च सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। अष्टमो नाम कुतपः मध्यान्दी
भवति सर्वदा। तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते। अष्टमो मुहूर्तः कुतपाद्यन्मुहूर्तच
तुष्टयं मुहूर्तपंचकं प्रोक्तं स्वधाभवनमिष्यत इति। ननु रौहिणे समाप्तिविधानमप्य
स्ति तदाह मार्कंडेयः कुतपप्रभृत्यूर्ध्वं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कुतपप्र... रौहि
णं तु न लंघयेदिति। सत्यं वासरस्य तृतीयांशेनातिसंध्यासमं ... इति। वचनविरो
धात् तद्वचनमपराह्णविषयमेव वक्ष्यामः। न चामावास्यायामपराह्णव्याप्त्यापि
च दर्शश्राद्धं कृतापरारब्धं रौहिणं समापयेदित्युक्तं। सत्यं। पूर्वाह्णिकाद्यप्रतिपदइति। ११०

विशेषवचनबलेन तद्विधेयविषयत्वादित्युच्यते। अतः सर्वपार्वणविषयत्वं रौहिण
समापनस्य शब्दात् वक्तुं। तानेकोद्दिष्टविषयत्वात् दर्शश्राद्धविशेषविषयत्वाद्वेति
श्रयः। ननु वाक्यं पंचदशमुहूर्तमहिन्युक्तं। तैनासह ... भागितया न्यूनाधिक्य
संभवात् मुहूर्तशब्दोऽत्र भागपरः एवं च वाक्यं पंचदशभागा इति वचनार्थः। ततश्चापरास्त्रिंश
त्त्वघटिकादिवसः तदा मुहूर्तपरिमाणं रामा। यदा त्रिंशद्घटिकाद्रूपपरिमाणाद्यूना
धिको दिवसः तदा मुहूर्तपरिमाणं न्यूनाधिकं। यदा तस्मात्परिमाणादधिका दिवसः तदा त
क्षिका दिवसः नागा इत्युत्संख्येयं। एवं चानागोऽद्वादशनाडीत्रिहद्गृहं पंचदशत्रिंशत्का।
मुहूर्ताद्वादशनाडीत्रिहद्विषयत्वमपरांतिस्थिरं मित्यादिशब्दपि नागाद्वादशनागाहद्गृहं पंच
दशनाहृताद्वादशनागोऽरिव्यर्थः ग्राह्यः। ननु वाक्यानन्तराद्वादशनाडीत्रिहद्विषय

त्पूर्वां तिथिमित्युक्तं। कर्म द्वादशनाडीबाध्यक्रिः। श्राद्धविषयत्वाद्दशनाडीबाध्यक्रि
रिति विषयात्तदाह वृद्धवसिष्ठः। तदुक्तं तत्र विष्णुपुराणे। द्वादशाह्नादशांशेयं कृत्वास्य
विधानं श्राद्धं व्रातषु विक्रयमुत्तरं श्राद्धकर्मणीति। इत्येकोद्दिष्टप्रकरणं। ८॥ नैमि
त्तिकनिर्णयमाह। नैमित्तिकं तु यच्छ्राद्धं निमित्तानंतरं भवेत्। नाडीमुखाख्यं प्रा
तराग्निकं च पराह्णतः। यच्छ्राद्धं नैमित्तिकं तन्निमित्तानंतरं भवेत्। तु शब्द एकोद्दि
ष्टाद्यमध्याह्नव्यावर्तकः। नांदीमुखाख्यं श्राद्धं प्रातः पूर्वाह्णे भवेत् न तु प्रातः शब्दः
संगवपूर्ववर्तिकालपरः। तदुक्तं तस्य पूर्वाह्णपरत्वं। सत्यं पूर्वाह्णपरमिति श्रुतिषु प्रती
तौ। तदाह गार्ग्यः। ललाटसंमितं भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः। तत एव वाध्ये संस्कृतः प्रात
रियत्तिधीयत इति। आग्निकं तु त्वरप्रहराद्यधनि संयुक्तः। तदाह शातातपः। आमश्राद्धं ११२

तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यमे। पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तक इति। एवं सा
नाडीमुखस्य प्रातःकालप्रसक्तौ विषयमाह। आग्निकं च पराह्णे इति अपरा
इति। सप्तपञ्चानेति शीलः। आग्निकमपसुत्वन्निमित्तिकं श्राद्धं न निमित्तमित्यर्थः।
पराह्णे भवेत्। तदाह गालवः। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः पार्वणं
चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तु लाग्निकं। सिद्धान्नेन तु मध्यतः एकोद्दिष्टविषयं। नन्वनैमि
त्तिकं निमित्तानंतरं इति न युक्तं। नैमित्तिकस्यापि वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाह्णपराह्णादाया
विधानात्। अथ पुत्रजन्मनिमित्तस्य ग्रहणनिमित्तस्य च निमित्तानंतर्यमस्तीति
चेत् सत्यं। विवाहोपनयनादिनिमित्तस्य तदानंतर्यनियमाभावात्। अतो निमि
त्तानंतरं नैमित्तिकमिति सामान्येन वक्तुं न शक्यते। अत्र नियतनिमित्तं श्राद्धं तु

वीक्ष्व अनियतनिमित्तं तु श्राद्धं निमित्तानंतरमिति तावत्। रनिमित्तस्य नियतत्वानि
यतत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। अथावश्यंभावित्वं नियतत्वं अनवश्यंभावित्वं
मनियतत्वमिति चेत्। न पुत्रजन्मादेर्निमित्तस्यावश्यंभावित्वात्। अस्य मया वि
वाय पुत्रजन्मनिमित्तस्यावश्यंभावित्वं नास्तीति चेत्। न द्विवित्तरागविषयविवा
हस्य नियतितिर्नास्ति मुमुक्षादिविषयउद्वहनयनस्य नियतिर्नास्तीति विवाहादि
निमित्तस्याप्यनियतत्वं स्यात्। अथ विवाहादेर्नियतकालत्वं नियतत्वं पुत्रजन्मा
देरनियतकालत्वादनियतत्वमिति चेत्। न विवाहस्य यातकमासस्थानकनक्ष
त्रेषु क्रियमाणतया नियतकालत्वाभावात्। तस्मान्निमित्तस्यानियतत्वानियतत्वा
निरूपयितुं न शक्यते। अत्राभिधीयते। नियतकालत्वादेव निमित्तस्यानियतत्वं अस्या ११२

२८

तिः। आम्नोक्तं उ मासपक्षतिथिनक्षत्रलग्नग्रहतिवाराणां वा कालस्य नियतिः। पुत्र
जन्मनस्तु शास्त्रोक्ततिथिनक्षत्रग्रहतिवाराइ नियतकालतया अनियतत्वं। एवमद्य
नापि नियतत्वानियतत्वाउन्नयाय। अत्रालो नियतनिमित्तं प्रातः। अनियतनिमित्तं नि
मित्तानंतरमिति निश्चयः। तद्दाहलोकादिः। नियतस्तु निमित्तेषु प्रातरह्नि निमि
त्तकं। तेषामनियतत्वाच्च तदानंतर्यमिष्यत इति। अत्रिरपि। पूर्वाह्ने वै भवेद्वृद्धिर्वि
नाजन्मनिमित्तकं पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति। पुत्रजन्मनीत्यनि
यतनिमित्तोपलक्षणं। तात्कालिकं पुत्रजन्मानंतरं तद्दाहकाद्याडिनिः। प्राङ्नावि
पुत्रप्राप्त्यर्थं ग्रहणचंद्रसूर्ययोः। स्नात्वानंतरमामीयान्पितॄन् श्राद्धेन तर्पयेदिति।
नांदीमुखनिमित्ताद्यात्। सीमंतव्रतचोलनामकरणान्नप्राशनोपनायनस्नानाद्यश्च

नविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च। पुंसूत्यावसथप्रवेशनसुतातीर्थाश्रावलो
काश्रमश्रीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्त्तुष्विनां दीमुखं। शीमंतं शीमंतोन्न
यनं। व्रतानि प्राजापत्यादि यावत् अश्वत्थादि। गोदानव्रतानि। चौलं चूडाकरणं
नामकरणं सुतस्य सुतायाश्च। नाम निर्देशः। अन्नप्राशनं सुतस्य सुतायाश्च प्रथमा
न्नाद्यभोजनं। उपायः उपनयनं। स्नानं समावर्त्तनं। आधानमग्न्याधानं। विवाहः सुतस्य
सुतायाश्च। यज्ञः दर्शपूर्णमाससोमादि। तिष्ठेमादि। तनयोत्पत्तिः तनयस्य तनया
याश्चोत्पत्तिः। प्रतिष्ठा सुदेवताविषयप्रतिष्ठाश्च। वापीकूपतडागारामादि
प्रतिष्ठाश्च। पुंसूतिः पुंसवनं। आवसथप्रवेशनं। सुतातीर्थाश्रावलोकः। राज्ञाभिषे
कः। दयिताद्यर्तुः दयितानायिकायाः। आद्यर्तुः प्रथमरजः प्रादुर्भावः। पुंसुतादिदयिता ११२

द्यर्त्तुः पर्यंता द्वंद्वः समासः एकवद्भावः। एतेषु निमित्तेषु नांदीमुखं कार्यमित्यर्थ
यः। तदाह हलाकाजिः। नामान्नचौलगोदानसीमापनयनः पुंसवनस्नानाधानविवा
हेषु नांदीश्राद्धं विधीयत इति। गोदानशब्देनेह उपवीतापलक्षकः। कार्ष्णाजिनिरपि क
ग्राम्पुत्रविवाहेषु प्रवेशने वा वेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा। सी
मंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नांदीमुखान् पितृगणान् पूजयेत्प्रयतो गृही
ति। आदिशब्दात् पुत्रीमुखदर्शनाद्युपसंग्रहः। गार्ग्यः। पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौंजीया
गबंधने। चूडायां च विवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयत इति। वृद्धगार्ग्यः। अग्न्याधानाभिषे
कादौ विष्णुबलौ क्रियायां। वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा। इति निमित्तिक
नियमकरणं प०॥ काम्यश्राद्धनिर्णयमाह। पस्तात्तोपार्श्वतिथिषु वर्जयित्वा चतुर्दशीं

काम्यादिकामिनः कुर्याच्छ्राद्धं पार्वणविधर्मवित् । कन्यादिकामिनः । कन्याकन्यादिवेदिन
इत्यादिवचनात् कृष्णचतुर्दशीफलकामिनः । पक्षे प्रत्यहं प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु प्रतिपत्प्रभृतिषु पार्व
णविधानेन श्राद्धं कुर्युः । पक्षश्राद्धमिति प्रतिपत्तुः । सामान्याध्यायासां तत्र पक्षश्राद्धा । स्नातु । न
चतुर्दशफलकामिनः पंचदशसु तिथिषु कृष्णं कृष्णं कुर्यादित्यत्राह । उपयोगिनीति । च
तुर्दशीं वर्जयित्वा इतरासु चतुर्दशसु तिथिषु स्त्रियन्त्यः । तथाह याज्ञवल्क्यः । कन्यां कन्या
वेदिनश्च पशून् वै सत्सुतानपि । द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा । ब्रह्मव
र्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा । प्रतिपत्प्र
भृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति । कन्या सर्वलक्षणसंपन्ना । कन्यावेदिनः सर्वल
क्षणसंपन्ना जामातरः । पशवः क्षुद्रपशवः छागादयः । तत्सुत इत्यन्वयः । सुताः सन्मार्गवर्तिनः ११४

द्यूतं द्यूतविज्ञायं कृषिं कृषिनिमित्तलाभं वाणिज्यं वाणिज्यनिमित्तलाभं । द्विशफाः
गवादयः । एकशफाः अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजनितं तेजो
ब्रह्मवर्चसं । तद्युक्ताः पुत्रान् । स्वर्णरौप्ये हेमरजते कुप्यकं त्रपुसीसादि । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं बं
धुषु श्रेष्ठत्वं । सर्वकामान् काम्यन्त इति कामाः । सर्वकामानुक्तव्यतिरिक्तपश्वादीन् कामांश्च
माह । कृत्तिकादिषु धिष्ण्येषु भरण्यंतेषु पार्वणं कुर्याच्छ्राद्धं श्राद्धदानाः स्वर्गादिफलका
मिनः । स्वर्गं ह्यपत्यमित्यादिवचनात् फलकामिनः । कृत्तिकादिनक्षत्रेषु भरण्यंतेषु
पार्वणं श्राद्धं कुर्युः श्राद्धदानाः श्रद्धावंतः । तथाह याज्ञवल्क्यः । स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं
क्षेत्रं बलं तथा । पुत्रान् श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभं । प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्य
प्रभृतीनपि । आरोग्यं यशो वीतशोकतां परमां गतिं । धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकं

अश्वानायुश्च विविधिष्ठा वा श्राद्धं प्रयच्छति। कृत्तिकादिभरण्यंतं स कामानाप्नुयादिमानि-
ति। स्वर्गं निरतिशयसुखं। अपत्यं पुत्रं। पुत्रं विशिष्टं। अन्न आमशक्त्यतिशयं। शौर्यं नि-
र्भयत्वं। क्षेत्रं बीजाधिफलवत्। फलं शरीरदाढ्यं। पुत्रान् गुणवतः। श्रेष्ठ्यं वंशमुख्यत्वं। सौ-
भाग्यं जनप्रियत्वं। समृद्धिं धनधान्यादिसंपदं। मुख्यता मध्ये दक्षत्वं। शुभं संमार्गप्रवृ-
त्तत्वं कृता। अप्रतिहताज्ञत्वा वाणिज्यप्रवृत्तीन् वाणिज्यं कृषिकुसीदगोरक्षादि। आरोग्यं
व्याधिरहितत्वं। यशः ख्यातिं। वीतशोकतां इष्टवियोगजनितदुःखरहिततां। परमां गतिं ब्र-
ह्मलोकप्राप्तिं। धनं सुवर्णादि। विद्यां वेदादि। रूप्यं। दादीन् निषेकसिद्धं। अथ सप्ताफल्यं। कुप्यं सुव-
र्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि। गां क्षुद्रपशून् अजाविकादीन्। अश्वान्। आयुः दीर्घजीवित्वं कामम-
माहः। विष्कुंभादिषु योगेषु फलं नन्दन्तवत्स्मृतं। विष्कुंभादि योगयुतादेव फलमिति ते ११५

इति कात्यायनस्मात्। श्राद्धं रव्यादिवारेषु आरोग्यादिफलं नरः। कुर्युः फलमिदं कृयं
रवादिकरणेषु दि। आरोग्यादिपालं तु आरोग्यं विवासो जयमित्यादिवदानां फलं
त्यादिफलकामिनः रव्यादिवारेषु श्राद्धं कुर्युः। रवादिकरणेषु श्राद्धकारणपीदं फलं
ज्ञेयं तदाह बृहस्पतिः। आरोग्यं विवासो जाड्यं शत्रूणां च पराजयं। सर्वान् कामान् प्रियान्
विद्यान् धनं मानं च यथाक्रमं। रव्यादिदिवसेष्वेतत् श्राद्धं कृत्वाप्नुयात्फलमिति॥ ठ॥ इतिका-
र्य श्राद्धप्रकरणमाकाहिष्ठादिश्राद्धप्रकरणं॥ ठ॥ श्रीकाः॥ प्रसंगाच्छ्राद्धसंबंधिविशे-
षमाह। श्राद्धं विविधमुद्दिष्टमाकाहिष्टं च पार्वणं। नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति। तत्र श्राद्धस्वरू-
त्रिधा। पृता। ब्राह्मणपित्रुद्देशेन वा अदनीयद्रव्यस्य श्रद्धया यस्त्यागः स श्राद्धं। तदाह म-
रीचिः। प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः। श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्ति-

११६ तमिति। तच्छ्राद्धमाकाङ्क्षितं पार्वणश्राद्धप्रकृतिविषयमुद्दिष्टं। एकमुद्दिश्य यद्दीयते तत
देकोद्दिष्टं। त्रिपुरुषानुद्दिश्य यद्दीयते तत्पार्वणं। तदाह कात्यायनः। एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं
तमेकोद्दिष्टं तदीरितं। त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुरिति। तच्चैकोद्दिष्टं पार्व
णं च प्रत्येकं नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण त्रिधा त्रिप्रकारं भवति। जीवनाय यद्दीयते तं अह
११६ रहः श्राद्धं दर्शश्राद्धादि च नित्यं। तदाह कार्ष्णाजिनिः। मृताहहरहश्श्राद्धं च यज्ञमहाल
यं। तं नित्यमुदितं। श्राद्धं नित्यं वक्तव्यं विधानतः इति। नवश्राद्धमृत्तिका सपिंडीकरणं तन्मृत
श्राद्धं ग्रहणेषु संक्रान्तिषु च श्राद्धं संवत्सरादर्वाक्तनश्राद्धं च नैमित्तिकं। तदाह गालवः। प्र
तश्राद्धं सपिंडान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च। संवत्सरादर्वाक्तनं चैव द्वि श्राद्धं नैमित्तिकं तदिति। तीर्थ
नक्षत्रयोगवारकरणेषु मन्वादियुगादिषु अलभ्ययोगेषु अक्षय्यादिषु यच्छ्राद्धं तदा ११६

म्यं। तदाह गालवः। तिथ्यादिषु च यत् श्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु। अलभ्ययोगेषु गयायागेषु
तत्काम्यं समुदाहृतमिति। यत्तु स्मृत्यन्तरे। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धमतः परं। पा
र्वणं चेति विज्ञेयं श्राद्धं पंचविधं बुधैरिति। तथा। अहश्श्राद्धमहरहः श्राद्धं पार्वणं तु वृद्धिसंज्ञ
कं। एकोद्दिष्टं सपिंडाख्यमिति पंचविधं विदुरिति। तदा पात्रः शास्त्रपरमार्थतः पांचविध्यम
संतवादित्यविधेयं। कृष्णपक्षाष्टकादशाहवृद्ध्यादित्यसंक्रमः। तं दृष्ट्वा य ग्रहोपातः
श्राद्धच्छायागजच्छाया कुविः। प्रेतविपिंडद्यसंपत्कालाशिष्यादि पंचकं। कृष्णपक्षो महाल
यः। भाद्रपदमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनमासकृष्णपक्षेषु सप्तमी नवमी अष्टका अष्टकाः
दर्शश्रमावास्या वृद्धिः पुत्रजन्मसीमन्तादि आदित्यसंक्रमाः मेषादयो द्वादश सुदृसं
क्रमाः। तं दृष्ट्वा यव्यतीपातः। श्राद्धच्छाया यदा पिंटसच्छाया श्राद्धं करिष्यामीति

यात्। गजच्छाया विगंडिच्छाया। यादृक् पितृदेवात्यंतं सावश्यकारश्लितः। यामातिथ्यिन्नवित्या
दिगजच्छाया प्रकीर्तिता। सुच्छाया गजच्छाया। कृतिर्मृतिशब्देन मरणदिनादारभ्य विषमति
थयः एकादशाहद्वादशाहः प्रतिमासं मृताहादितिथयः उक्तान्ता। विप्रसंपत्तिः। शश्रद्धा
सार्वैषुणात्। दृष्टा इत्यादि ब्राह्मणसंपत्। द्रव्यसंपत्। हविष्यपयसादि द्रव्यसमृद्धिः। तिथ्या
दिपंचकं प्रतिपदादितिथयः। कृत्तिकादिनक्षत्राणि विष्टंभादियोगाः। रथ्यादिवाराः।
बवादिकरणानि चेत्यावृत्तिः। त्रिविधश्राद्धस्य कालः। प्राक्काशतिवाक्यशेषः। अत्र दश
शब्देन मन्वादियुगादिलक्षण्यायोगादिपरिग्रहः। अग्नौकरणहोमस्यासाग्नीनामाकृ
तित्रयं। दयामवच्चानग्नीनां श्रवणाग्नौहोमवर्जनात्। साग्नीनामाहिताग्नीनामग्नौक
रणहोमश्च आकृतित्रयश्चात्। अनग्नीनामनाहिताग्नीनामाकृतिद्वयामवश्यात्। तदुक्तं ११

गृह्यपरिशिष्टे दक्षिणाग्नावाहिताग्निरग्नावन्वा एवसदितवः। जुहुयादन्यमाश्वपति
तृतीयामत्रवाहुतिं। अपसदिग्नावौ। अपासनाग्नौ। अत्र अपसव्यग्निनादेवार्यपाणौ जु
हुयात्। दंनाद्यग्निम्ययथाविधि। पाणौ हुतं यदन्नं ततपृथक् ग्रश्नाति। कृत्रचिदितो। अनार्य्य
देवार्थिच्छिविप्रस्य दैवार्थच्छिविप्रस्य पाणौ अग्नौकरणहुतं जुहुयात्। तदाहमार्कं
डेयः। दैवविप्रकरे त्वायः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः। शेषमन्ये त्रिपितृविप्रेभ्यः पिंडार्थं शेष
यत्रापयति। वायुपुराणेप्युक्तं। अहत्यासादैविके कुर्यात्। शेषं पित्र्यानिवेदयेत्। नदद्या
ताः। शेषमन्नाडं विश्वेदेवाः पुराणगरितिं कात्यायनापि। अपत्नीकास्यसदा विप्रः श्राद्ध
कुर्वीत पार्वणं। पित्र्यविप्रैरनुज्ञातो विप्रादेवस्तुतियात इति। क्रियत इति कर्तरिरूपं
अन्याग्न्यया विधिजुहुया दयमथासि नाप्याहिताग्नेदेवशात्रश्राग्निरत्र कादिश्रप्रुपा

णाद्ववज्जुहुयात्। साग्निस्तु कृष्णपक्षे दर्शे मासि मासि पार्वणेनाग्नौ जुहुयात्। कात्या
यनः दयाष्टमी सपिंडीकरणेष्वपि ब्राह्मणहस्ते जुहुयात्। तदाह कर्मप्रदीपकारः। अष्ट
कासु च वृद्धौ च मासि मासि श्राद्धपार्वणे। काम्ये मघात्रयोदश्यां मोकोद्दिष्टमथाष्टमी च
श्राद्धेषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते। पित्र्यब्राह्मणहस्ते तु होमः श्राद्धे चरेषु च स्वयमपि
अन्येनाप्यत्र विप्रस्य पाणावेव परादायदिति। अत्र साग्निशब्द आहिताग्न्यनाहिताग्नि
परः। अनग्निर्वा कृताकृत्य यदाहिताग्निरपि द्विजः इति। तेषां वा कुर्वीत पाणौ कृतं यदन्नं
तत्सर्वमश्नाति किंचन तिर्किं तु प्रातरुपकल्पितेनान्नेन मिश्रयित्वाश्नाति कुर्वी
त। अपत्नीकश्राद्धे सपत्नीकसाग्निकानग्निकश्राद्धेषु। तदाह कर्मप्रकाराः। अन्नं पाणितले
दत्तं पूर्वमिश्रयुक्तधयः पितरास्तेन तृप्यंति शेषान्नेन लभंतीति। तत्र ... तालदत्तं यत्नात् ११८

डपकल्पितं। एकीभावेन तत्राशक्यं पृथक्ज्ञानेन विद्यात इति। यत्तु कात्यायनवचनं
हस्ते कृतं यदश्नीयात् ब्राह्मणा ज्ञानदुर्बलाः। न तत् भवति तत् श्राद्धं इति शातातपो ब्रवीतीति
तत्र पृथक् गशन निषेधपरं। न जीवपितृकः कुर्यात् श्राद्धं दर्शादिष्वादितं। जीवपितृकः दर्शा
दिष्वादितं श्राद्धं न कुर्यात्। आदिशब्दात् दृष्टका परपक्षमघादिग्रहण दिर्वि संक्रमणं सूर्य
ग्रहण व्यतीपात गजच्छायातिथ्यापादि पंचकाह्नरदगयादिक्षानालयाग विप्रदर्शन
पदिष्ट निमित्तश्राद्धानामुपसंग्रहः। तदाह कात्यायनः। सपिंडीकरणात् [illegible] दिकादा ४३
न विद्यात्। न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतिरिति। पितृकार्येषु श्राद्धेषु जीवंतं पि
तरमतिक्राम्य नयैः। उशनाः। कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः। साग्निकोऽनग्निको
वापि तीर्थश्राद्धेऽपि विशेषत इति। तीर्थानि गयादिक्षानानि महानदीक्षानानि निरालाकी

× को...

देशपि। अमाश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं। न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च
तर्पणमिति। कातरपि। अष्टकासु च वृद्धौ च संक्रांतौ लोमवादिषु युगादिषु। चंद्रसूर्यग्रहे पाते तथ्य
कृयासु पूषश्यायागतः। जीवत्पितापि न कुर्यात् श्राद्धं काम्यं तथाखिलमिति। अत्रापवादमा
ह। पितृश्राद्धं पितृयज्ञेश्वरबुद्धो मातुर्मृतेऽहनि। विप्रसंपदि तीर्थेषु साग्निः श्राद्धं समा
चरेत्। पितृयादिदेवताप्राप्त्यर्थं ता एवात्रापि देवताः। मृताहे मातुः। शेषाः सर्वा एव प्रकी
र्तिताः। पितृश्राद्धं मातुर्मासिकेषु पितुरष्टिनामासिकेषु श्राद्धं। पितृयज्ञे पिंडपितृयज्ञे वृ
द्धौ विवाहादिनिमित्तायां मातुर्मृताहे विप्रसंपदि त्रिमघादिषु पार्वणिकैः इत्यादिषु अन्य
त्र विप्रसंनावत्तीर्थेषु महानदीस्नानेषु गयास्नानेषु तीर्थेष्वपि निषेधाभावात् तत्र
यति। साग्निर्जीवत्पितापि श्राद्धं समाचरेत् कुर्यादिति। तत्कर्मेत्यत्र पुनः परिसंख्या उत्पाद् ११९

पुत्रजननेन पितृश्राद्धं सोमिकमाख्यातीर्थे ब्राह्मणआयाते पद्महे जीवतः पितुरिति
षडात जीवत्पितृकस्य श्राद्धकाला इत्यर्थः। अत एवाह महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयासु
तु जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवदिति। अत्र देवता आह पितृभिरिति। पितृयो
देवताः ता एवात्रापि देवताः। प्रोक्ताः पितृकर्तृकश्राद्धे या देवताः प्रोक्ताः ता एवात्र
पुत्रकर्तृके पितृश्राद्धे देवता इत्यर्थः। तदाह हारीतः। अनग्निकोपि कुर्वीत जन्मादिषु वृद्धि
कर्मणि। यस्य एव पिता दद्यात् तेभ्य एव तद्दिश्य पार्वणे इति। अमंत्रपरि न जीवत्पितृकः कु
र्यात् श्राद्धमग्निहोत्रद्विजः। येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यः कुर्वीत साग्निक इति। साग्निक इत्य
नग्निकस्यापि उपलक्षणं। तत्र विशेषमाह। मृताहे इति। मृताहे मातुः मृताहे मातामहादेव
ताः प्रकीर्तिताः। मातृपितामही प्रपितामह्यो देवता इत्यर्थः। तदाह जमदग्निः। आपाद्य स

४ क्षा६

हपिंडत्वमोरासाविधिवत्सुतः कुर्वीत धर्मवत् श्राद्धं मातापित्रोः स्वयं पत्नीति । शघिपि
त्र्यादि श्राद्धकर्माणि ताएव देवताः प्रकीर्त्तिताः । मात्रादावेमात्रादि आदि श्राद्धे तत्संतानादपिता
महादीनां श्राद्धे पितामहादयस्त्रयः । मातामहस्सज्ञानामात्पितामहादयः । अयं तद
तावत्तदाद्याश्रयाद्देवता इत्यर्थः । नत्रु पित्र्यादिदेवताश्चाएवात्रापि देवताः । ऽइत्युक्ते
पित्रमत्रादायामातामहस्य पुत्रकर्तृकश्राद्धे देवतास्युः । मैवं मातृशब्दश्शर्मना
महशब्दश्च संबंधिशब्दौ तत्पुत्रसंबंधि एवमात्रादायामातामहादयश्च देवता इतिना
त्रपपत्तिः । नत्वेवं पित्र्यादिदेवताश्चाएव न स्युः । मैवं मातृमातामहशब्दान्नानेकार्थाता ए
वादेवताइत्युक्तमित्यविरोधः । इहाद्वैवयाह्निके श्राद्धे गयायामष्टकास्वपि पितामह्या
दिभिः सार्द्धं समाचरेत् । सहपत्न्यासपिंडत्वं तत्कृताद्देवजनाकार्ह पद्धावित्वासादिभिर्मि १२०

४ मात[...] श्राद्धे १

त्त श्राद्धमुदयिकमन्वाह्निकश्राद्धं गयायां श्राद्धमष्टकास्वपि पितामह्यादिभिः सार्द्धं
मातृश्राद्धं समाचरेत् । तदाह जातूकर्ण्यः । इयाहं वृद्धिर्यज्ञेकं श्रीणां नाषु पृथक्क्रिया
कि विदिष्टं तिनारीणां मन्वत्रापि मदर्थयि इति । अथान्वाष्टक्यादिषु पिंडाल्वष्टकां तस्या
वृद्धिं मातृश्राद्धं स्मृतं तदह निरेको द्दिष्टं तथा पृथक्क्रा श्रीणां नाशु पृथग्वताशातातपेनां
दिसुखदुत्कश्राद्धं गयायां च स्मृत तदहनि पितामह्यादिभिः श्राद्धं समाचरेत् । कात्यायनि
रपि अष्टका अन्वष्टक्याचगयायां स्मृतं तदहनि मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादिश्वन्यत्र पतिनासहेति
नत्वनवचानन पृथक्करणं विधीयते । यत्तत्पितामह्यादिनिवृत्त्यर्थं किं वामातामह्या
दिनिवृत्त्यर्थं नितावदाद्यः । अष्टकासु पितामह्या धन्वपवशात् । यत्सपिंडीकृतमिति
वचनविरोधश्चानापि द्वितीयः । मातामहस्या पत्न्यवशप्रसंगात् नापि तृतीयः । अन्य

नाप्रवृत्तिनासद्भर्तृप्रतिप्रसवविरोधात्। पृथक्करणेन द्वितीयश्चानिवृत्तिस्तस्याश्चैवप्रति
वसावानन्यार्थं। किंच भर्तृतादृशश्चान्नपिंडमृतात्मानि पितुः मातृमृतात्वाद्वावानाद्यः पितृमृ
तात्मातुः पृथक्कृतश्राद्धक्रियायां प्रमाणाभावात्। अपि द्वितीयपृथक्करणश्चाप्यवासं
भवात्। पृथक्करणेनामुमातरमेकामेवोद्दिश्य श्राद्धकरणात्। तन्न संभवति। यः स
पिंडीकृतं प्रतं पृथक्कुर्पिंडं नियोजयेत्। विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते
ति वचनविरोधात्। तस्मादनुपपन्नमिदं वचनं। अन्वाध्यात्(?) नानुपपन्नमिदं वचनं। जनर्ता
मातामह्यामातामह्मन्वासापिंड्याष्टकादिषु मातुः पितुः। पितामह्यादिसहितायाः
श्राद्धमुद्दिश्य प्रतिपादनपरं वचनं। पृथक्कुर्यादित्यस्याप्ययमर्थः। पृथक्शब्दः प्रका
रांतरमाह। सपिंडीकरणश्राद्धप्रकारात्प्रकारांतरेण पितामह्यादिसापिंड्याष्टकापि १२१

ण कुर्यादिति। ननु पितामह्यादिसापिंड्यवचनमिदं यष्टिमेवं। अष्टकादिष्वपि
तन्मह्यादिसहितायामुद्दिश्ययमिति नियमार्थं। नान्यवं कश्चिन्नियमार्थं। किंचिदनुद्दि
श्यच विधिपरिमितयाष्टकादिलक्षणवाक्यान्तरेणात्। अष्टकावाक्यान्तरे विषयाभावात्।
एवं चायज्ञिन्नु मातामह्यादिनिवृत्तिः। नन्वन्यत्र पतिनाम्ह प्रतिप्रसवविरोधश्चात्। मेवं
न प्रतिप्रसवपरमिदं। किंतु पितामह्या मातामह्यादिना वसापिंड्याष्टकादि विधत्तिश्रा
श्राद्धमुस्वापति विधिपरं ज्ञानात न विरोधः। मृतादृशश्राद्धापि मातुर्मृतादपरः। नापि पृथ
करणासंभवः। पृथक्कुर्यादित्यस्य मातुः पितामह्या प्रपितामह्या नानुश्राद्ध श्यादि शाद्वि(?)
विधिपरत्वात्। तदुक्तं शातातपेन। नांदीमुखेष्टकश्राद्धे तत्रस्याद् हि कश्वान्वष्टका
सिकानाम पुपलक्षणकं। मृताह विहितत्वात्। तदाह शातातपः। मासिकनाद्धि कश्रा

द्धं मातुः कुर्यात्कृष्णपक्षमिति । गुरोरां । श्रुतानां अभिवश्रस्य मिनश्रष्टुः उत्तरश्रुमातु
लस्य । पित्र्ये नैव कुर्वीत पार्वणं । गुरुर्विद्याप्रदः शिष्यमंत्रप्रदः श्रावनस्य । कृष्णगर्भसंगृहीता
श्वश्रूभ्राता तत्सुतः ऋत्विक्शिष्यो जामातुः । मित्रस्य सहाध्ययनादिना दिनासंबंधः न श्रुत्य
तश्यापद्य । मिनीडी वितप्रश्न नादिनामक्षिपस्या प्रस्तुत अयजायां अनुजायाः सुत्रस्य
र स्यादेनः मातुलस्य मातुः । साद्दरस्य च पार्वणं । नैव कुर्वीत तदा तु सुमंत्रः । यत्र मंत्र
प्रदाता स्यात् शिष्य विद्याप्रदयज्ञकृत् । गुरुस्तान् पितृवत्कुर्वीत वा याति नैव तु पार्वणमिति । शाता
तापपितृ । अनाद्य गर्भजा । आद्याध्यापन्ना तासपिंडिनि गिद्याता । ज्ञातः सपिंडतां तस्य नैव पार्व
णमाचरेत् । इति वृद्धगार्ग्यादि मातुः सापत्नदारायस्य पितुः सहनवाचया । तायास्यने
व कुर्वीत पार्वणं पिंडनादत इति । पिंडनासपिंडनात् । वृद्धवासस्याः पि । सपिंडीकरणे । १२२

वृद्धं यत्र प्रदीयते । भ्रातृराग्निःपुत्राय स्वामिना मातुलाय च । मित्राय गुरवे श्राद्ध
मेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति । मौंजीबंधाद्दशाहं च विसर्पां पाणिपीडनात् । पिंडनिर्वापक
रणविहीनं श्राद्धमाचरेत् । नैमित्तिकान्महालयगयाप्रत्याब्दिकादृते । मौंजीबंधउप
नयनाद्दूर्ध्वं विसराहं पिंडनिर्वापकरणं विहीनं श्राद्धमाचरेत् । पाणिपीडनाद्विवाहाद्
र्ध्वं वत्सरं पिंडनिर्वापकरणविहीनं श्राद्धमाचरेत् । एवं सर्वत्र प्रसक्तावाहेन नैमित्तिकाद्
ति । नैमित्तिकशब्देन मरणनिमित्तश्राद्धमुक्तं । महालयश्राद्धं गयाश्राद्धं प्रत्याब्दिकं
मातापित्रोः प्रत्याब्दिकं मुक्त्वा पिंडनिर्वापकरणं विहीनं श्राद्धमाचरेत् । तत्राह कात्यायि
नः । मौंजीबंधे विवाहे च वर्षार्द्धं वर्षमेव वा । पिंडांसपिंडानां दद्युः सपिंडीकरणाद्
ते इति । अत्र सपिंडीकरणशब्देन च श्राद्धं षोडशानाम् उपलक्षकः स्मृतिसंग्रहकारो

त्तिः। विवाहोपनयनादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव वा। न कुर्यात्पिंडनिर्वपणं श्राद्धकरणं निवर्ति
तानि वा क्वं। महालयगयाश्राद्धमातापित्रोर्मृतिहनि। कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनि
र्वपणं सुतः इति। विषुवायनसंक्रांतिमघादिषु अष्टकादिषु विवाहाय पिंडनिर्वपणं श्रा
द्धं सर्वं समाचरेत्। विषुवायास्तुलामेषायाः कर्कटमकरायाः संक्रांतिष्वयनयोस्तु
व्यतिरिक्तासु मघान्वष्टकादिषु पिंडनिर्वपणं वर्जयित्वा इतरत्सर्वांगयुक्तं श्राद्धं
कुर्यात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे अयनद्वितयश्राद्धं विषुवद्वितयं तथा। संक्रांतिषु च कुर्वी
त पिंडनिर्वपणादृते इति। पुलस्त्यस्मृतावपि। अयनद्वितयश्राद्धं विषुवद्वितयं तथा।
युगादिषु च कुर्वीत पिंडनिर्वपणादृते इति। देवीपुराणेपि। अन्वारोपि महती पूजा कर्त्त
व्या पितृदेवता। त्याज्यं पिंडप्रदानं तु श्वंभप्रतिविवर्जयि हिति। पितृदेवतष्टदशमवा। १२२

ओ१

अत एवमवाष्टकुर्वंतः श्राद्धं ग्रहीष्यपुत्रा नवनसातीति। यत्तु षट्त्रिंशन्मतं वचनं तत्पिं
डप्रदाननिषेधपरं। एवं अशक्त्या पार्वणं यथावत्कर्तुमक्षमः पिंडाद्यादिविहीनं संकल्प
श्राद्धमाचरेत्। यथाद्यादिनिमित्तेषु अशक्त्या पार्वणं श्राद्धममावास्यादिषु यथावत्सर्वांग
युक्तं कर्तुमक्षमः पिंडप्रदानाद्यादिविहीनं संकल्पश्राद्धमाचरेत्। आदिशब्दादावा
हनाग्नौकरणार्घ्यावदानानां परिग्रहः। तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे। अंगानि पित्र्ययज्ञस्य य
दा कर्तुं न शक्नुयात्। संकल्पश्राद्धमासो कुर्यादर्घ्यादिवर्जितमिति। आपस्तंबोपि। सं धि
कल्पश्राद्धं यदि विधानाग्नौकरणपिंडार्घ्यावदानानि वर्जयेदिति। दाहादिमंत्रवर्जि
ॐ तं विदध्यादिरससंस्कृतान्नदानादि अपुत्रश्चेत्प्राप्तोतः पुत्रिकासुतः। दत्तकः क्री
तः कृत्रिमो दत्त एव च। अपविद्धश्च पत्नीजश्च रूढजः कथ्यकासुतः पौनर्भवः सहोढो वा या

नं दत्तश्च कृतीलता ॥ दौहित्रोपन दारीच त्रानातत्पुत्र एवच ॥ पितामाताशुश्रूषा रेवश्च सात
पुत्र एव चा ॥ स पिंडः ॥ सोदरकामाउः सपिंडश्च सोदादकः ॥ स्त्री चिशिष्यार्लिमा चार्यासि माता
सश्चा ॥ पितृ ज ल्सं न त्वं धरिक्थान कारायस्व नीपतिः ॥ औरसः सुतपिता मातापित्रो ॥ द्या
हाद्योर्ध्वदैहिकं ॥ मंत्र वित् पिटमध्यक्रमं त्रवत्नु विदद्युश्च कुर्यति ॥ तदाद्युमंत्र ॥ माता
पित्रोश्च कर्वीत स्तन यारोरसः सुतः ॥ पौत्रमक्षिकसंस्मृतिसंग्रहात् पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः
पुत्रिकापुत्र एवा रतिबृहस्पतिना पुत्रकं पौत्र श्च पुत्रिका पुत्र श्चर्य प्राह्निक राष्ट्रानारिक्ष
च पिंड दान वसामोमातोप रिकी र्तिताविति ॥ न च यं पौत्र पुत्रिका पुत्र यो श्राद्ध विकल्प
श्च तामेवं ॥ पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिका पुत्र एवा च तिपौत्रिका भाव पुत्रिका पुत्रस्य विधा
नात् पुत्रेषु श्च पुत्रेषु जातं वा कोदरय त्सादति कृष्ण श्रृंगवद् दत्ता चन विकल्पः ॥ पुत्रि १२४

का सुत इत्यत्र पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिके व सुत इति द्विधा विग्रहः ॥ तदाह वशिष्ठः ॥ अ
भ्रातृका प्रदास्यामि पित्रे कन्यामलंकृतां ॥ तस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ द्वि
तीयः पुत्रिको भवति पुत्रिका पुत्रा भाव द्विजनजः पुत्र जर्हनस्य क्षेत्रायां देव रण सपिंडेन
त्वोत्पादितः ॥ क्षेत्रजः तद भावे दत्तकः ॥ माता पिता वा याभ्यां वा दत्ता दत्तकः तदभावे क्रीतः
पित्रामात्रा वा याभ्यां वा क्रीतः ॥ क्रीतः तदभावे कृत्रिमः ॥ पुत्रा सदृशा नाम धन दानादि प्रलो
भनैः पुत्रीकृतः कृत्रिमः ॥ तदभावे दत्तमाता पित्रा विहीनस्त्याभ्यां परित्यक्तो वा तवाहं पु
त्रो भविष्यामीति आत्मानं यो ददाति सदत्तः ॥ तदभाव अपविद्धः माता पितृभ्यां
उत्सृष्टो यो नस्य गृहीतः ॥ गृहीतः ॥ पौत्र अपविद्धश्च ॥ तदभावे पत्नी ॥ य ज्ञादिधर्म निर्दाहि का रि
णी पत्नी ॥ तदक्तं स्मृति संग्रहादौ कानीन गूढस सहोड पुनर्भूतिनयोः शम्यो पत्न्यभावे

कर्त्तृत्वमशक्तावन्येनापीति शंतिः। गृह्यजश्च सदृशश्चेति विग्रहस्य तु पितृन कर्त्तव्या पिंडदा
नोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदर इति शंखवचनं तदा रसाद्याद
विद्युपर्यंत पुत्राभावविषयं। तदभावे गृह्यजः मातृभ्रातृपुत्रश्च तत्स्थानापन्नो गृह्यजः। तदभा
वे कन्यासुतः पिण्डदः शमनिकन्यायां रहस्यतत्र दौहित्रः कातीनः। तदभावे पौनर्भवः विधवा
पुत्रः तदभावे सहोढजः। गर्भस्थैव गर्भिण्यां परिणीतायां परिणीतः सहोढजः। तदा
हुयाज्ञवल्क्यः। पिंडदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः इति। नच ननु वचनान्न द्वादश
पुत्राणामेव परः परः इति उपयुक्तं। तत्पौत्रप्रपौत्रपत्नीनां तत्र विबाधितं शास्त्रमेवं नात्र
पौत्रप्रपौत्रपत्न्यां तत्र विधि पूर्वस्य स्वविभक्तापेति परस्यापि परत्वं नापेति। यद्वि परं स्य
वक्षान मात्रं तद्वचनंतिराधिकाराक्षेन रहस्यं कार्यमिदं तदुक्तं। तद्वहित्वा निसंबंधं कर्तृ १२५

व विषयं। सन्नहवि हीन विषयं वा अतएव वृद्धयाज्ञवल्क्यः। यदि म्रियेत अन्न क्रियते सपिंडी
करणं विना। गयायां तु विशेषेण आयान्यान्यपि समाचरेत् तु क्रियतां माता पितरा वि
यर्षः। तदभावे ज्येष्ठः। अनुजो वा अग्रजो। तदभावे सुतः। सोदरस्य पुत्राभावे आसोदरस्य
सादि विधानदभावे तत्सुतः। तदाह कात्यायनः। अनुजो वा अग्रजो वा पित्राउः कुर्वी
त संक्रियां। ततश्च सोदरात् तद्बुक्रामेणतनायाचार्यायामिति। तदभावे सपिंडः तदभा
वे सोदकः तदभावे मातुः सपिंडः। तदभावे मातुः सोदकः। मातुः सपिंडा माता
महस्तसुतादि माता मह संतताववपंच मपुर्षान् स्त्रीपुरुषपर्यंता मातुः समानो
दकः तदभावे शिष्यः अनुपात्नेयं वस्त्री अतः पृथक् ऋषिः। एवं ब्राह्मणादिषु न विवा
हयपत्नी आताथर्षः। तदाह शातातपः। धर्मेविंनोढया या ः सा पत्नी परिकीर्तिता।

सहाधिकारिणी ह्येषा यज्ञादौ धर्मकर्मणि । कश्यपोक्तानुयानारीं नशापत्नीति
धीयतां न सा दोषवान् पितृश्राद्धादासीतां हुन न्यायाद्विडरिति । तद्वचनादेशिष्टा तद्वचना
दुरूथिकृत तद्वचनाद् आचार्यैः । तद्वचनात् जामाता दुहितुः पतिः । तद्वचनाव सखा तदुक्तं
मार्कंडेयपुराणे सश्वशुरान् तद्वांधवांश्च सखा पितृश्वशुरश्च जामाता स्वहतः कु
र्याद्विश्वेलंपेटाधिकं । तद्वचनादेव निष्प्रतिः उ संनबंधान्मृतस्य रिक्थं च यः कांव
त्सुषुप्सितजातीयं प्रेष्यवादव निपतिः श्राद्धं कारायतां । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे पुत्रापा
३ त्रः त्रयं न तत्पुत्रः त्रिकाःपुत्र एवच पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा भगिनी
भागिनेयश्च सपिंडः स्यादेकः स्मृताः असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरः पिंडदाः स्मृताः विष्णु
पुराणे उक्तं पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वद्भ्रातृसंततिः सपिंडीसंततिर्वापि क्रियाला १२६

तस्यापकर्षश्चाद्दितिनं नसर्वानावपरः पिंडदस्यकार्कादेवायोगात् पुत्रादावसंनिहि
तपौत्रादिनिहादिकं न क्रियतिः उत्तरं अत्रानावशाद्वानाशवचनः किंतुसंनिधा
नवचनः असंनिधानेवाद्दशांतरस्थित्यानाशादोषतएव सगोत्रः सगोत्रावायवि
त्रीयदिवापुमान् प्रथमेहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति यद्वचनं तदप्युपपन्नं
यदिनाशवचनश्चान्ताः प्रथमेहनि क्रियाभिदानास एव सपिंडीकरणं तत्प्रयोगकात्
त्तिदशाहं तत्समाप्तिवचनं नच्छात् तन्नामादेनावशक्तः असंनिधाने वचनान्न पुत्रायसं
निधाने पौत्रादीनां कर्तृत्वमुपपन्नं नतु नावशक्तः पिंडदानपात्रे असंनिधानपरः अ
संहरणपक्तिनाशपरः तत्कथं सकृदुज्ज्वरितत्वाकपरत्वं उत्तरं अत्र पिंडदानमंशहरणं
धियविध्येयं तेनाहत्याशुद्वयपरत्वमित्यविरोधः तद्वचनावस्मृतिकौ मातामहश्च पुत्र

त्वेन स्त्रीत्वतः। पत्नी उदितर इति कात्यायनवानहारीतोदितेः। तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे कार
णात्तु सा हि दत्ता भ्राता कुर्याद्भावादिनश्यतः। ततस्तु सा दत्ता भ्राता तदभावे च तत्सुतः इ
ति। तदभावे पिता तदभावे माता। ननु न च माता न च पिता कुर्यात्तु नष्टापत्यकं। नाग्र
जस्तत्र भ्राता भ्रातॄणां तु कनीयसामिति। कात्यायनेन नाक्तं तत्कथं तत्र कथं स्यात् पुत्रादे
तदधिकारिणि पि सत्यपि ततु असत्यधिकारिणि पित्रादिनिरपरिकल्प्यमव। तदुक्तं स्मृति
संग्रहे। असन्न बांधवं प्रेतं पिता भ्राता तथाग्रजः। जननी वापि संकुर्यान्महादाना
यथाक्रमं। यत्तु कात्यायनेनः अपुत्रायाः पतिर्दद्यात् सपुत्राया न कुत्रचित्। न पुत्रस्य
पिता दद्यात् नानुजस्य तथाग्रजः। यत्तु बौधायनवचनं पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां
न कथंचनं। भ्राता चैव न कर्तव्यं भ्रातॄणां च कनीयसा। इति। तदधिकारिभ्रात्रादिसत्त्वा १२७

नी१

वृ पजायत। तत्र भार्यावसार्द्धवर्षासमानोदकसंततिः। मातृपक्षश्चापि पिंडनः सबं सं१०
धायाजननवा कुलद्वयपितामाता स्त्रीणिः कार्याः क्रिया नृप। तत्संघातयति
वापि कार्याः प्रेतस्य संस्क्रियाः। मार्कण्डेयपुराणेपि स श्वशुरुसन्न बांधवस्य वा
पि श्वशुरश्चैव जामाता मातुलस्तः कुर्याद्दक्षिणांपेष्टामधिकं। सवर्णाभावे तु पतिः क
रायत्तस्य रिक्थकताः। तज्जातीयनरः सख्युपहायाः सकलाः क्रियाः। सार्द्धवर्षामवर्ण
ना बांधवा न पतिर्यति इति। स्कंदपुराणेपि सवर्णाभावस्त्रियः कुर्युश्च नर्हलामम्भे
नकं। पितारक्षत्पनीता पि विर्द्दिशादारसंस्कृतः। अक्षदिदलिकमाप्यसंस्कृताः श्राद्धे
कारिणः। अरस्तः स्तुत अनुपनीता पितामाता पिता साक्षीदिदिकं कुर्याः। ततादम
वनन ग्रस्मिनु प्रच्छातकमा कोपि हालमोडिवंधनात्तु ना नासिश्चाता रायश्च मत्वाक्षनि

नयनादृत इति । शुक्लाधानिनयनं प्रेतकर्म शुद्धं मंत्रैरपि नाग्निर्ग्राह्यः । आयत्नुपात्
न्मौंजीनिबंधनात् । मंत्राः । न तु उपनीतोपनीतामहादेवकएवयइति । आशौच उपाकृतजा
ग्राः । पुत्र आहिताग्नेरग्न्यादयश्च संस्कृता उपनीताः । अन्ये अनुपनीता आशौचं विकल्पिणः
शुद्धाः । तत्र हारीतः । मन्त्रैः कर्म तु कुर्वीत यावन्मौंजीनिबंधनात् । तदर्धं मंत्रसूत
कर्मस्वपि क्षिकार्यसावित्री तानुजातमात्रापि कुर्यात् तद्दीत्यन्ताहालिकादाद्या
ह्निकादर्वीकृकुर्यात् । होमधिकं प्रथमवार्षिकि चूडाकरणात् पूर्वं पिद्धामधिकं न
कुर्यात् । तथा हारीतः । मंत्रः । पुत्रः प्रेतानंतर्हिमात्रेण संस्कुर्यात् । हिन । मातरं नहाता पितरं नाह्रि
काद्बालोऽत्र होमाधनकर्मणा । नहासा मंत्रेण कुर्यात्तु शक्त्यार्थं कस्य हारीतः तृतीय
वर्षादूर्ध्वं मंत्रवत्समाचरेत् । सोऽनुपनीतः तृतीयवर्षादूर्ध्वं होमधिकं कर्मं १२८

त्रवन्मंत्रमुक्तमाचरेत् । तृतीयवर्षादूर्ध्वं तृतीयवर्षे विप्रलद्भत्कं । तथा हारीत
मंत्रः अनुपातापि कुर्वीत मंत्रवद्धोमधिकं व्यहासो कृतचूडश्चात्र विवसर इ
ति । नह्यग्निक्रियतां इति यन्मनुवचनं तद्धयं तृतीयवर्षकृतचूडविषयं यत्तु कुर्या
दनुपनीतापि श्राद्धमाकाषियः सुतः । पित्र्यदाकृतिशाखोक्तं कुर्यान्मंत्रवर्जितमि
ति । तदपि तृतीयवर्षकृततं चूडविषयं कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च । स्वधाकारं
प्रयुंजीत वेदोच्चारं न कारयेत् । इति याज्ञवचनं यत्तु कृतचूडानुपतस्तु पित्राश्रा
द्धं समाचरेत् । उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ । इति स्मृतिसंग्रहकारव
चनांतद्वयं पंचमवर्षकृतचूडविषयं नत्वनुपनीतकृतसर्वेवकुर्यात् इतकादश
वर्षात्तु अमंत्रतत्त्वपनीत यथाविधि वेदमंत्रवत् । अनुपनीतः पत्नी च यथाविधि सपं

त्र्वतु । प्रत्युपनीतः पत्नी चयथा कर्म मंत्रवत्कुर्यादिति विहितं तत्रादेव मंत्रवत्कुर्यात् । असंस्कृतो
न पन्न्याव श्रुमिदानं समंत्रकं कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदथामवदीति । मनुरपि । पिर यज्ञौ
कृतिं पाणौ कुर्यान्मंत्रसर्वकं । अंद्रपुराणे प्युक्तं । यात्कुशमंत्रवत्कर्मपत्नीकुर्याद्यथावि
क्षित तदौर्ध्वदेहिकसाहिमंत्राहधिर्मसंस्कृतो तातितियत्तुसर्वाणि तानिमत्रवतदत्तः कुर्युः अनन्नतणाम
मंत्रकांतदथस्यादिप्रेतादिविधिर्वाहाठस्त्रीविषयं । नन्वनुपनीतः कथं कुर्यादुपनयनवतनंग
प्रसंगादिथत्राह । मातापित्रारुपाध्यायाचार्यायाणोर्ध्वदेहिकं कुर्वन्मातामहस्यापि
व्रतीनत्रस्थातव्रतातु । मंत्रात्मकस्य ब्राह्मणात्मकस्य वावादेकादशस्य प्रवदांगानां वाध्या
पयिता उपाध्यायः । उपनयनमात्रं कृत्वा सांगवेदाध्यापयिता आचार्यः । मात्रादीनामौ
र्ध्वदेहिकं कुर्वन्नपीत्युपनीतः व्रता तु उपनयननिमित्तान्धचयादि व्रतानि तत्रस्थातन १२९

क्रियां शत्त्वाब्याब्युः स्यान्नष्टवान्निति वत्तौ । प्रत्याज्ञजवतितदाह याज्ञवल्क्यः । आचार्य
पित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रतीतिवसिष्ठोपि । ब्रह्मचारिणः पितृकर्मणा व्रता
निवृत्तिरस्त्यत्र मातापित्रोरिति । तत्र विष्णुपुराणे प्युक्तं । यथावतकुर्यात्पिस्तुतः पितृकु
यतिप्रियाहत्पः । तदाद्यामातामहस्याद्यौहित्रापितत्र्याहतीति । अत्रादौहित्रशब्देन पुत्र
सुतो विवक्षितः । ननु पुत्रपत्नीप्राप्ते तत्पुत्रमातापितृसंपिंडसोदकाद्येव निपद्यंतो
र्ध्वदेहिकं कुर्युरित्युक्तं । अत्र ध्याहाय हरः । सकुर्यान्नाद्यः । तदाह याज्ञवल्क्यः । पिंड
दोंशहरश्चैषां पूर्वाभावपरः परः । विष्णुपल्लोबोचयथा वंहरः सपिंडदायीति । ननु
पित्राभावकथं उत्तरं । तयाभावपि पुत्रपत्नी प्राप्टेन तत्पुत्र शिष्य मातृपितृभिरवश्यं श्रा
द्धं कर्तव्यं । तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे प्रता त्रातान्वतत्पुत्रः पत्नी माता पिता अथवा । विनाभाव

पिशिष्ट्याकुर्वतानश्चैदादिकमिति। विज्ञानेश्वरोऽपि अपुत्रः पितृवित्तानामेव पिंडदश्चेति
पुत्रग्रहणं द्वादशपुत्राणामुपलक्षणमिति। भ्रातृग्रहणं सोदरासोदरोपलक्षणं तत्पुत्रग्र
हणमप्युक्तयातोपलक्षणं। नत्वनुज्ञातानामकृतानामकथं तत्पुत्राणामपि वक्तृत्वासाद
तातनत्पुत्रेण पुत्रिणामनुरब्रवीदिति। भ्रातृपुत्रस्य पुत्रयत्नमुक्तं भ्राता द्वादशविधपु
त्राभावे धनहारी। दौहित्रस्य भ्रातुश्च पिंडदानेन कर्तव्यकथनमयुक्तं। मैवं। अपुत्रो
भ्रातृपुत्रसंततावेतामेव पुत्रीकुर्यान्नान्यामिति मनुवचनं सार्थः। अन्यथा सापत्नीपुत्रादित
रइति। न्यायस्याश्रयमर्थं संगतं। अपुत्रायां सपत्नीजः क्षेत्रजाद्याः पतिः स्वधाप्रदस्त्वे
नावपरः कुर्यादिविधिवात्त्वेकादशमयिकं। अपुत्राया औरसः क्षेत्रजः पुत्ररहितायाः सपत्नीपु
त्रक्षेत्रजाद्या एकादशपुत्राः पतिश्चान्यातत्पुत्रस्तदभावे परः परः। विधिवत्विहितमासमासकं १२०

मंत्र्यादिविधिवात्त्वेकादशमधिकं कुर्यादिति। अत्र सोदरत्वजः शब्दः पत्नीक्षेत्रजाद्युपायः। तदा
हमनुः। बह्वीनामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्ता तेन पुत्रेण प्राह पुत्रव
तीर्मनुरिति। कात्यायनोऽपि विदध्यादौरसाक्षेत्रजाज्जनन्याअगृहीदादिकं। तदभावे सपत्नी
जः क्षेत्रजाद्यास्तत्याहृतः। तत्पामनामावेऽपत्नीस्तदभावे सपिंडका इति। तया भ्रातृतादि
तदभावे परइति प्रकारेण। क्षेत्रजाः क्षेत्रजः। अपापि क्षेत्रजः शब्दः सपत्नीक्षेत्रजः परः।
इषुपुत्रादिषु किं कर्म किं न कर्तव्यमित्यत्राह। दशाहादशाहपर्यंताः सापिंडां नाद्दशाहा
तः। तदूर्ध्वं श्रेष्ठकर्मीत्युच्चं मध्यमाश्चानराः स्मृता। पुत्रैश्च भ्रातृतत्पुत्रैः पत्याशश्चापि च्छेदापि
ताः। क्रियाकार्यं समादिष्टा शोषः पूर्वविधि मध्यमाः। बंधुदायश्चादत्तक्षेः कर्तव्यौपराधि
स्मृताः। अथश्चायदत्तापुत्रीकृतापि दौहित्रःप्रतः। पितामहस्यादिविधिवत्कुर्यादिति।

त्तरक्रिया ॥ दाहादारभ्य दशाहपर्यंताः क्रियाः दशाहादूर्ध्वं सपिंडांताः क्रियाः तदूर्ध्वं
सपिंडीकरणादूर्ध्वं क्रमात्पूर्वा मध्यमोत्तमाः प्रोक्ताः ॥ तत्र पुत्रः प्रतिदिनं पुत्रेण
ऽपुत्रैः पत्न्या शिष्येण वाखिलाः पूर्वमध्यमोत्तराः क्रियाः कार्याः समादिष्टा उक्ताः ॥ प
त्नीग्रहणं स्त्रियो ऽप्यनुपलक्षणं ॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे ॥ सवर्णा वा स्त्रियः कुर्युः अन्नहीना
ममंत्रकं ॥ श्राद्धं दैहिकं कथ्यादि दशाहादीनि यथाविधीति ॥ शास्त्रः पितामहः सखायं ते
पूर्वमध्यमाख्याः क्रियाः ॥ कार्याः दाहादिपिंडक्रियाः पर्यासिद्धाना धिकं वक्रधनग्रहणे
त्तर पितृपितादिनैरुत्तराक्रियाः कर्तव्या स्मृताः ॥ तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे मलमासवन्मता
श्वाणां द्रविणं यश्च कीर्तितः ॥ तत्र पुन्मलमासादत्त ऽविधिशिष्टा निमाम पिं रूपिस्तिस्य
निर्दिष्टा निकृतिः पावनी परा ॥ श्राद्धरूप तनात्मस्य कुर्यादिति ॥ डादक क्रियामिति ॥ श्रद्धा १२१

यदा तु पितृपुत्रीणां तात पिंडदत्वं सुतधर्मांतां मध्यमोत्तरक्रिया विधिविद्र्युरिति ॥ तदा
ह पराशरः ॥ पूर्वाः क्रियाः मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरं संक्रिया त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्ता
सां भेदं शृणुष्व मे ॥ अक्षाप्य दशाहानां मध्ये याः क्रिया दाहादिकाः स्मृताः ॥ ताः पूर्वा म
ध्यमा मासि मासि या ओका द्विष्टसंज्ञिता ॥ प्रातः पितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु क्रियंते
याः क्रिया पित्र्यास्ताः प्रोच्यंते ता उत्तराः ॥ पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ त
तः सातगातेश्च पिराज्ञा वा धनहारिणा सिद्धादयः क्रियाः कार्याः पुत्राद्यैरेव मा
तरा ॥ द्वादशाहिकं वनिरस्त्रैश्च कार्याश्चिन्नयाप्यति ॥ मन्वहा ॥ विप्रादिकैः सार्ववर्णैर्लिं
गो ऽप्यौर्ध्वदैहिकं कर्तव्यं निर्विवादेन श्रद्धया ननतत्स्वरा ॥ विप्रादिकेः सार्वब्राह्मणैर्वा
क्षत्रियवैश्यशूद्रैर्वर्णसमानलिंगिनां चान्यत्सह तहद्यार्द्दनियदौर्ध्वदैहिकं कर्तव्यं वत्स ब्र

क्षणादयः॥ लिंगिना ब्रह्मचारिणा यथाश्रमिणः। एतत्सर्वं जिपाद्यमिष्याद्धनेनेति विप्र
ण शूद्रश्राद्धं नैव कर्तव्यं आन शूद्रेण तच्छ्राद्धं विप्रश्राद्धं नैव कर्तव्यं। विप्रपदं क्षत्रियाद्युप
लक्षणं। शूद्रपदं वैश्याद्युपलक्षणं। तदाह मरीचिः विप्रादिश्राद्धं स्वयमेव च यः कुर्यादौर्ध्व
देहिकं। तद्दक्षिणमासाद्य यमी नरकं त्रापि ब्राह्मणे। तिष्ठ हालोकपरत्रावचति। पारस्करोपि
न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रश्राद्धं कदाचित्। और्ध्वदेहिकं शूद्रेण ब्राह्मणश्राद्धमपि पारशवेनिकर्ति
तु। पारशवं दाह कर्तादिपित्रप्रत्याब्दिकं विना। यन्नु दर्शादिकालविषयाः पितॄणा। मीत्र
त्रापि ब्राह्मण शूद्र शश्वद्वित्तरवासेपि लक्ष्मीको। पितॄणां यत्र दर्शादौ विहितं श्राद्धम
त्र। मातामहानां दौहित्रमातृवर्णात्प्रत्यहं तु ततः अवश्यमेव कर्तव्यं अकृताद्वैज
सः श्रुता। सापिंड्यं तं च दहातिएनसः श्रुतश्राद्धं त्वद्यादिश्रायाये वाच्छ्रामत्वतिपद्दर्ध्यां १२८

क्तिः तदाह स्मृत्यर्थसंग्रहः। पिता यायत् न पुत्रश्च प्राप्त। तत्र मातामहाद्भुवं अविशेषेण कर्तव्यं वि
शेषात्रत्रकं ब्राजदिति। यथा सापि। पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयन्। अनृण
स्यात् पितॄणां तु ब्रह्मलोकं सगच्छतीति। कुंदहृताणपुत्रकं। पार्वणं तु कृतयस्तु कव
लं पिण्डदस्तु ततः मातामहानां कुरु तत्पिण्डदाय सम्भजायत इति। आवाशौचप्रसक्तावृ
पवादमाह। दाहादिसापिंड्यान्तकर्म पितुः प्रत्याब्दिकं तु श्राद्धं यत्र कर्तव्यं तदाह कात्या
यनः। कर्तृत्वसमन्वितं स्वकृतं तथा श्राद्धं चाषोडशं। प्रत्याब्दिकं च शौचाशुचि पिंडास्तु षडि
तिसृ तिरिति। कर्तृत्वसमन्वितं श्राद्धं स पिंडीकरण श्राद्धं दौहित्रमात्रोगेण यस्य। मा
तृग्रहणात् पुत्रीकरणधनहरणयोर्निवृत्तिः पुत्रीकृतनधनेन हायिणा वा दौहित्र
ण दाहादि पूर्वमौर्ध्वदेहिकं सपिंडीकरणान्तमुत्तरं च दशादिश्राद्धे। कर्तव्यं नतूत्तरं दश

दिश्राद्धमावति। तदुक्तं छंदसराणे। श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा। दौहि-
त्रेणार्थनिष्क्रयार्थं कर्तव्यं स्वर्वत्सरामिति। पूर्ववद्दाहादिकं सपिंडीकरणांतं मृत्सरं दर्शा-
दिकं नु कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः। उभयोरपि संबंधकुयसि उभ-
योरपीत्यत्र वचनात्पुत्रिकासुतो नियमान्मातामहश्राद्धं कुर्यात्। इति नियम विधे-
नाद्धपुत्रीकृतादौहित्रेणैतत्कर्तव्यमिति वक्तुमयुक्तं। उक्तं वचनार्थपरिज्ञानाभा-
वात्। पराभूतात्। वचनस्यायमर्थः। द्विविधो हि पुत्रिकापुत्रः। मातामहादानेव संबंधः
पितृमातामहाभ्यां संबंधश्च मरणमातृनेव संबंधायथा वसिष्ठः। तिं वक्तुमयुक्तं उ-
क्तं वचनार्थपरिज्ञानमेवात्रापरौ अत्राहकौ प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति। उभयसंबंधो यथा कात्यायनः। सु- १२२

त्वाहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामनवानपि पुत्रार्थीविदिहानपत्ये: सा नो पुत्रो भवेदिति।
तत्र मातामहादानेव संबंधो मातामहश्राद्धं नियमात्कुर्यात्। मातामहश्राद्धमेव नियु-
मेन कुर्यात्। न पितृश्राद्धं। तस्मिन्कृते तत्र यौक्रदयः अकृते प्रत्यवायाभावाच्च। उभयसं-
बंधउभयोरपि नियमेन कुर्यात्। यद्वा धनहारौदौहित्रः स च पितृमातामहयोर्श्राद्धवा-
हाद्धिसपिंडांतं उत्तरं दर्शादिश्राद्धं च कुर्यात्। तदुक्तं मनुना मातादौहित्र एवाखिलं
रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्। स एव दद्याद्द्वौ पिंडौ पित्रे मातामहाय च। अपुत्रस्यापि
तमत्रि: पितृरिक्थभाक्। पुत्रिकापुत्र श्राद्धक्रममाह भारतः पितृत्पितृद्द्विदश्राद्धं स-
मावपेत्। तत्पितामहात्पितात् त्पिता मातामहः पिता। मातामहस्तत्पितातत्पितातात्वथाद्दि-
श्यायवेत्तिविधिरयं। तथाह मनुः। मनु:प्रथमत: पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः। द्वितीयं तु पि-

ऽसंशयात्तृतीयं तुः पितुः पितुरिति। अपरा मातामहेन पित्रा च संबंधा पित्रास्युद्दिश्यं पि
तृपितामहप्रपितामहा उद्दिश्यं मातृतत्पितृतत्पितॄनुद्दिश्यं च समाचारतः। चकारान्मा
तामहानुद्दिश्य श्राद्धसमुच्चयः। पित्रादयस्त्रय उद्दिश्या यावत्तिग्रहः। तत्त्रयसंबंधाश्च वर्ग
द्वयस्य श्राद्धं कुर्यात्। मातामहश्राद्धपूर्वकं स्वधर्मः। तदा दत्तकस्य श्राद्धं गतः। यस्तु तत्र य
संबंधपुत्रिकायाः सुतात्मजः सो पूर्वं मातामहश्राद्धं पश्चात्परं क्रमात् स्वरतः॥ ॥ क्षेत्र
ज श्राद्धमाह। क्षेत्रजः सुतः कुर्यात्। दत्तादिकृत्रिमाणां खिलं। बीजिनश्च नाम सुतसंज्ञात
त्कृत्रिमादिकं। कृत्रिमाणां बीजिनश्चापि बीजिनश्च प्रमीतमहानीनदिजनयाप्रतीयाः
कृत्रिमपूर्वकं च नियोगतः। विधिवायार्थसुतायाः याय कुर्यात् बीजिनः क्रियां कृत्रिमे
ण च शुल्कमात्रमातामहदत्तश्चानदि। क्षेत्रजः सुतः कृत्रिमः पितुर्दत्तिदायवित्तं कुर्यात्। १२४

त्र खिलश्राद्धं न दायाददिश पिंडीकरणात्तं दशाद्युत्तरं च श्राद्धं समुच्चयात्। बीजिनश्चापि
तुः कुर्यादिति बीजिनश्चयत्ति दरिक्थ। पुत्रानश्यात् श्राद्धसएव कुर्यान्न्यायं। कृत्रिम
सुता। अमादिकमावास्यादिकं श्राद्धं कृत्रिमाणां बीजिनं चापि कुर्यात्। बीजिनश्च सु
ता कृत्रिमौ जीवति बीजिनान्न कुर्यात्। उत्पन्नायाः कृत्रीजिविनाः सुतयोः कृत्रिमपू
र्वकं कुर्यात्। अनियोगतः पत्युरनुज्ञां विधिना विधवायामयमुत्पन्नाः सुताः कृत्रिमाः
क्रियां नैव कुर्युः। किंतु बीजिन एव कुर्युः। यदि माता शुल्कं दत्त्वा बीजिनः प्राप्ता स्यात्
अथवा शुल्कं विना प्राप्ता स्यात् तदा बीजिन क्रियां मकुर्युः। तदा दत्तार्दवलयापाद्या
सुख्यायणकाहत्थु द्विंशां पिंडादक क्रियां। द्वाशांदद्यात्तु षड्विंशं एवं कुर्यात्रिसुत्र
तीति। द्वांशां पितृवर्गाय्यां नवविंडादानं श्राद्धादिकं कत्ताद्वि दिवसेन। द्वांशां दद्यात्त्रय

पिंडा एवं कुर्वन्न मुह्यतीति। यद्वृद्धकाश्यपवचनं। तद्दृशक विषयं। मरीचिरपि सगो-
त्रा वाथ गोत्रा वा नावाय द्विधा वा सुतः। पिंडश्राद्धविधानं वा कुर्यात्त्रिगोणप्राग्निर्वपेत्।
बीजिनश्च ततः पश्चाद्भावतांयत्क्रमान्मृतौ। बीजकर्त्तरि उपरतो क्षेत्री जीवति तार-
कं चिंता। बीजिनं दद्यात्पादौ उन्मृतौ तपश्चात्प्रदीयत इति। बीजिनश्राद्धादाहादिकं
सपिंडांतमाह्निकं दद्यात्। नामावाश्राद्धादिकं। क्षेत्रिणि मृते तपश्चात्क्षेत्रिस्वधिकं ममावा-
स्यादिकं प्रदीयत इति। एवाह उशनो यदि मृतौ स्यातां बीजिक्षेत्रपादौ दद्याद्दिः। क्षेत्रि-
ण्यादौ न दद्यात्तं च बीजिना नापतनपुत इति। मरीचिरपि। बीजिनाय दि पुत्रान्नाप्यानज-
वाक्षेत्रजः सुतः। क्षेत्रिं वा बीजिनश्चापि सर्वश्राद्धं समाचरेत्। नारदोपि। उद्भातनाय-
त्रनिजक्षेत्राया एकेनबंधुनापिह्यणः। अरिक्थ माजोश्रसार्द्धं बीजिवा भवतः सुताः। द- १२५

काह्व बीजिनपिंडमाता। व्युत्क्रमान्नाशतो। व्युत्क्रोपनतायां उ पिंडानादद्यकार-
वात्। गोत्रविशेषप्रश्नश्च [illegible] गेनात्क्रें। स्त्रीणां माद्य श्राद्धादो नर्ज्जः। यत्क्रांतं तन निर्व-
पेत्। यदि स्युस्तत्पुत्रा निशाप्रतिपत्तिम [illegible] समाश्रिता। ताजात्रणं तदादयं पिंडं श्राद्धं
तथोदकमिति। पत्नी [illegible] हृत्तादीनां सपिंडानां यदि क्रमात् संघातमरणं तत्र तत्क्र-
माच्छ्राद्धमाचरेत्। बहूनां [illegible] एकस्मिन् दिनमरणं संघातमरणं प्रत्यादीनां क्रमा-
संघातमरणं यदि स्यात्। तत्र तत्क्रमान्मरणक्रमात् श्राद्धं कुर्यादिति तदा [illegible] क्वा-
पूर्वमृतस्याद्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातवदिति क्रम इति। ननु
युगपन्मरणं कथमिति चेत्राह युगपन्मरणं तत्र संबंधानां सन्निपातेन आगतः। पश्चानां सपि-
डानां युगपन्मरणं यदि तत्र संबंधासन्निपातागतः। आम्रतिवशात् क्रमेण श्राद्धं कुर्यात्।

पत्नीपतित्वलक्षणसंबंधस्यासत्त्वात्॥ पत्न्याः प्रथमं श्राद्धं कुर्यात्॥ अनंतरमुभय
प्रतियोगिकपुत्रत्वलक्षणसंबंधनाशात्॥ पुत्रस्य अनंतरं पितृत्ववदिति संबंधनाशा
श्राद्धएवं तत्पुत्रादिश्राद्धमपहनीयं तदा लक्षणश्राद्धं गतः॥ माताद्यादिसपिंडानां युगपन्मरणं
तदा संबंधसत्त्विमालाश्च तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति॥ ननु पत्न्यादीनां पित्रादेश्च संघा
तमरणे कथमित्यत्राह॥ पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रा भ्रात्रा स्तत्तनयस्य वा स्नुषाश्च श्राद्धं पि
त्रादेश्च संघातमरणं यदि अवगिह्यान्माता पितृपूर्वं सापिंड्यमाचरेत्॥ तत्पुत्रः पुत्रपु
त्रः तत्तनयाद्भ्राता तत्तनयः श्वसा श्वशुरा अनुजाश्च॥ पित्रा मातापितामहपत्न्यादीनां पि
त्रादेः क्रमेण युगपद्वा संघातमरणं यदि स्यात् तदा संवत्सरादर्वाक् माता पितृसापिं
डपूर्वकं सापिंड्यं कुर्यात्॥ तत्र हेतुः॥ माता भ्राता च तत्सुतः पत्नीपुत्रस्नुषाश्वसा॥१॥ १२५

भ्राता वर श्राद्धमाद्य पुनः पुनः॥ पितुरिति॥ संवत्सरवृद्धिपर्यंतं॥ पेदमेक्षि कर्तु
रेषु धातुः प्रतिप्रसवार्थमर्वाग्वृद्ध्यादिषु कं सपिंडीकरणनिषेधात् तत्प्राप्तस्य सापिंड्या
ग्रहणं॥ पत्न्या अनंतरं माता पितृभ्रातामरणक्रमेणैव श्राद्ध प्रसाङ्क्षीत नि...
माता पितृपूर्वमित्युक्तं॥ सपिंड्यालाकाद्धरणाविशेषउक्तः॥ पत्नीपुत्रस्नुषापौत्र भ्रातृ
तत्पुत्रका अपि॥ पितरौ चयद्येकस्मिन्म्रियेयातां सह तदा आद्यमेकादशाहे कुर्या
द्विपाकस्तत्पिंडतमिति॥ ननु पत्न्यादितिरिक्तानां पित्रादेः संघातमरणे दहना
दिकमाद्यश्राद्धपर्यंतं कृत्वा ऊनमासिकश्राद्धपूर्वकं सपिंडीकरणं संवत्सरं स्यात्
कुर्वीत॥ तदाह हारीतः॥ मन्वयुरुनिपातात् तत्पितृकार्यं यथाविधि॥ कुर्यात् संवत्सराद्वापि

नेकाहिष्टं न पार्वणमिति। नन्वनेकाहिष्टमिति सामान्यनिषेधाद्द्यश्राद्धं कथं
तिथ्यभावानां आद्यश्राद्धमध्ये श्राद्धानि क्रियादिकादशाहनिर्विशेषवचनबाध इति न।
उपपत्तिः। लोकाक्षिरपि। आशौचावृत्तकार्याणि महागुरुनिपातने कुर्यात्संवत्स
रादर्वाक् श्राद्धमेकं तु कुर्वीयदिति। यत्तु दक्षवचनं पितृमाहिष्टमातायस्त्रादि दत्तस्था
श्वचिन्निवृत्तिनादेवं नापि पिण्डं च यावद्वत्सरास्म निवसरः। दानानां चैव महादानं श्राद्धमयं
चाग्नितर्पणं प्रक्षामहूनकं वर्षं महागुरुनिपातन इति। ततान्यादिष्टित्तिरिक्त सपिंड
विषयं। यत्तु जाबालिवचनं पत्नीत्वेवभ्राता तात्राता स्नुषाचैव विपद्यते। तत्र श्राद्धं निव
र्तेतन पित्रा हृतायारथीति। तद्दादशाहश्राद्धनिषेधपरं। पित्रोः संघातमरणे कथं
मियत्राह। पित्रोः संघातमरणे मातुरग्रतः वादिना। अनुयानमृताते श्राद्धं यथाकालं स १२०

माचरत। पितृमति पित्रोः संघातमरणे मातुः पतिमरणदिनादुत्तरदिने पि अ
नुगमनमरणे यथाकालं तद्दशाहे सापिंडं कुर्यात्। तदाह दक्षः। पित्रोरूपर
मपुत्राः क्रियाकुर्यात्तायारपि। अनुगतिं च नाम्नोषां संघातमरणे पिता इति। यत्तु
लोकाक्षिवचनं। पितर्युपरते पुत्राः मातृश्राद्धान्निवर्तते। मातर्यपि हतायां पितृश्रा
द्धान्निवर्ततइति। तच्च कागतिरित्यत्राह। निवृत्तिवचनं यत्तत्संघातमृतौ नावती पि
तर्युपरत इति। तन्निवृत्तिवचनं तत्संघातमरणविषयं अनुयानमरणविषयं चेति दा
हाद्वलः। एकाहमरणे पित्रा रस्याश्चाद्य दिनमृतौ। अपिंडं नत्रिपक्षश्चाद्दनया
नमृतिविनतिः। पित्रानन्दिष्ट एक छ्योकरूयवा एकाहमातौ अश्राद्याश्च श्राद्धादिनष्ट
ता विषयौ। ननु संघातमृतानां मकदिनश्राद्धानुष्ठानेकदिन श्राद्धद्वयनिषेधवश

१२८ नविरोधवचनविरोधश्चात् तत्राहोनेकश्राद्धद्वयंकुर्यादेकाश्चोवेकवासरेने
मित्तिकंत्वनानेषांनिमित्तानांवशंकारांनैमित्तिकानिउभयथाद्दैवातकपिकृष्णशः।
एकःकस्याश्चिदिनएकस्योवपित्रादेः एकामवपित्रादिकमुद्दिश्यश्राद्धद्वयंनकुर्यादि
तदाहदक्षः।।नेकश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकस्यचित्।नयदंनबलिंनैवपिंडपि
तृतर्पणमिति।तत्रापवादमाहानैमित्तिकमिति।उशनाः स्मावत्किनिद्दानानैमित्ति
कंश्राद्धंकर्तव्यमेव।तदाहजाबालिः।श्राद्धंकृत्वाउततस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिनानैमि
त्तिकंउकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमादयमिति।कृत्वरपिश्राद्धंकृत्वापुनः।श्राद्धंनकुर्या
दकवासरे।यदिनैमित्तंनस्यान्नैकोपद्दृश्यंनवदिः।अनेकनिमित्तसंपातकर्तव्य
मित्यत्राह।अनेकेषामिति।अनेकेषांनिमित्तानांशंकारांनैमित्तिकानिश्राद्धानि १२८

द्दैवातेकाद्युद्दिश्यकपिकृष्णशः।तस्मान्निकुर्यात्निमित्तानांउभयावात्।तदा
हकात्यायनः।।द्धबहूनिमित्तानिज्ञात्यरात्रेकवासरे।नैमित्तिकानिकार्याणिनिमि
त्तान्यनुक्रमादिति।नत्वनेकश्राद्धद्वयंकुर्यादितिवचनमयुक्तं।विषयाभावात्।
नतावद्विरनुष्ठीयमानममावास्यादिश्राद्धविषयंसकृत्कृतकृतः।शास्त्रार्थइतिन्या
यनद्विरनुष्ठानस्याप्रसक्त्यभावात्।तथायालंबनामवानेकश्राद्धद्वयमितिवच
नमितित्वतुनएकस्मिंन्नमावास्यादिश्राद्धद्वयसंभवात्।तत्राथश्रद्धूपतएकावश्यानु
ष्ठानापादितात्तद्दिक्स्यंनवइतिव्वत्।नअमावास्यादिद्वंविषयत्वेनैमित्तिककर्तव्य
ता।क्विद्वयथापात।अथनित्यानैमित्तिकश्राद्धसंपातोविषयइतिवत्।नानैमित्ति
कश्राकर्त्तव्यातात्कारवनन्नुयत्रनित्यात्पाकातानैमित्तिप्राप्तिः।तत्रानैमित्तिककर्तव्य

तास्तु। यत्र नित्यनैमित्तिकयोस्तुल्यकालप्रसक्तिः तद्विषयमस्तु। मेवं वचनद्वय
स्याबाधस्तु न्यायात्‌ नत्वबलात्‌। अत्राभिधीयते। यत्र नित्यनैमित्तिकयोस्तुल्यनै
मित्तिकयोश्च संनिपातः तद्विषयमिदं वचनं नानुवृत्तवचनद्वयाबाधाय यद्वचनद्वयमस्तु
यमिच्छसि उत्तरं बाधस्यायं वंश्याततु बलवद्भ्यां शास्त्राभ्यां निषेधान प्रसंगादितरशास्त्रा
र्थासिद्धेः नान्यथा बाधः। अतो नानुपपत्तिः। न त्वयं निषेधः क्वचित्‌ तत्रादाहा। नित्याद
र्शिकायाश्चाद्दृष्ट्वं मासिकायाः पितृदर्शिकश्राद्धयुगादिश्राद्धदर्शिकालश्राद्धयोगस्या
दर्शिकश्राद्धमन्वादिसंपाते श्राद्धकर्मणि। प्रसंगादितरस्यापि सिद्धेः तन्त्रमार तु
कुर्याद्दिति श्राद्धं मन्वाद्यानां दर्शकं न वय्यादिनियं। अमावास्याश्राद्धं दर्शिकं तयोः
संपाते एकदिनप्रसक्तौ तत्र मावार्त्तु। मरणदिनादारभ्य संवत्सरमध्ये पि यत्तं प्रति १२८

दिनं विहितं श्राद्धं मासादिकं तं श्राद्धमुद्दिष्टं तं तयोः संपाते मासिकं कुर्यात्‌। दर्शिकं
श्राद्धयुगादिश्राद्धसंपाते युगादिश्राद्धं कुर्यात्‌। माघामावास्या युगादिः। अतः संपाते प्रव
श्राद्धयोगश्राद्धं न चंद्रसूर्यग्रहणसंक्रांत्याद्युदियादीनामुपसंग्रहः। अलभ्ययोगनि
मित्तश्राद्धामावास्याश्राद्धसंपाते अलभ्ययोगनिमित्तश्राद्धं कुर्यात्‌ ग्रहणादिनि
मित्तं याया। मावास्याकालीनवा संपातः। दार्शिकश्राद्धमन्वादिश्राद्धसंपाते मन्वादिश्राद्धं
कुर्यात्‌ फाल्गुनामावास्यामन्वादिः। अतः संपातः। न तु तरशास्त्रार्थानुष्ठानपूर्व
शास्त्रस्याबाधस्यादिति वाच्यं प्रसंगादितरशास्त्रार्थस्य तश्राद्धानुष्ठानपूर्व
शास्त्रार्थस्य तन्त्रश्राद्धस्यापि सिद्धिर्न वर्तितं। यथा काम्यशास्त्रार्थानुष्ठाने नित्यशास्त्रा
र्थसिद्धिरिति न बाधः। अपूर्वं नियतनिमित्तं तन्त्रं च नियतनिमित्तं अतउत्तराम

वानुष्ठेयं। अस्यापवादमाह। नित्यश्राद्धादष्टकान्तस्य दार्शमासिकस्याप्यपि दर्शश्राद्धे चा
ष्टकान्तस्य दार्शमासिकस्यापि नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दर्शमासिकस्यापि युगाद्या
ब्दिकायाश्चापि मध्ये प्राब्दिकायाः पि मध्याब्दिकस्य चाब्दिकप्रयोगस्य विहितस्य तासं
पात देवतानिर्देशकं युग्मं समाचरेत्। पूर्वं परमजातत्वाद्बाधितमजायते परस्या
नयस्यानुपादानाद्बाधनसंभवः। प्रतिसंवत्सरं कृता ह्रि विहितं श्राद्धमाब्दिकं नित्यो
ष्टकान्तादिद्वयं द्वयं पात श्राद्धयुग्मं समाचरेत्। अत्र नियतनिमित्तं नियतनिमित्त
श्राद्धसंपाते देवतानिर्देशप्रसंग इति श्राद्धयुग्ममनुष्ठेयामेव न न्यूनजीवज्ञायस्यैतद्
तस्य दर्शमासिकसंपाते सपत्नीकत्वान्नावेन देवतानिर्देशान्नावान्मासिकमेवानु
ष्ठेयं उत्तरं मासिकमेवानुष्ठेयं। उत्तरं मासिकाश्राद्धाब्दिकस्य त्वेनवाच्यं पार्वणाद्युत्त १५०

पितृपितामहाया रथ्यातरस्य वा मृतभार्यस्य च न सपत्नीकत्वाद्देवतानिर्देशास्तावत्
मासिकं दार्शिकं चानुष्ठेयं। पूर्वं दार्शिकादष्टकान्तसंपाते दार्शिकाब्दिकसंपाते पित्र्यं
ष्ठेयं। न तु दक्षिणानामातृषां मध्ये ह्यनुष्ठेयाच्च। किं पूर्वमनुष्ठेयं। मिथ्या ह निमित्तानियत
स्यात्र प्रवर्तितस्यानकारणं। एषु ह्यं देवस्य यस्य श्राद्धस्य निमित्तं नियतं तच्छ्राद्धं पूर्वमनुष्ठे
यं। अनियतनिमित्तस्य बलवत्त्वात्। तेन मासिकादष्टकान्तादि पूर्वं तच्चानियश्राद्धादि
पश्चात्कुर्यात्। अत्रैव विशेषमाह। पित्रोस्तु पितृ पूर्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि। निनायाष्टका
न्तादि सर्वश्राद्धकर्मणि मातापितृसंबंधिनि युगपदकृत्वा पितुः पूर्वं तच्चापश्चान्मा
तुः कुर्यात्। सर्वत्र दाहादौ सपिंडीकरणांत तदुत्तरकाल नाविनि प्रथमाब्दिकादौ श्रा
द्धकर्मणि। तदाहकात्यायनिः। पित्रा श्राद्धसमवे प्राप्ते मावेपदुविति पित्रा पितृपूर्वं

सुतः कुर्याद्दिव्यत्रासत्रियागतइति पर्युषितत्विरंतानां अथात्र मातापित्रोः वार्षिकं
श्राद्धं अत्रैव विशेषमाह पार्वणैकोद्दिष्टयोः पार्वणं पूर्वमाचरेत् । पित्रोः राज्ञाषां
वामपक्षद्वयसंकल्पविधानात् पार्वणैकोद्दिष्टयोः पार्वणं पूर्वमाचरेत् । तदाहकात्या
नः । यायकन्नजवतांचादाकोद्दिष्टं पार्वणं पार्वणंवनि निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ।
अत्रैव विशेषमाह देवलोकयज्ञकाम्यानुष्ठानान्नित्यंच सिध्यतीति यत्रादवातेकार्यं त
न्त्रकाम्यानुष्ठानान्नित्यं स्वश्राद्धं प्रसंगात् सिध्यतीति तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे काम्यं तंत्रेण
नियच्छात तंत्रं श्राद्धत्वं सिध्यति स्यादेकत्वंत दशादाहृविवातेकं तावद्यदीति प्रवासपु
त्रजन्मसंक्रांतीक्षयपि दशविप्लवग्रहणसंक्रांमंनाग्नौ हेम्ना वा आमेन मासिकं सुत्वा
द्विकं चारदद्याद्देनावत्तद्विजातयोः । द्विजः शूद्रस्तु सर्वाणि श्राद्धानीति विनिर्णयः १४१

×थार ×आ१

प्रवासाद्देशांतरगमने उक्ताया थियांरजः श्राद्धवि ॥ तीर्थे द्विदेशे ग्रहणे त्वापण्याः निनद्या
द्विग्रहानानि आपत्सु [illegible] द्विजनितानुपपत्ति दशविप्लवः ग्रामडामरादिनोदेश
बाधः प्रवासादिपदानां द्वांद्वत्वात् एकवच्चाव श्रद्धाएवं द्वयग्रहणः संक्रामममकरादि
संक्रांतौ अनाग्नौ नायथियाग्नं नावा प्रवासादिषु द्विजोऽन्ना नावपर्यंतषु द्विजोहेम्ना
आमेन वा श्राद्धमाचरेत् । द्विजानामनाब्राह्मणत् अन्नं प्रादद्यत्स्वयं तदाह कात्यायनः
आपद्यनग्नौ तीर्थेच प्रवासे पुत्रजन्मनि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत नायरिजसिसंक्रमे
इति । वृद्धकात्यायनोऽपि संक्रांमेंन्न द्विजानानाव प्रवासपुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं संग्रहेत्र
द्विजः शूद्रः सदाचारेदिति । वियाघ्रपाद्भोपि आलीवन्न द्विजानावग्रहणे दशविप्लावे
ग्रामः श्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रं कुर्यात्सदेवहीति गालवोऽपि । तीर्थे निग्रा वा पद्विसादशग्रं

।शरजस्य पिंडदानाच्छ्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति। एतस्मादामश्राद्धविधानं
मासिकमाब्दिकं तु कुर्यान्न श्राद्धविधिक्रियं। तदाह हारीतः। श्राद्धं विप्रद्विजातीनामाम
श्राद्धं प्रकीर्तितं। अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादौ इति। शूद्रस्तु मासिकसांवत्सरि
कादि सर्वाणि श्राद्धानि हेम्ना वामेन वा विकल्पेन यति। तदुक्तं। शूद्रः कुर्यात्सदैव हीति।
अत्र व्रीहियवक्कल्प। आमश्राद्धकालमाह। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे नयः ख्यात्सकाल
वान्। यस्मिन् दिने अमावास्यादिश्राद्धं विहितं तस्य दिनस्य पूर्वाह्णे आमश्राद्धं कुर्यात्।
सूर्योदयादूर्ध्वमर्धप्रहारान्वितः प्रहरः पूर्वाह्णः। तदुक्तं ललाटसंमिते भानाविति। यद्वा
तिथिद्वैधे न पूर्वदिनपूर्वाह्णे विहितकालानाश्रित्वे उत्तरत्र आश्रित्य दार्कस्य मित्यत्रा
हातात्रतियः पूर्वाह्णे श्राद्धविहितामावास्यादिविहितकालावानस्यात् तत्र कुर्यात्। १४२

न तु तिथिद्वैधे ऽन्नश्राद्धदिनसंबंधित्वेन पूर्वाह्णे आमश्राद्धमनुष्ठितमिति तिथि
द्वैधे पित्र्यैवास्तु किमिति दिनांतरसंबंधः सांतपनीयस्याप्यश्च लाघवामाकां भायनी
कवत प्रातरष्टाकपालं निर्वपेद्दिष्ट्यादिष्विवैकदिनसंबंधमेव ज्ञापयति उत्तरं। आ
द्ववंयदितिश्राद्धे पूर्वाह्णे आमश्राद्धं तिथिद्वैधे पूर्वाह्णे आमश्राद्धस्य प्रसक्तिस्यात्। न च
सोमप्रकृतिःख्यायथ कालविधित्वाद्यानेकदिनसंबंधवगमयितुं क्षमात। अग्रायणी
कवत इष्ट्यादिष्वेकदिनसंबंधप्पिनकश्यापि विधिविरोधः। न चापराह्णावक्ष्य दामावास्या
दिः कालतया विहित इति लाघवात् अन्नश्राद्धं दिनपूर्वाह्णे चतुर्दशीकालतस्तामश्राद्धे
क्रातप्पिन कालविधिविरोधः उत्तरं तथाप्यसति उत्पत्तिशिष्टापराह्णकालावरोधेनका
लांतरस्य पूर्वाह्णस्य विधिरेव न स्यात्। अथामसंबंधरूपस्तु रवां स्मरणकालांतरविधान

पि फलंच मात्सवन्न विरोध इति चेत् न अपराह्णकालस्यात्यंतिकी श्रुत्या मवनमथाम
द्दः। अमावास्यादिकालमात्रस्य कालत्वेन विधानात् तत्र हि लोकाः हि श्राद्धं कुर्यादित्यस्यं
उप्रमीत पितृकं। इंदुक्षयमात्रिमाक्षियुगादिष्वप्युक्तत्वादिति इंदुक्षयमावास्याशा
नकापि अमावास्याव्यतीपातमघादिष्वप्युक्तस्तु विविधं श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीय
ते नर इति हारीतापि। अयनद्वितयश्राद्धं विष्णुवद्वितयं तथा। युगादिषु च सर्वासु पि
ण्डनिर्वपणादृत इति। नन्वमावास्यादिमात्रस्य कालत्वेन विधाने पापराह्णः पितॄणामिति
वचनेनापराह्णस्यागत्वारोपणे कालबाधनाद्योपसंहारन्यायेन पूर्वाह्णेऽपि नागस्यासाधनकालत्वात् त
विरोधः। मैवं। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इति वचनेन तस्यापराह्णस्यागमात्रेण साधनत्वमुपसं
हर्तुं निशक्यते। नन्वयं तिथिविक्रमनुशासनास्यं यातिदिवाकरः। सा तिथिः सकला ज्ञेया १४६ १४७

इति वचनात् कालविधिविरोधः। मैवं। तिथिक्षयविषयस्य वचनस्यातितिक्षु लोका
लविरोधः। शुद्धपरिहारत्वात्। किं च लाघववादेऽस्यां श्राद्धदिनपूर्वाह्णसंबंधः कल्प्यात
तर्हि विपरीतं कस्मान्न स्यात्। आमश्राद्धं दिनापराह्णे अमावास्यादिकालेनान्यी
ति चेत्। तदपि समानमतः। तत्रान्नश्राद्धमामश्राद्धस्यांगमिति वाक्य [illegible] श्राद्ध
स्यापि विहितत्वेन मुख्यत्वात्। किं चांगगौणमकालमपि कर्तव्यमिति वचनमस्ति किं च प्रधा
नकालबाधादरं गौरवस्वीकारः। तस्मादत्र श्राद्धदिनपूर्वाह्णे आमश्राद्धं न भवति किं
तु यदिनपूर्वाह्णे अमावास्यादिकालोऽस्ति तत्रैवेति सिद्धं। आग्नेयपादे वचनमपि इममे
वार्थमुपोद्बलयति। कालात्यानातु सर्वेनान्हि स्वीविभूदुर्वरत्नेषु यातिथिः। आमश्राद्धं तत्र कुर्यादि
मुहूर्तापिवानावतातिथिरमावास्यादिनेऽपराह्णः पितॄणामिति शास्त्रविहितप्रातिका

पराह्णकालएव वस्तुतस्त्वामश्राद्धमस्तु तथामश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इति शास्त्रविहितपूर्वा
ह्णकालबाधस्स्यादिति चेत् न तस्यानग्निकप्रवासिकादिनिमित्तद्विजविहितामश्रा
द्धविषयत्वेनापवादः। अथापराह्णकालस्त्वामश्राद्धविषयत्वेनापवादिरस्त्विति चे
त् न पूर्वाह्णकालस्य सर्वथाबाधनापत्ते प्रातिस्विकापराह्णकालस्त्वामश्राद्धविषय
त्वेन संकोचस्यायुक्तत्वात्। अन्यथा नित्यवद्विहितपूर्वाह्णकालस्य प्रवासादिनि
मित्तद्विजविहितामश्राद्धविषयत्वं न संभवति। नित्यानित्यसंयोगविरोधात्। अतः पूर्वा
ह्णकालस्य सर्वथाबाधाहरमपराह्णकालस्त्वामश्राद्धविषयत्वेन संकोचः। अतः शूद्रा
धिकारामश्राद्धधर्मत्वं पूर्वाह्णकालस्यानग्निप्रवासादिद्विजविहितामश्राद्धधर्मत्वं पूर्वाह्ण
कालस्यानग्निप्रवासादिद्विजविहितास्यात्। नित्यवद्विहितशूद्राधिकारामश्राद्धधर्मत्वा १५४

स्यामेवं शूद्राधिकारमश्राद्धादतिदेशतः प्रवासादिनिमित्तद्विजविहितामश्राद्ध
धर्मत्वं न विरुद्धमिति। ननु अपराह्णः पितॄणामिति शास्त्रविहितप्रातिस्विकापराह्णकालएव प्र
वासादिनिमित्तामश्राद्धे प्राप्नुयात् किमित्यतिदेशनिमित्तपूर्वाह्णकालापेक्षा। मैवं। अ
पराह्णः पितॄणामिति वचनं नित्यानित्यश्राद्धोद्देशेनापराह्णकालं विधत्ते नशूद्रामाति
विधिविषयत्वापादनः। तस्मान्नित्यवद्विहितशूद्राधिकारामश्राद्धधर्मत्व पर पूर्वाह्णकालस्य
प्रवासादिनिमित्तामश्राद्धेऽतिदेशात् धर्मलाभ इत्यलमतिप्रसंगेन। द्वादशाहत्रि
पक्षादौ कृतं यस्य सपिंडनं कुर्वीत पार्वणश्राद्धं सोदकुंभं माघदेवतं। संकाल्पनाश्च नि
यतं प्रत्यब्दं वाब्दिकावधि। यस्य द्वादशाहत्रिपक्षादौ सपिंडनं कृतं। आद्विशिष्टान्तषष्ठ
कादशमासानामपसंग्रहः। अस्य प्रत्यब्दं सोदकुंभं पार्वणश्राद्धं कुर्यात्। पार्वणेनादेवप्र

१ दै ॥ क्तो आद्यैकमेकं न्हूं। आद्यं वै विश्वाद्देव विश्नुरहितं। आवाहनादिधर्मप्रसक्ते॥ संकल्प
मत्युक्तं। संकल्पन संकल्पविधानेन। आवाहनाग्नौकरणपिंडाक्षवचनरहितमि द्वि
त्यर्थः। अनियतं उनलाजिनादिवर्जनिरूपकर्त्तव्यताकधर्मरहितं। अस्याविधिमाह। आह्नि
कावधिमरणात् संवत्सरमस्पृष्टिताद्दविदित्तमाह्निकं। तात्पर्यं तं तदाह याज्ञवल्क्यः। अ
र्वाक्सपिंडीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत्। तस्याप्यन्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विजइ
ति। संवत्सराह्निकपर्यंतमित्यर्थः। तदाह श्लोकगौतमः। आद्यं वै पार्वणं श्राद्धं सोदकुंभ
मधर्मकं। कुर्यात्प्रत्याह्निकं श्राद्धं संकल्पविधिनान्वह मिति। अधर्मकं कर्त्तव्यताकधर्मरि
हितं। प्रत्याह्निकादितिमयाद्यक्तिः। न च श्मिथवचनयस्य तास्यात्यकवचननिर्द्देशाद
काश्चेवाद्देवताद्या मितिनि पार्वणविधिः। उत्तर यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणं कृतं उद्दि १४५

श्यतं। सोदकुंभं दद्याद्दन्नं राजवदहं। आद्यं वंतीयस्यान्नेह्निजदद्यादितिवचनात्। इतिवक्ष्य
र्थं। एवं च निमित्ततियस्यातिनिमित्तगामकवं विधेयं। श्राद्धानेव किंचिद्विकारं। नन्वत्र द्वि
विकरमस्तु तस्यात्यकवचमुपादाय गतत्वात् किं विकारमवाप्नोमेवं। षष्ठीतावन्नाद्दृशम
गतत्वमाह। संबंधपरत्वात् दानाया गसंप्रदानविहिता। पिषष्ठीसंप्रदाननार्थेनाद्दृश्य
वं। अत एव तत्संबंधत्वेनां न दाने स्यादहश्चायाश्च स्यायवज्ञाद्दृशयं कल्प्यं। यत्र देवताय वंदृक्त
तीयत्र ग्रहणं तत्स्याद्विवाद्ये द्वाद्या। नन्वत्र तस्यात्यकवचनानुसारादेकस्यैवाद्देवतात्वं कं
ल्प्य तामेवं उक्त्वा शास्त्रेयं प्रकृतस्य विधेयश्राद्धउद्दृश्यत्वमाह। सपिंडीकरणेन पिंडादेक
दानत्वा। पितामहप्रपितामहसाहित्यमापादितः। स एव प्रकृतत्वात्। पितृपितामहप्रपिता
महानां संवत्सरादकुंभं श्राद्धउद्दृश्यत्वमितिपार्वणविधिरवना। अयं प्रत्यक्षस्य बाध

श्यात्। सत्यं। तत्कृत्यर्थानुसारेण प्रथमाब्दिकाबाधस्तूक्तो मेव। मृत एव लाघवत्युक्तिरपि
नादृता। किंच। तच्छ्राद्धकर्तृत्वविवक्षितायस्तु लिंगस्यापि विवक्षितत्वात् पत्न्या स्त्रिया संवत्स
रादर्वाक् न विधानं स्यात्। अथ पितुर्यस्या मासिकानि प्रतिमासं स्युस्तदूर्ध्वं नियमतः कार्याणि
तद्वादयं वत्सरादर्वाक् तं तत्रैव वा तत्र तिमत्स्यपुराणवचनादविवक्षा लिंगस्येति चेत्। तदूर्ध्वं
यः सपिंडीकृतमिति वचनादेकस्यैवप्राप्यविवक्षा। ननु संवत्सरादर्वाक् न श्राद्धविधिः पूर्व
वाक्यादस्तु कृत्या शांतिः। फलमवगम्यते। कृतकृत्यता चिरमृतवत्स्मृतस्येवेति। तात्रैवादव
तावत्स्य कल्पना युक्ता संवत्सरादर्वाक् न श्राद्धमेवं सपिंडीकृतस्य पृथक् पिंडनिषेधक
वचनानपरिपंथिनि नार्थवादानुसारादेकस्यैवाद्यदृश्यस्य कल्पना युक्ता। किंच पितामह
प्रपितामहस्य संतिस्यास्थाचिरमृतस्यापि तुः संवत्सरादर्वाक् न तदृश्यस्यापि कृतकृत्या शांतिफलं १४५

नापेति। ननु संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणनिमित्तोयं संवत्सरादर्वाक् न विधिरिति संं
वत्सरमूर्हिपिपर्यन्तमचिरमृतस्य कृतकृत्या शांतिनीहीति तत्फलं उदर्वाक् न श्राद्धे तस्यैव
दवनावत्स्य युक्तमिति। यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृतमिति वचनं संवत्सरादूर्ध्वं सपिंडीकृत
स्य पृथक् पिंडनिषेधपरमिति। वृत्त्या तां मेवं। सपिंडीकरणात् इहैव प्राप्तिरिति श्रुति
रिति श्रुत्युक्तेः। पितृवंशकृतकृत्यार्हतानंदरूपमिति पुराणस्मृतिसिद्धं। अतः संवत्सरम
ध्यपर्यन्तं अचिरमृतस्य कृतकृत्या शांतिनाप्नोतीत्यर्वाक् न पार्यते। किंच। यः पिंडीकृतं प्रेत
मिति वचनं सपिंडनादूर्ध्वं पृथक् पिंडनिषेधावगमात्। संवत्सरादूर्ध्वं पृथक् पिंडनि
षेधपरमिति कल्पयितुं न शक्यते। ननु यः पितृउद्देशमिति वचनानुसारात् अतः स्यादि
नाध्याय कामाके ब्राह्मणपदात् एकैकस्योद्दिश्य दद्यमिति। यः सपिंडीकृतं प्रेतं मिति

वचनमनादरणीयमेवं ॥ सपिंडीकरणात् पितामहप्रपितामहपितृत्वलक्षणः पि
तृशब्दः पितामहप्रपितामहशब्दवाच्यस्तु तदूर्ध्वस्य सहितपितामहप्रपितामहत्व
लक्षणावृत्तिनापत्तिः ॥ तस्मादुक्तं श्राद्धं पित्रादीनां त्रयाणामुद्देश्यत्वमिति नि
रवद्यं ॥ ७ ॥ इति श्राद्धविषयसंशयनिर्णयप्रकरणं ॥ ८ ॥ श्लोकाः ॥ अलभ्ययोगानाह ॥ मैवं त्रैं
द्राग्नेयस्वातिसुक्ले दर्शश्राद्धं कारयितुः ॥ प्रीतिं पितॄणामदधत्स लभ्यमाष्टवार्षिकीं ॥
मित्रं मतं त्वनुराधा ॥ ऐंद्राग्नं विशाखा मित्रादिनक्षत्रयुक्ते दर्शश्राद्धं यः करोति स पितॄणाम
ष्टवार्षिकीमष्टवर्षव्यापिनीं प्रीतिं तृप्तिमादधत् तत्पादयत् ॥ अलभ्यमिति विशिष्य
चोक्तं ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी श्राद्धैः पि
तृगणस्तृप्तिं गाणान्याष्टवार्षिकीमिति ॥ आदित्यारौद्रपुष्यर्क्षपुनर्वस्वादर्शायदा तदाश्रा १४१

द्धैः प्रीतिमादधत् ॥ पितॄणां द्वादशाब्दिकीं ॥ आदित्यं पुनर्वसुनक्षत्रं ॥ रौद्रमार्द्रा ॥ यदा
दर्शं आदित्यादिनक्षत्रयुक्तः स्यात् ॥ तदा श्राद्धैः पितॄणां द्वादशाब्दिकीं द्वादशाब्दव्यापिनीं
प्रीतिमादधत् ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रे चार्क्षे पुनर्वसौ द्वाद
शाब्दं तथा तृप्तिं प्रयांति पितरोर्चिताः ॥ इति ॥ वारुणाजैकपादर्क्षवासवेयुक्तमावास्या
दा श्राद्धकृदा दद्यात् ॥ पितॄणां तृप्तिमुत्तमां ॥ वारुणं पूर्वाषाढा नक्षत्रं ॥ अजैकपाद् पूर्वभा
द्रपदा संबंधनिष्ठा वारुणादिनक्षत्रैरमावास्या यदि युक्ता स्यात् ॥ तदा श्राद्धकृत् श्राद्धक
र्त्ता पितॄणां उत्तमां प्रीतिमादधत् ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ वारुणे वाजैकपादे पितॄणां तृप्ति
मिच्छता ॥ वारुणेनापि मावास्या देवानामपि दुर्लभा इति ॥ पूर्वभाद्रपदप्राप्तं मावास्यामा श्राद्ध
दानरतः ॥ योगसाहित्रिकीं तृप्तिं पितॄणामुपकल्पयत् ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्रैवान्यत्र

र्यपद्वपूर्वः कालयदातत्क्रियातपितॄणां॥ श्राद्धंपरां तृप्तिमवाप्नुवंति॥ युगादावस्त्रं पि
तरश्चातानित्ति॥ वासावनयात्तदुक्तं॥ सोवाश्चादन्नमंबुवादत्तंवपात्सुतप्रीतिंपितॄणां
जनयत्यद्धधं॥ सैवमाघामावास्याधनिष्ठायुक्ताचेत्तु अक्षय्यमन्नमंबुवादत्तंपितॄणांवर्षा
तंप्रीतिंजनयत्तथैवमिश्रवर्ष्यं नाविचार्याः॥ वर्षायुतमितिकालान्तरासत्यं॥ संख्या
गइतिद्वितीया॥ तदुक्तंविष्णुपुराणे॥ माघासितपंचदशीकदाचिदुपैतियोगंयदि
वारुणेन॥ ऋक्षेणकालः सपरः॥ पितॄणांनह्यल्पपुण्यैर्नृपलभ्यतेऽसाविति॥ महाभार
तेपि॥ कालेधनिष्ठायदिनामतस्मिन्भवंति॥ भूपालतदापितृभ्यः॥ दत्तंजलान्नंप्रददा
तितृप्तिंवर्षायुतंतत्कुलजैर्मनुष्यैरिति॥ रविवारमतायांमाघामावास्यायांयदिवासर्वावेद्र
वंराडमाहतयमाचिनंचनावद्रतु॥ योगोयंश्राव्यतीपातः शताकंग्रहसंनिपातः॥ नाम्नं १४८

धनिष्ठाव्येष्कंवंश्रवणं॥ रौद्रमार्द्रा॥ आदित्यमाश्लेषा॥ आश्विनमश्विनी॥ आदित्यवार
युक्तायाममावास्यायांधनिष्ठादिकुमुडनक्षत्रंयदिभवेत्तु॥ अयंव्यतीपाताख्यायोगो
गच्छेत्तु॥ सचायोगः शतसूर्यग्रहणैः संनिभः॥ समः॥ तदुक्तंमहाभारते॥ श्रवणाश्विध
निष्ठार्द्रानागदैवतमापातत्तु॥ रविवारयुतामायांव्यतीपातः सउच्यत इति॥ अर्कश्रुति अ॰४
व्यतीपातेयुक्तामांपौषमाघयोः॥ अमावस्यार्द्धोदयोयोगः॥ कोटिसूर्यग्रहसंनिभः॥ पु
ष्यमाघयोरमावास्याअर्कश्रुतिव्यतीपातयुक्ताचेत्तु असावर्धोदयाख्यायोगो
भवति॥ सचकोटिसूर्यग्रहणसंनिभः॥ अर्कआदित्यवारः॥ श्रुतिश्रवणनक्षत्रं॥ तदुक्तंम
हाभारते॥ अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पौषमाघयोः॥ अर्धोदयः॥ विज्ञेयः॥ कोटिसूर्य
ग्रहैःसमः॥ सामायुक्तादर्शः सूर्यग्रहणसंनिभः॥ दर्शः॥ सामेतारयुक्तायदिस्यात्तो

सूर्यग्रहणसंनिधः। तदुक्तं शंखेन। अमावास्यायां तु सा मघासु मघामि। जातु नासदृ चतुर्थी
भानुस्तु ग्रहणासामस्तु ग्रहणानां श्रमी। वतस्त्रिलिख्य यान्वता। सूर्यग्रहणसंनिधा इति। त्राया
दश्यां तु कृष्णायामिंदुः पित्र्ये रविः करे। गजच्छाया तु सा ज्ञेया तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्॥ पि
त्र्यं मघा तन्नक्षत्रं करो हस्तः। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मिंदुः पित्र्ये स्थिते रविः करस्थे तु सा गजच्छा
या प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यदेंदुः पित्र्यदैवत्ये हंसश्चैव कार
स्थितः। तिथिर्वैवस्वती या सा गजच्छाया प्रकीर्तिता। याम्या तिथिस्त्रयोदशी। महाना
रतस्तूक्तं। हंसः सहंसस्थितः कृष्णपक्षे पित्र्यचंद्रयशसीयदिति। सेवैवस्वती नाम सा गजच्छाया उक्ते
जरद्गवत्तिति। वैवस्वती तिथिस्त्रयोदशी। मनुरपि। अपि नः स कुले भूयाद्यः प्रदद्या
त्त्रयोदशीं। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य च इति। मार्कंडेयापि। प्रकृष्टा मघाः पुष्टे १४८

वृद्धिं धां तं गोपुष्टिं मुस्यमां दीर्घमायुस्तथोच्चैःश्वर्यं कौवाणि सुत्र त्रयोदशी। अवाप्नोति
न संदेहः श्राद्धं श्राद्धापारानरस्त्विति। उपरागस्य काले यः सूर्यचंद्रमसारपि गजच्छा
याका प्राकृक्तं कालं धर्मविदो विदुः इति। सूर्यचंद्रमसोरुपरागस्य राहुग्रहणस्य यः का
लः तं कालं धर्मविदो गजच्छायाख्यं गजच्छाया नामाख्यं प्राहुः। अपि शब्दः समुच्च
य। तदाह गार्ग्यः। संहिकेयो यदा रविं ग्रसति पर्वसंधिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता त
त्र श्राद्धं प्रकल्पयेदिति। वायुपुराणे प्युक्तं। यातनलाजायद्विषान्मृतं तमो...
जतु ग्रहणस्य गजच्छायाश्राद्धं कुर्यान्न शोचती तिरिति। चित्रादिसमासीषु चित्रा
...षु चंद्रमाः। गुरुश्च यदि तिष्ठेत् तां तामदत्यां प्रकीर्तिता। चित्रादिमासषु या...
याम्यमघाः। तासु चित्राद्यो...षु चित्राविशाखाद्या...षु चंद्रगुरुश्च यदि स्थितास्तां

ता॥ पौर्णमास्यां मघायां मघायुक्तायां माघी प्रकीर्तिता॥ चैत्रमासे पौर्णमास्यां चित्रानक्ष
त्रचंद्रयुक्तायां सा महाचैत्री॥ वैशाखमासे पौर्णमास्यां विशाखानक्षत्रात्तोय
दिष्टायां सा महावैशाखी॥ ज्येष्ठमासे पौर्णमास्यां ज्येष्ठानक्षत्रात्तोयदिष्टायां सा
महाज्येष्ठी॥ आषाढमासे पौर्णमास्यां पूर्वाषाढानक्षत्रयदिष्टायां सा महाषाढी॥ श्रा
वणे पौर्णमास्यां श्रवणनक्षत्रयदितोष्टायां सा महाश्रावणी॥ भाद्रपदमासे पौर्ण
मास्यां पूर्वभाद्रनक्षत्रयदितोष्टायां सा महाभाद्रपदी॥ आश्वयुजमासे अश्विनीनक्ष
त्रयदितोष्टायां सा महाश्विनी॥ कार्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयदितोष्टायां साम
हाकार्तिकी॥ मार्गशिरमासे पौर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयदितोष्टायां सा महामार्ग
शीर्षी॥ फाल्गुनमासे पौर्णमास्यां उत्तराफल्गुनीनक्षत्रयदितोष्टायां सा महाफाल्गुनी १५०

पर्वः॥ तदाह गार्ग्यः॥ मासर्क्षं यदा काले चंद्रः संपूर्णमंडलः॥ गुरुणा याति संयोगं
सा तिथिर्महती स्मृतेति॥ संकरगीतायां तु॥ एकराशिगतौ स्यातां यदा गुरुनिशाक
रौ॥ सा पौर्णमासी महती सर्वपापहरा स्मृतेति॥ ज्येष्ठायां गुरुचंद्रौ चेत्तारा रोहिण्यां स्था
द्दिवाकरः॥ पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तितेति॥ ज्येष्ठमासे पूर्णिमायां
ता रोहिण्यां महानक्षत्राय दिवाकरस्थातु॥ ज्येष्ठायां निशानक्षत्र गुरुचंद्रौ यदि स्थि
सी तौ सा पूर्णिमा महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता॥ तदुक्तं मार्गीणे॥ ऐंद्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये
रविस्थयोः॥ पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तितेति॥ ज्येष्ठायां यदि मंडजीवौ चेद्वृ
षे वा मिथुनराशौ॥ पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी विसामता॥ ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमायां
रविर्वृषे मिथुने वारासो यदि स्यात्॥ ज्येष्ठायां यामिंडजीवौ च यदि स्यातां॥ पूर्णिमा गुरु

वारणस्यतानास्तातु। सूर्सिमामहामाघ्यगुरुमतासंमता। जीवो बृहस्पतिः। ह्याखवामिस्तु
नावत्तिराहिण्यारथ्यमहानक्षत्र आर्द्राख्यमहानक्षत्रावयश्च। वकारस्ममुद्धायंत
हाल्गार्ग्यः। हृष्वखवामिस्तु नजानो। जीवचंद्रातर्यद्रुजा। पोसमि। चीमुरावरिमहाश्चे
धीप्रकीर्तिता। सोरिमीपगुरुश्चंद्रः। सिंहेलान्तृशतोयदि। सूर्सिमापावमाघ्रमहा
माघीप्रकीर्त्तितः। माघमासस्त्रापोसमिाछ्रां। सोरिः शनैश्चरः। माघयदिश्यातु गुरुश्चं
द्रश्च सिंहस्ययदिश्यातु। मानुः सूर्यस्तुता। श्रवणाख्यमहानक्षत्रे यदिश्यातु सार्वसिमि।
महामाघीप्रकीर्त्तितः। तदाहगार्ग्यः। मघराशेयदा। सोरिः। सिंहचंद्रबृहस्पती। तो श्री
श्रर श्रवणार्क्षं च महामाघा माघस्मास्मृताततिं। भ्रानबद्धादशछोताः सानग्रामा
दिनामन्तु महाघ्नियाद्ययः पुण्यतमास्मानादिकर्मसु। आदग्रामादिनामाघस्मृता १५१

दशसुक्ष्मानस्तुमहाध्विर्यादयः। स्नानादिकर्मसुस्नानश्राद्धसुपुण्यधतमास्मृताः।
शालग्राममहाचैत्री। गंगाद्वारमहावैशाखी। पुरुषोत्तममहाज्येष्ठी। कनखलम
हाषाढी। केदारमहाश्रावणी। बदर्यांमहाभाद्रपदी। कुब्जाम्रमहाश्विनी। पुष्करम
हाकार्त्तिकी। कन्याकुब्जमहामार्गशीर्षी। अयोध्यायांमहापौषी। प्रयागमहामाघी।
नैमिषमहाफाल्गुनी। यथाह तदाहगार्ग्यः। महामाघीप्रयागेतु नैमिषफाल्गुनी तथा।
सालग्रामेमहाचैत्री कृता स्युःपुण्यदोहतवः। गंगाद्वारेतुवैशाखी ज्येष्ठीचपुरुषोत्त
मे। आषाढीकनखले। केदारे श्रावणीतथा। बदर्यांचाप्रौष्ठपदीकुब्जाम्रे चमह
श्विनी। पुष्करकार्त्तिकीकन्याकुब्जे मार्गशिरी कृता। अयोध्यायां महापौषी कृता
सुकृतामहाफला इति। इतराआपिचेतासु दानं श्राद्धं स्तुपोषणं। महानद्यादितीर्थे

स्नानं वा देवतार्चनं। अनंतफलदं प्रोक्तं मुनिभ्यो धर्मविदिनः। इतरत्रापि साल
ग्रामादिष्वति रिक्तपुण्यक्षेत्रानन्तराणि तासु महापर्वस्वादिकृतं दानं श्राद्धमुपोषण
मनंतफलदं महादानस्यादितीत्यर्थः। तस्मात्स्नानं देवतार्चनं वा अनंतमनंतफलदं धर्मविदि
नो मुनयः प्राहुः। तदाह गार्ग्यः। श्राद्धं यत्क्रियतेत्र श्राद्धं यच्चदानं व्रताविधिं उपवासा
दिकं यत्कृतं तदनंतफलं स्मृतमिति। मिथुनार्कविरहितायां नवम्यां राज्ञा जपिवा। उग
जन्यादुर्गायाः प्रस्तापः सवर्माचारतु। तदुक्तं देवपुराणे। मिथुनार्कराशौ वा रुक्मे
नवम्यामादित्तपिवा। संस्थाप्य जगदंबायाः प्रस्थापं विधिवच्चरेत इति। गारुडपुरा
णेपि। मासि शुक्ला मिथुने दुर्गा त्रिजिमासिः प्रबुध्यते। तत्र चतुर्भिः कर्कटे विष्णुर्दुर्गातां सिद्ध
पुराघ्रिपइति। आषाढशुक्ला कृष्णनवमी मूलार्द्राहस्तेषु च त्रिषु। यन्नाकनापि संयुक्ता १५२

महती परिकीर्तिता। चंडिकामर्चयेत्तत्र विधिवत्प्रयतो नरः। मूलाद्यार्क्षेषु मूलपूर्वा
षाढोत्तराषाढादिषु त्रिषु अयनाकनापि वा नक्षत्रेण संयुक्ता आषाढकृष्णा नवम
हती परिकीर्तिता। नवमी व्यष्टिः तत्र महानवम्यां प्रयतः उपवासादिव्रतनियतो न
रः चंडिकां विधिवत्कल्पोक्तविधिवद्यथा नवति तत्र प्रार्चयेत्। तदुक्तं लिंगपुराणे
ष्येष्ठा नवमी मूलाद्यैस्त्रिभिर्या स्थिता। महती कीर्तिता तत्र शोभादेवी प्रपूजयेत्।
४ दमी उपहारैर्बहुविधैरलक्ष्मीविनिवृत्तये। तथा भाद्रपदमासशुक्लासप्तमी हस्तनक्षत्रे
ण महतीति कीर्तिता महाष्टमी प्राक्तान् बहुविधैरुपहारैरलक्ष्मीविनिवृत्तये दमी ३
शोभादेवी प्रपूजयेत्। तदुक्तं लिंगपुराणे। कन्याकियां सप्तमी शुक्ला आर्द्रासु म
हती प्रोक्ता। अलक्ष्मीपरिहाराय शोभां तत्र प्रपूजयेत्। कन्याके भाद्रपदमासमासि
दमी १

ऽपादः शुक्लपक्षे ग्रहस्तु संयुता। यस्मिन्कस्मिन्नु दिने वापि तस्यां षष्ठी देवीं प्रपूजय
ता कार्त्तिके द्वादशी शुक्ला रवेर्यद्धर्क्ष समन्विता। महती सापि विज्ञेया तस्यां तु त्रिदशा
दरि। उपासिता नरश्चैत्र कुर्याच्छ्रावणाधिकाः श्रवणे। एकादश्यामुपासिता नरस्तत्र द्वा
दश्यां श्रावणाधिका सर्वं दारिद्र्यबाधसमायाविहितं सर्वं कुर्याति तदुक्तं मत्स्यपुरा
णे। वृश्चिके द्वादशी शुक्ला रवेर्यद्दिनसंगता। उत्तिष्ठति तत्र विष्णुश्च क्रियते गीतिनि
दयां एकादश्यामुपोष्यैव कृत्वा जागरणं नरः। द्वादश्यां तु संवं कुर्याति यथा दिनेव
मात्मनः। वृश्चिके कार्त्तिके ह्यर्थः। तत्र वस्तु लक्षषष्ठी या लोमवारस्य मघोषिता। महती
सापि विज्ञेया तस्यां शान्तकृताशनः। वह्निं संपूजयेत्तत्र कुर्याद्वह्निमहोत्सवं। तत्र
वैशाखिके मासे एव याशुक्ला नामवारणां गारकवारेण समन्विता सापि महती विज्ञे १५२

या। तस्यां षष्ठ्यां कृताशनः। शान्तस्तु पिति। तत्र षष्ठ्यां वह्निं संपूजनाय तावह्निमहोत्स
वं कुर्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे। वृश्चिके कार्त्तिके शुक्ल षष्ठी लोमवारसंयुता। महाष
ष्ठीति सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः। तस्यां तु पितिदेवं वह्निं पूजयेत्तदा पोष्य वेदिनं
षष्ठ्यां वह्निं समभ्यर्च्य कुर्याद्वह्निमहोत्सवमिति। वृश्चिके कार्त्तिके मासे माघे च स
प्तमी शुक्ला तत्र वारणसंयुता। पुनर्वसुसमायुक्ता महती परिकीर्त्तिता। सूर्यं संपूज
यन्तत्र विधिवन्नियतात्मनरः। माघमासे रविवारसंयुता पुनर्वसु नक्षत्रेण समायुक्ता सा
३ म सप्तमी महती परिकीर्त्तिता। तत्र तस्यां सप्तम्यां सूर्यं संपूजयेन्नियतात्मा न रश्य पवासा
दि नियमविधि विधिवदिति। प्रकृष्टा स्नानगंगादि विधिपरः पुनः स्नानानि हस्तान्तरा
श्वायुष्य ह्यगशीर्षनक्षत्रं वसुः पुनर्नामविष्णायन स्नानं पाण्यावा कुर्याद्दिष्टय इति श्रा

वणकृष्णाष्टमीचारोहिण्यार्क्षसंयुता।जयंतीनामसाप्रोक्तायस्यांजातोनिकेशव:
उपोष्यातत्रविधिवद्विष्णुंसंपूज्यजागरं।कुर्यात्सासर्वंतनोतिसर्वपापै:प्रमुच्यते।श्रा
वणमासिरोहिण्यांरोहिण्यार्क्षसंयुक्ताकृष्णाष्टमीसाजयंतीनामप्रोक्तातस्यां
केशवोजातोनिजति:।तत्रोपोष्यविष्णुंविधिवत्जयंतीकल्पोक्तविधिनव्रतपाल
वतितथासंपूज्यजागरंकुर्यात्।व्रतपारणंनवम्यांमितापः।तत्रोत्सवंकुर्यात्।तत्रज
यंत्युत्सवात्प्रसादान्नसर्वपापै:प्रमुच्यते।तत्रमुक्तोभवति।तदाहमाधवीये।प्राजा
पत्येनसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी।जयंतीनामसाप्रोक्तासाह्युपोष्यामहाफले
ति।नत्वरोहिणीसाहिताकृष्णामासिनाद्रपदेष्टमी।अर्धरात्रादधसादृश्यकलायापिय
क्तावत्।तत्रजातोजगन्नाथःकौस्तुभीहरिरीश्वरः।तामतातापवासेकालंकुर्यात्तत्रि १५४

वजागरं।अर्धरात्रेउभ्यागायंतारापत्युदयसति।नियतात्माशुचिःस्नातःपूजांतत्र
प्रवर्तयेत्।विष्णुधर्मोक्तिवचनेननाद्रपदेकृष्णाष्टमीजयंतीतिप्रतीयते।उक्तंतन
रं।मासिनाद्रपदेइत्यनेननार्कस्यसिंहसंक्रमणमुपलक्षितंसिंहस्थाकनाद्रपादकति
विहिनानिवृत्तीतिइतिश्रावणमासेव्रतनिर्विरोधः।तदुक्तंवराहपुराणे।रोहिणी
उदयदाष्टम्यांकृष्णायांश्रावणेभवत्।जयंतीनामसाप्रोक्तानतुनद्रपदाष्टमीतिना
दृष्टकल्पेउत्पत्तौसोमवारभवति।महान्त्युत्पत्तौसाज्ञेयातत्रविष्णुसमर्चयितव्र घे ४
तादिनियामेरितंलभतातनात्रसंशयः।भाद्रपदमासस्थादित्यवारेणवासंयुक्तकृष्णु
कंदरेत्पत्तीयात्रविप्रसंप्रतादिनियामेरजन्मोत्सवंकांक्षितंलभतातेतत्रकांक्षितंलात
संशयानाक्षितंतदुक्तंवराहपुराणेशुक्लकोपत्तीकन्याकिनामनाकेणवातुताम

हंती सा तत्र विप्रश मर्ज्जिविष्टं लालमर इति। तत्रैव कृष्णकायाषष्ठी। रोहिणीपातालो

कितेः युक्ता सा कपिलाषष्ठी। तत्तेल्लात्रचीयइति। तत्रैव भाद्रपदमासे कृष्णका रोहिणी

नक्षत्रेण वाव्यतीपातेन लोहितेनांगारकवारेण तद्युक्ता षष्ठी सा कपिलाषष्ठी प्रो

क्ता। तत्र कपिलषष्ठ्यां व्रतेर विमर्चीयतां। तदुक्तं वाराहपुराणे नभस्ये कृष्णपक्षे यदा रो

हिणीपापहस्तातेः युक्ताषष्ठी पुराणोक्तैः कपिला परिकीर्तिता। व्रतोपवासनियमै

रक्षिरं तत्र प्रजायदिति। भाद्रपदद्वादश्यां शुक्लायां नक्षत्रं श्रवणं यदि। श्रवणद्वादशीना

म सा प्रोक्ता मुनिसंगावि। तीर्थस्नानं कृतं तत्र दानं वा देवपूजनं। उपवासाः प्राहा

मः स्यथा ब्राह्मणभोजनं। श्राद्धाद्यपि च यत्सर्वमनंतं फलदं भवेत्। भाद्रपदमासे

शुक्लायां द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं यदि भवेत् सा मुनिसंगावि। श्रवणद्वादशीनाम प्रोक्ता। १५५

तत्र कृतं तीर्थस्नानं दानं देवपूजनं होमजपवासः श्राद्धादियत्सर्वं तदनंतफलदं भ

वेत्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। द्वादश्यां भाद्रशुक्लायां नक्षत्रं श्रवणं यदि। उपोष्य द्वादशीं त

त्र हरिमभ्यर्चीयन्नर इति। विष्णुधर्मोत्तरेपि नभस्य शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् त

स्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनंतफलं भवेत्। देवतापूजनं विप्रभोजनं श्राद्धमेव च। ए

कश्चात्र सहस्रस्य जपस्य फलमश्नुते। दानं च मदहलावा सहस्रगुणितं भवेत्। होम

स्तथोपवासश्च सहस्रगुणउच्यत इति। श्रवणाकालितभाद्रपदमासेन श्रवणे रवती। प्रा

प्नोति द्वादशी तत्र हरिमभ्यर्च्य नर इति। सा विष्णुशृंखला नाम सा युक्ता फलदायि

नी। मत्स्यपुराणेपि। द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशी यदि। स एव वैष्णवो योगो

विष्णुशृंखलसंज्ञकः। तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्नोत्यनुत्तमां

सिंहं च न वृद्धिं दुर्लभतामिति ॥ सिंहराशिगते भानौ मघर्क्षे च निशाकरे । याम्याश्च
पादे तृतीये निशायां पाकशासनः ॥ नानोपर्ये सिंहराशिगते श्रवणमासे इत्यर्थः ।
तत्र माघर्क्षे चंद्रमसि राशिस्थिते सति याम्यां तृतीयपादे याम्यां नक्षत्रं भरणी तस्या मंत्र
पादे निशायां पाकशासन इंद्रः अपि इति ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे । उत्तरस्या मंत्रपादे च श्रा
वणमासि विनिशि । शक्रं तद्धापायाद्ध्वं विक्षिपन्तु क्षितीपतिरिति ॥ ब्रह्मपुराणेपि ।
सिंहेगाते दिनकारस्थिते वारुणपंक्तियाम्यां तृतीयपादस्थे पगस्य विशेषशंका । निद्रां प्रया
ति सकलामरवृंदवंद्या याम्यां दिशि गणः सहचक्रपाणिः हरिविशाखा ... क्षेत्रे प्रयल
द्रपदमासस्य द्वादशी सिता तस्यां प्रसुप्तापाय यच्चकं ध्वजं न सह पाथिविः । भाद्रमास च
द्रपदमासस्य सिता द्वादशी तस्यां ध्वजं न संप्लावोपाय शिथिविंशिनक्षि । विष्णुर्दृ उत्त १५ F

त्था १

---

२ ज्यो

राषाढा तदा प्रबुद्धात्रा यास्यति । उत्तराषाढा श्रवणेक्ष निष्पानामध्य तमस्मिन्न र्काद्
स्वीयर्क्षः राज्ञा लिङ्गद्दष्टि पाथिवइत्याय दित्युक्तं । तदुक्तं मत्स्यपुराणे । द्वादश्यां
तु सितपक्षे भाद्रपदे तस्या शक्रध्वजं भागयद्राजा विष्णुप्रबुद्धे त्याय सतीति । लिं
गपुराणेप्युक्तं ॥ कार्यकिं शुक्लद्वादश्यां विशाखाकः ॥ कुसंधिशक्रध्वजापायाद्ध्वं त
ध्वजं च महीपतिरिति । सोयरिवारनुकंपा शोत्वात्पाप तानक्षुद्रसौरिः शनिश्चर
वार अंगारकः । तयावीरानुकंपप्रसृतिनीति निमित्ताशोत्थ शक्रोत्थापनं कुर्या
पानं कुर्यादिति ॥ तदाह गार्ग्यः । शोरिभूमिजवाराभ्यां रिक्त ... उत्थापन
मनुकं पपवन्ने शोत्थापनान्वितं इति । तयरिक्तात् ... अंतरायके यदा शक्रध्वजो
च । शक्रध्वजोत्थापनानामापन्यायाः सूतकादनिरंतरायविघ्न आद्य ... माषपिक करोति ॥

तदाह वृद्धकौशिकायनः। नक्षत्रवारकादयोपहतः कुर्यात्त्रिश्राद्धापानान्हिकतीस्र्ककाः।उ। तथाकु
र्वीत तल्लोके पिमहतीपतिरिति उल्लोके श्राद्धश्रुजमासे महावारुण्यादिकं पित्रोंष
ष्ठीश्च कपिलांश्च तिथिं सुहृत्वा तिथिश्राद्धे विरामं कुर्वीत नियतं तिथिश्राध्यमात्रं । अन्यत्राक
कालश्राद्धयोगेषु विहितं श्राद्धादिकं तिथिनक्षत्रयोर्विरामे तिंतयैव कुर्या
दित्ननक्षत्रं सर्वत्र प्रकृत्याकावाद्य महावारुण्याद्यर्धोदययोगं कपिलाषष्ठीश्रवणद्वाद
शीचतुष्कं । तदुक्तं विष्णुपुराणे। याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोग
तः। तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना ति। तासु तिथिष्वेव न नक्षत्रे इत्यर्थः। श्र
वणद्वादशीमिति एवं महावारुण्याद्यपलक्षणं । तदाह गार्ग्यः। श्रवणद्वादशीकपि १५१

लांषष्ठीकी तिथिं । महावारुण्यादिभिः कुर्यात्तथैव विहितं तत्रैव तिथ्ययनना द्वात्र
णायनवारणाय नक्षत्राद्दिनव महाव्यागतया विहिता द्वादश्यैव ग्राह्याः नत्तुवादि
वियोगतत्र इत्यर्थः। व्रतं वा रजा विहितं वा रम्र्वदई एवतु वारण रुक्षणवायकृतं वि
हितं तद्व्रतं यत्र विहितं कवलाद्युनितिथ्यावववाचारदाश्यं हितीयं कवलकृत इति
कृत्वातत्कृत्वा ॥ ॥ इत्यर्धोदययोगप्रकरणं ॥ ॥ अथ कालः ॥ ॥ प्रसंगाद्दशहरा
३ग्रो दीनाहाद्यश्रष्टश्रुक्ल दशमीदशांगारकसंयुता कायिकं त्रिविधं। वाचिकं चतुर्विधं मानसिकं च
त्रिविधं । नागीरथ्याहितीर्थेष्ठ स्नानाद्याचरतां तु णां। दशपापहरं दशविधं यत्र दश
रास्मृता । दश स्नानहानत्रणांगारकवारेण च संयुक्ता। ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी नागनथा

१५८

दिनी। यश्चिस्नानात्सर्वाणि हरणाद्दशहरां। दशविधं दि। स्नानदानजपादौ माथाघ्यरतां
ऋवतां हरणीं कायिकं कायव्यापारकृतं वैयं वित्तव्यापारकृतं त्रिविधं वाचिकं वाग्व्या
पारकृतं चतुर्विधं त्वतिदशविधमघं यतो यस्माद्धरति तस्माद्दशहराः स्मृताः। तदुक्तं कूर्म
पुराणे। ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी नवाह्नो मदिनयदि। प्राप्नोहस्तर्क्षसंयुक्ता तिथिर्दशहरा
स्मृता। तस्यां स्नानं च तीर्थेषु दशपापहरं स्मृतमिति। वराहपुराणे दशमी शुक्लपक्षे तु
ज्येष्ठमासि कुजादिने। अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा। हरते दश पापानि तस्मा
द्दशहरा स्मृता॥ अदत्तानामुपादानं कायिकं त्रिविधं स्मृतं। पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यमपि
पि सर्वशः। असंबद्धप्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधं। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचि

न्तनं। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतं। आषाढशुक्लपक्षे तु षष्ठीं कौ
मारिका स्मृता॥ पूर्वविद्धा पापविधिवत्तस्यामभ्यर्चयेद्गुहं। आषाढशुक्लष
ष्ठी। कौमारिका कुमारदैवता स्मृता। पूर्वविद्धापि पंचम्या तु प्राह्या तस्यां षष्ठ्यां गुह
मभ्यर्चयेत् तदुक्तं वराहपुराणे। आषाढी शुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिका स्मृ
ता। कुमारस्य यत्नत्र पूर्वाषाढा प्राप्य विदिन इति। तत्र च शुक्लद्वादश्यां निद्रा
तिं भगवान् हरिः। स भाद्रपदमासे तु तत्रैव परिवर्तनात याख्य श्रीगाविंद
विहृधीन महोत्सवं। तत्रैव आषाढ एव शुक्लद्वादश्यां भगवान् हरिर्निद्राति नि
नवति। स हरिर्भाद्रपदमासे तु तत्रैव शुक्लद्वादश्यां मवविपरिवर्तते। विपरि

त्वे

इज्ञानवति। तायां गोविंदमभ्यर्च्य मासान्येवं विदधीत कुर्वीत तदुक्तं। मत्स्यपुराणे
सिते विष्णुः महाषाढेनान्नाद्रं च परिकीर्त्यते। कार्त्तिके च प्रबुध्येत शुक्लपक्षे द्वि
न इति। मित्रश्रवणापातपवानपरिकीर्तिता। तद्द्वादश्यक्रमेण मैत्रश्रवणे
नापतिपावने प्रतबकाव परिकीर्तिता। मैत्रमनूराधात्तदुक्तं। वाराहपुराणे
आनाकासितपक्षेतु मैत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु नवियुक्ता द्वादशी
शुद्धतत्पावनाख्याया योगामुनिभिः परिकीर्तिता। इति। आषाढशुक्लैका
दश्यां पौर्णमास्यामथापि वा। चातुर्मास्यव्रतारंभं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे। अलाभे
तु लकर्कि पि मंत्रणनियतोव्रती। कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्समापय १५९

९५

त्। आषाढमासशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वा अथवा कर्कटसंक्रांतौ नियतः॥ च
क्रिलिकेनाक्रान्ता पवासनेवा नियतव्रतश्चातुर्मास्यव्रतारंभं मंत्रणकुर्यात् मंत्रश्च स
नत्कुमारेणोक्तः। इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव। निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने
त्वयि केशव। गृहीते स्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहं। तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसा
दाज्जनार्दन॥ इति। तदुक्तं मदनरत्ने। आषाढशुक्लपक्षे एकादश्यामुपोषितः। चा
तुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किंचिन्नियतो नर इति। सनत्कुमारप्रोक्तं। एकादश्यां तु गृह्णी
या संक्रांतौ कर्कटस्य वा। आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतं नियतं। अला
भे आषाढशुक्लैकादश्यादिषु व्रतोपक्रमासंभवे तु कार्त्तिकोपि आषाढयुक्शुक्लैकादश्या

दपि गृह्णीयान्न । तदुक्तं महाभारते । वार्षिकांश्चतुरो मासान्व्रतं किंचित्समाचरेत् । नैत्
यिकं आह्निकं वर्ज्यं तं प्रयत्नत इति । कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यां च कृष्णे काले प्रपक्रांतं तद्व्रतं
विधिवद्ब्राह्मणान्भोजयेद्वा द्विजेष्वमंत्रवत्समापयेत् । मंत्रश्च सनत्कुमारेणोक्तः । इदं
व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ।
तदुक्तं महाभारते । चतुर्दश्यां त्वेकादश्यां वा चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्त्तिकशुक्लपक्षे तु
द्वादश्यां तत्समापयेत् । चातुर्मास्यव्रतारंभमप्येवमिति गौडाः । अपि षंडे तिथौ
कुर्यादेवमेव समापनं । उपक्रमकाले गुरोर्बृहस्पतेर्लोपे का वा शुक्रस्यास्तमपि चातु
र्मास्यव्रतारंभं कुर्यात् । खंडतिथावपि कुर्यात् । तदुक्तं महाभारते । वार्षिकांश्चतुरो १६०

मासान्वाह्याहयान्कनविन्नरः । व्रातननानादाप्नोति कल्मषं वत्सरकृतमिति । वराहपु
राणे । चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किंचिन्महीपते । नान्यथा वार्षिकं पापं विनिहन्यस्य य
ततइति । वृद्धगार्ग्येणोक्तं । नारोवं निवमोद्धं च शुक्रगुर्वोनिषाधकाः । षंडेवैविंतायचाउ
र्मास्यव्रतविधानं तदिति नन्वग्न्याधानप्रतिष्ठांस्वति — खंडवत्रीमासेंडेत्यादिवचना
न्निषिध्यते कथं शुक्रगुर्वास्तनयादिषु चातुर्मास्यव्रतारंभः । उच्यते । विशेषवचनबलात्सा
मान्यवचनानां नितरान्तयचमध्यस्य । आध्मयानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीय
कौति२ यकाः । बह्वृचाश्श्रवणे कुर्युः सिंहस्थे विषदि सहस्तभुग्दपंचम्यां वानतदूर्ध्वं सकाम । असिं ९२
हार्के प्रोष्ठपदी श्रवणे च यजुर्वेदयाः । अर्कसिंहस्थे यदि सिंहराशिस्थितो यदि न वत्सरातो

त्तिरीयकाः॥ श्रवणमासपौर्णमास्यां अथवा अयनाद्युपाकर्म कुर्युः। बहृचाः श्रवणेन हस्तयु
क्ते तिथौ कुर्युः। तत्रासंभवे नभोमासे एव हस्तेन हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा कुर्युः। अथवा अय
नाद्युपाकर्मेति शाखान्तरे प्रायं बहृचवचनं। तदाह याज्ञवल्क्यः। अथाध्यायानामुपाकर्म श्राव
ण्यां श्रवणेन वा। हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्रवणस्य हि इति। गार्ग्योपि। पर्वण्यौ
दयिके कुर्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः। बहृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्ते सामविदिन इति। अ
त्र नन्दिनि विशेषमाह। नन्दिनि ति ग्रहणसंक्रमेऽसंक्रान्तौ तदुपाकर्म न कुर्युः। तदा
ह गार्ग्यः। पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः। बहृचाः श्रवणे नित्यं ग्रहसंक्रान्ति
वर्जितं इति। विशेषांतरमाह। सिंहार्क इति। यदि सूर्यः सिंहराशिस्थितो न तत्र वि

२६१

तदा प्रोष्ठपद्यां भाद्रपदपौर्णमास्यां ग्रहणव्यवस्थया कुर्युः। बहृचाः श्रवणर्क्षे युक्ति
याविति व्यवस्था। चकारात्सामवेदिनापि तत्र भाद्रपदमासे हस्तर्क्षयुक्ते तिथाविति सूचि
तं। तदाह मनुः। श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि। उक्तश्छंदांस्यधीयीत विप्रोमा
सार्द्धपंचमानिति। पौष्यां रोहिण्यां वा अष्टकाष्टम्यां वा विसर्जनं। उपक्रम श्रावणे उ
त्साद्र माघादि वासरा मासमासस्य प्रथमदिने विसर्जनं कुर्युः। तदाह याज्ञवल्क्यः।
प्यां ष्ठ्यामथवा रोहिण्यामष्टकायामथापि वा जलांते छंदसां कुर्युः उत्सर्गं विधिवद्ब
हिरिति। मनुरपि। पुष्ये तु छंदसां कुर्यात् बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते
पूर्वाह्णे प्रथमेहनीति। कुर्युरारंभं छंदोगा हस्ते तूष्य विसर्जनं छंदोगाः सामवेदिनः

स्वस्वनक्षत्रयायां नामारंभं कुर्युः। पुष्यनक्षत्रे विसर्जनं कुर्युः। प्रकृतत्वात् श्रावणभा
द्रपदयोरुपक्रमः। पुष्यमासस्य एव विसर्जनं। तदाह गोभिलः। छंदोगा जिहिताः कु
र्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियां अपराह्णे तूपाकर्म पुष्ये हस्ते हस्ते द्वितीयादिरुदइति। हस्तेऽह्नि
४ गं उपाकर्म पुष्ये उत्सर्गं कुर्युः। उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गं प्रातरेव तु। अध्ययनानामुपा
कर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव स्यात्। तदाह गोभिलः। अध्ययनानामुपाकर्म
उत्सर्गकालापराह्णिकी। पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति। उपाकर्मणि
चोत्सर्गे पूर्वाह्णे दर्शमहर्षयः। उपाकर्मण्येकसर्गे दैवतेहता ऋषयः पृष्टाः। तदाह कात्या
१६२ क्लिनि। उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समाचरेत्। ऋग्वेदिनश्च यानूक्तवा प्रकान्त्य स १६२

पीयन्तनंदति। वोध्यशयनापि। गौतमादीनृषीनस्य प्रकृत्य वादर्शमयात्मुनः। प्रकृत्यिद्वा यथा
शक्ति तर्पयित्वा उद्धरेति। नाद्भ्रकचतुर्थ्यामुदितं शशिनं यदि पश्येत्तदा
पश्चाच्चयं श्लोकं वा गलिकः पठतु। भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यां शशिनं चंद्रं नेक्षेत। यदि प
श्येत्तदा मिथ्यापवाददोषो भवति। तद्दोषपरिहारार्थं पौराणिकः श्लोकं पठ
तु। श्लोकश्च विष्णुपुराणोक्तः। सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमार
कुमाराय दीर्घवादाय स्यमंतकमिति। तदाह पराशरः। कन्यादित्ये चतुर्थ्यां शुक्ले चं
द्रस्य दर्शनं मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा। तद्दोषस्य शांत्यै सिंहः
प्रसेनमिति। विपठेदिति। कन्यादित्ये भाद्रपदमासे शुक्लपक्षे भाद्रशुक्लनवम्यां तु र्यं

र्द देवीं प्रपूजयेत्॥ तुलाष्टम्यां कृष्णचतुर्थ्यां तु तस्याः केशान्विमोचयेत्॥ तत्पंचम्यां च पूर्ववत्स्ना
स्नापयेत्तां जलैः शुभैः॥ सप्तम्यां बिल्वपत्रैश्च पूजयेद्दशमी दिने॥ उपोष्य जागरं कुर्या
त्रितयामे समर्च्चयेत्॥ नवम्यां पूजयेत्पुष्पैर्विविधैरुपहारकैः॥ दशम्यां त्रामये
द्देवीं रथमारोप्य दत्तेः॥ पंचताडपद्मासनं नवम्यां देवीं गीतवादित्रनिस्वनैः॥
प्रबोधयेत्॥ तुलाशष्टम्यां युक्तपरेणाषु कृष्णचतुर्थ्यां तस्यां प्रबुद्धायां देव्याः केशा
मग्र्यां गादिसंस्कारैर्विशोधयेत्॥ तत्पंचम्यां तां षष्ठ्यां युक्तायां पंचम्यां पूर्ववच्छुभैर्जल
सर्वैः दकैः तां देवीं स्नापयेत्॥ तं सप्तम्यां बिल्वपत्रैर्देवीं पूजयेत्॥ तदंतम्यानुपो
ष्य रात्रौ प्रतियामं समर्चयेत्॥ जागरं कुर्यात्तन्नवम्यां विविधैः पुष्पैरुपहारैर्देवी १६२

मर्चयेत्तद्दशम्यां रथमारोप्य गीतवादित्रनिःस्वनैः॥ सह देवीं पत्तनं भ्रामयेत्॥
तदुक्तं देवीपुराणे॥ कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रयो विबोधनं॥ नवम्यां प्रपूजयेद्दे
वीं गीतवादित्रनिस्वनैः॥ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशविमोचनं॥ प्रातरेव तु पंच
म्यां स्नापयेत्सलिलैः शुभैः॥ सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यामप्युपोषणं॥ पूजनं जाग
रं चैव नवम्यां विधिवद्बलिः॥ संप्रेषणं दशम्यां तु रथमारोप्य विस्तरैः इति॥ पौर्णमास्या
श्विनमासि कौमुदी कीर्तिता चन्द्रच्छालक्ष्मी मिंद्रश्च संपूज्य कुर्यात्तु स्वबुद्धये॥ आश्वि
नमासि पौर्णमास्यां तु तत्रोक्तं महाभारते॥ तुलायां मकरे मेषे प्रातःस्नाने तिलैः सह
ब्रह्मचर्येण हविष्याशी महापातकनाशनमिति॥ माघस्यापक्षादिनस्तूर्ध्वस्नानं विविधवद्

चरता नियता नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ माघमासमपि प्राप्य आह्नीदिते विधिवत्
स्नानं विधिवत्कर्म आदिम स्नानमाचरता नियता ब्रह्मचारी नियताहारः हविष्याशी ॥ एवं
स्नानं कुर्वन् ~~सर्वपापैः~~ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो तद्वत् उक्तं सनत्कुमारेण
किंचिदभ्युदिते सूर्ये स्नानं माघसमाचरेत् ॥ यत्कौमुदी कीर्तिता ॥ अकौमुद्यां लक्ष्मी
मिंद्रं च संपूज्यो सर्वं कुर्यात् ॥ एवं स्नातस्य सिद्धिर्भवति ॥ तदुक्तं सनत्कुमारेण ॥ प्रर्त्तिनाश्व
युजमासि कौमुदी परिकीर्तिता ॥ कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिंद्रमैरावतस्थितं ॥ निशि त ३
जागरणं कृत्वा ब्रह्मचर्यं समाचरेत् ॥ इति ॥ विधमाश्वाश्विनपापि प्रातः स्नानं तिलैश्च
रन् ॥ ब्रह्मचारी नविष्याशी मासपातकं यदूरावताः ॥ इत्याश्विनोपातपमासि
हृ. डि. २३४

तिलाः शिरसि निक्षिप्य प्रातः स्नानं कुर्वन् हविष्याशी ब्रह्मचारी च यस्याश्वरदुष्करं महा
पातकादिजं वा स्वस्य सर्वपापानि विनश्यंति न संशयः ॥ तत्रैवामाघमासस्य टंत्या पः किं
चिदुत्थिते रवौ ॥ ब्रह्मकूर्चं वा सुरापं वा कंपतंतं पुनामा दह इति तिलनाश्वयुजमासं
दीपमाकाशे वर्तिनं ॥ दालोक्कं दरायदत्तामदतीस्त्रियमनकाले ॥ आश्वयुजमास इति का
लविधानादिति तिद्वितीयासर्वस्मिन्नाश्वयुजमासे दालोक्मा काशवर्तीदीपं दद्याद्वि
तावायाद्दद्यात्स्वमद तीस्त्रियमाप्नुयादाकाशवर्तिनमिति ॥ गृहदासः ॥ तदुक्तं पुष्क
रपुराणे तुलायां तिलतैलेन ॥ सायंसंध्यां समागमे ॥ आकाशदीपं यो दद्यान्मासं
मकं हरिप्रतिमद्दतीस्त्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदमिति ॥ दीपप्रदानमायं

संध्यासमागमस्वकालः। ऊर्जे चतुर्दशी कृष्णा सोमवारेण संयुता चित्राख्यानक्षत्रेऽपि पूज्य
शिवं शिवपुरं व्रजेत्। ऊर्जे कार्तिकमासस्य कृष्णायां चतुर्दशी सोमवारेण संयुता। चित्रा
संज्ञा च वर्तिनि तत्र शिवं संपूज्य शिवपुरं व्रजेत्। तदुक्तं पुष्करपुराणे। कार्तिके सोमवार
ेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी। तस्यां तु समभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नर इति। प्रत्यूष आश्वयु
ग्दर्शे कृताभ्यंगादिमंगलः। नक्त्या संपूजयेल्लक्ष्मीमलक्ष्मी विनिवृत्तये। आश्वयुजा
मावास्यायां प्रत्यूषे उषःकाले कृताभ्यंगादिमंगलः शक्त्या लक्ष्मी संपूजयेत्। एवं
सति अलक्ष्मीविनिवृत्तिर्भवति। आदिशब्दाच्च चतुर्दशकस्नाननीराजनादीनां परिग्रहः।
तदुक्तं पुष्करपुराणे। स्वातिस्थिते रवाविंदुर्यदि स्वातिगतोऽस्तावत्तु पंचत्वग्रहकस्ना

यी कृताभ्यंगविधिर्नरः। नीराजितो महालक्ष्मीमर्चयन् श्रियमाप्नुतः। अत्र स्वातिस्थिते
रवौ इति प्राप्त्यापवादः। आश्वयुग्दर्शइत्यत्र दर्शशब्दः प्रत्यूषव्यापिस्वातियुक्ततिथ्युपल
क्षणः। उक्तं ब्रह्मपुराणे। ऊर्जशुक्लद्वितीयायां तिथिषु स्वातियुक्तागा। मानवो मंगलस्ना
यी न वलक्ष्म्या वियुज्यते। दीपैर्नीराजनादत्र सेषा दीपावली स्मृता। शुक्लाष्टमी कार्ति
कच मासि गोपाष्टमी स्मृता। पूजां तत्र भवां कुर्यात् सर्वकामाप्तये नरः। कार्तिके मा
सि शुक्लाष्टमी गोपाष्टमी स्मृता। सर्वकामावाप्तिसिद्ध्यर्थं नरस्तत्र गोष्ठे सम्यग्गवां पूजां
कुर्यात्। तदुक्तं कूर्मपुराणे। शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः। तत्र कुर्याद्ग
वां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणां। गवानुगमनं कार्यं सर्वान्कामानवाप्नुतीति। ऊर्जे चतुर्द

शीक्तेकास्यां पाषाणचतुर्दशी। तत्र गौरीं समभ्यर्च्य निशि पाषाणभक्षणः। रूपं सौभा
ग्यमैश्वर्यं सौभाग्यं लभते नरः। कार्त्तिकशुक्लचतुर्दशी पाषाणचतुर्दश्यां त
त्र गौरीमर्चयित्वा निशि पाषाणभक्षका नवतं। एवं कुर्वन्नरो रूपादियुक्त ऐश्वर्यं लभ
ते। तदुक्तं देवीपुराणे। वृश्चिकशुक्लपक्षे चतुर्दश्यां पाषाणचतुर्दशी। तस्यामाराध्य
गौरीं नक्तं पाषाणभक्षकः। ऐश्वर्यं सौभाग्यं सौभाग्यं रूपाणि प्राप्नुयान्नरः इति। त
च्छुक्लचतुर्थीयां तत्राप्याद्य रविदिने फणिनः पूजायां तस्य प्रसीदंति फणीश्व
राः। तत्र कार्त्तिकमासस्य शुक्लचतुर्थी तत्रापि आर्द्रदिने पंचम्यां फणिनः सर्पा
न् पूजयेत्। तत्र फणीश्वराः शेषकार्कोटकादयः प्रसीदंति। तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ ० १९६

युगन्धं दिने यत्राप्याश्व फणीश्वरान् हीरणाप्याश्वं च म्यांपारायतप्रयतानर इति
कूर्मपुराणोक्तं। तिथ्यायुगाद्यायां च समुपोष्य यथाविधि। शेषपालादिनागानां
गाधस्य च महात्मनः। पूजा कार्या पुष्पगंधदीपाद्यैर्यथापूर्वकं। विषाणि तस्य नश्यंति न
च हिंसंति पन्नगा इति। दशविधापो समाप्तौ वा। शरदाग्रायणं चरेत्। श्यामाकाग्रयणं कु
र्यात् प्राप्ते वर्षे प्रयतो नरः। शरदि पौर्णमास्यां वा दशविधाप्रयतो नरः। आग्रयणं चरेत्
प्राप्ते वर्षे श्यामाकाग्रयणं चरेत्। तदुक्तं गृह्ये। शरदि पौर्णमास्याममावास्यायां वा आ
२भा ग्रयणं कुर्यात् वर्षासु श्यामाकाग्रयणं कुर्यादिति तिथित्रयं कुर्यादिति तिथित्रयं यदा
कत्रैवास्य रम्यो हि तिथित्रयं। स्नानदानादिकं तत्र सहस्रगुणमुच्यते। एकस्मिन्वासरे

नक्ष.८ यत्तिथित्रयं स्यात्॥ तत्र तिथित्रये स्नानादिकं सहस्रगुणमुच्यते॥ तदाह गार्ग्यः॥ त्रि
तिथिस्तु गताहोरात्रं दिनत्रयमुदाहृतं च यस्य शास्त्रे तत्र स्नानं दानं जपमेव वा॥ सहस्र
गुणितः प्रादुरिदमेव दिनजपः प्र यामेवाजिना यो ति द्वितीयेसारथिरूपथा॥ तृती
येसवितातनगुण्यं तस्याद्दिनत्रयमिति॥ माघस्य कृष्णचतुर्थ्यां वा दरदानत्रयं कर्
ॐ दमुष्येः सुनस्य चनक्रम्भकम्प्रियमाप्नुयात्॥ माघमासस्य कृष्णचतुर्थ्यां विरहाद्भुयास्या
ततत्र शंकरं ॐ दमुष्येः सम्यगर्चयित्वा न कं प्याहं त्वा॥ स प्रियमाप्नुयात्॥ तदुक्तं कू
र्मपुराणे॥ ॐ तस्य कृष्णचतुर्थ्यां ॐ दमुष्येः सदाशिवः॥ मंत्रस्य प्याद्दिनं ह्रीं सीस्तनं
प्राप्त प्रियं नर इति॥ ॐ त्वमाघमासस्य चैत्रमासि सिताष्टम्यां पुनर्वसु बुधस्पृशि॥ १६१

नद्यां स्नानस्य विधिवद्वाजपेयफलं लभेत्॥ चैत्रमासस्य सिताष्टम्यां बुधवारपुनर्वसू॥
नक्षत्रे च पुण्यायां नद्यां स्नात्वा विधिवत् स्नानविधिना स्नातस्य वाजपेयाक्रयय शस्य
फलं लभेत्॥ तदुक्तं वायुपुराणे॥ पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रमासे सिताष्टमी॥ तस्यां नदीषु
स्नातस्तु वाजपेयफलं लभेत्॥ तत्रैवाशोककुसुमैरभ्यर्च्य शिशिशेखरं॥ अशोक
कलिकाष्टमंत्रेण प्राश्य मानवो नैव शोकमवाप्नोति रूपसंपदमश्नुते॥ तत्रैव प्र
विकसिताष्टम्यामशोकपुष्पैः शिशिशेखरं शिवमभ्यर्च्याशोककलिकां मंत्रेण प्राश्य
नरो यदि वा मानवः शोकं नैवाप्नोति रूपं चाश्नुते॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ चैत्रमासि सि
ताष्टम्यां बुधवारपुनर्वसौ॥ अशोककुसुमैः रुद्रमर्चयित्वा विधानतः॥ अशोकस्य

ष्टकलिकामंत्रेणाक्तेन जहायत् । शोकं नेवाप्नुयात् मर्त्यो रूपवान पिजायत्
त इति । मंत्रश्च तत्रैवोक्तः । त्वामशोकममाप्युनं मधुमाससतिपोत्तितं । शोकार्त्तक
लिकाप्राश्यमामशोकं सदाकुरु विति । चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां मदनं नंदनाम्नकं । संपू
धपाकरहितश्च स्त्रीच्छारूपवानिति । चैत्रमासशुक्लत्रयोदश्यां दद्दनाम्नकं
मदनं कामं संपूज्य पुत्रवान् । रूपवान् शोकरहितश्च स्यात् । तदुक्तं । कूर्मपुराणे ।
मधिशुक्लत्रयोदश्यां मदनं चंदनामकं । रूचासंपूज्य यत्नेन वीजायते पुत्र
निनवा । ततः स्मिं धुंडितं कामपुत्रपौत्रसमृद्धः इति । कार्त्तिक्यामथ वैश्या ~
स्यां चित्रायं वा त्मनः ज्ञाता । वृषभस्य स्कंधे विधिवत् वृषपारामस माः स ~~ १६८

माः शिवरूपधरोमर्त्यः शिवलोकमहीयते । कार्त्तिकीपौर्णमास्यां अथवा वैशा
खपौर्णमास्यां चैत्रमासे वा वृषभमुत्सृजेत् हृष्टस्य शरीरयावंति रोमाणि संतिव
ति तावत् संख्याः समाः शिवसद्मनि मर्त्यः शिवसमानरूपधरः सशिवलोके मही
यते । तदुक्तं विष्णोत्तरपुराणे । वैशाखे कार्त्तिक्यां वा पौर्णमास्यां समाहितः
घृतकवर्ष वृषं नील स्थितं रक्तमथापि वा । लक्षणस्य पिदृणां वा विधानेन समुत्सृ
जेत् । सालोकं याति सारूप्यं उत्सर्गं तस्य सिद्ध्यतीति । सावित्रीमपि दावानीं वि चैत्री
दमनकाद्यनं कृत्य दिष्टहतायधियाः संपूर्णफलमश्नुते । चैत्रमासे पौर्णमास्यां
सावित्रीमपि दावानीं दमनेकोनाद्धर्नं कुर्यात् । एवं ह्नतगनंद्ग हतायायाः फलं

संप्रर्षमिश्रुणात। तदुक्तं लिंगपुराणे। चैत्रमासि सितान् पक्षे पंचदश्यां यथाविधिः
दमानं नार्चयेद्देवान् धर्मो ह्यनयाकृतेति। हर्त्तं यत्र दृशो। वायुपुराणेपि सर्ववस्र
रत्नाद्यैयाः सा फल्गुन्यां याति जानन्तुरानु। अश्वयुज्यां यद्देवमनेन विशाप्रणस्य
दाशिवमिति। आषाढ्यां सर्वदेवानां पवित्रारोपणं चरेत्। अजाते श्रावणेनाद्रेः
फलमत्रापि पूर्ववित्। आषाढ्यामाषाढ्योः समास्यां तु सर्वदेवानां पवित्रारोप
णं चरेत्। तत्र जाते श्रावणे भाद्रमासः पौषमास्यां पवित्रारोपणं कुर्यात्
तदुक्तं मात्स्ये। आषाढ्यामथवा तत्र यां यत्र दृश्यात् मापतिं। पवित्रैरर्चयेत्ता
या श्रावण्यां च तरानंतुरानितिनि। सौम्यायन पूर्वपक्षे ईशानस्य बलिर्भ १६९

श्रावण्यां पौषमास्यां तु सर्पाणां बलिमिष्यते। पूर्वपक्षे तु दष्टमी तस्यां तु युक्तव
रादलं। सौम्यायने पूर्वपक्षे ईशानस्य बलिर्भवेत्। उत्तरायण पूर्वपक्षे शुक्लप
क्षे ईशानस्य बलिर्भवेत् ईशान बलिः कर्तव्यः। लावन्तु। तदुक्तं गृह्ये उदगयन
आपूर्यमाणपक्षे यतः पुरीशानबलिः करिष्यति। श्रावण्यां पौषमास्यां तु सर्प
णां बलिरिष्यते। सर्पबलिः कर्तव्य इष्यते। तदुक्तं गृह्ये श्रावण्यां पौषमास्यां वायमो
पानहोमं निवीयति। दष्टमीतादष्टमं तत्रो पूर्वपक्षे तस्य यवरोहणं स्यात्। तदुक्तं
गृह्ये। दष्टमीत प्राप्तेय ताद्दष्टमं तान्प्रांन्यव रोहणं करिष्यत इति। बोधायनोऽ
पि। दष्टमीतानि समायातरुक्लपक्षे समापितः। दष्टमीतस्यावारोहणं च प्रीतिपूर्व

क्रमाचारदीनि। अग्निं विरिंचिं गौरीं गणेशीं फणिनं गुहं। शर्वं शौरिं सरस्वतीं यम
मीशीं वंद्यं च प्रतिपदाद्यासु तिथिषु क्रमात्॥ अत्र केचित्पितृपक्षे तडागादौ स्नानं कु
यंति। आदिशब्दात्सरागादीनां मानसव्रतसरोव्यतिरिक्तसरो देवखातनय
का वापी कूपनिर्झरिघटादयो ऽत्र नोक्तानी परिग्रहः। किंविध तडागादौ गंगासमे
तदाह शंखः। वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नदीदेवखातसर
सीषूद्धृतांबुनि। उष्णोदकं पिवा स्नायान्नु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। उष्णोदक
स्नानमयाउ नियर्यं। यासोपि सर्वं गंगासमं तोयं सर्वो विष्णुसमो द्विजः। सर्वं
भूमिसमं दानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। उष्णोदकस्नानस्याथाप्यंतर विषय

वं यथाब्राह्मणार्कं। आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना। अतो यथातुरः स्नायान्
ग्रहणेष्वक्लवारिणति। अत्र सामान्येन गंगादिषु स्नायादित्येकेपि पुण्यतमाव
मार्कंडायाक्रविज्ञायकर्मणः स्नानं न स्यात्। तथा हि स्मृतिमिष्ठ मुहूर्तात्पुण्यं ततः प्र
अवगाह्योदकं। ततोपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलं। तीर्थानां यं ततः पुण्यं महानदी
बुपावनं। ततस्ततोऽपि गंगां पुण्यं पुण्यस्ततोऽब्धिः। शीतमुष्णोदकात्पुण्यं अपरा
सिंपरादकादिनि। स्नात्वा यथाविधि श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं लिंगपुराणे। व्यतीपा
नराणां यावीश्वं द्रसूर्यग्रहणग्रहणे। गजच्छायायां तु सा प्रोक्ता पितॄणां दत्तमक्षयमि
ति। मदाचार केपि। सर्वस्नानादिकं तीर्थश्राद्धं देवराजदर्शनं। अशक्तवाणिस्तु नास्ति

करान्यं कुर्यादिति वसिष्ठोक्तेः। ऋष्यशृङ्गोऽप्याह। चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधि
वदाचरेत्। तेन विसकला पृथ्वी दत्ता विप्राय वैकल्पइति। यथाविधीत्यस्यायमभिप्रा
यः। ग्रहणे हिरण्येनवामेन श्राद्धं विहितमिति हिरण्येनामेन वा श्राद्धं कुर्यादि
ति। तदाह बोधायनः। अन्नेनासंभवे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं संग्र
हे च कुर्याच्छूद्रः सदैव हीति। व्यासोऽपि। आपद्यनग्नौ तीर्थे च ग्रहणे चंद्रसूर्य
योः। आमश्राद्धं द्विजाद्दद्यात् शूद्रो दद्यात्सदैव हीति। तत्र सदैवेति वचना
च्छूद्रः श्राद्धमामेनाह्निकं हेम्नामन्नेन वा विकल्पेन कुर्यात्। तदाह बोधायनः। आ
मान्नाच्छ्राह्निकं श्राद्धं यदा शूद्रः समाचरेत्। कुर्यादामेन हेम्ना वा पायसेनापि वा ना
ना। १७१

नात्रासती दद्याद्भूमिं च विप्रेभ्यः पात्रभ्यो ब्राह्मणाय पवात् समं वा सुवर्णादि स्प
शकाले प्रयच्छ्यता मध्यमो मध्यकालः स्यात् मोक्षकालकनीयसः। पात्रेभ्यो विप्रेभ्यो
भूमिं दद्यात्। तद्दत्तौ मदनारत्ने। अयनविषुवयोर्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पात्र
भूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षिणामिति। विद्यातपोविप्रसंस्थात्री। तदाह याज्ञ
वल्क्यः। न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। पात्रहेतुमिमे तावत्तद्धि पात्रं
प्रचक्षत इति। यथाविधि विप्रासं च ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय वा दद्यात्। वा शब्दा
त् श्रोत्रियाभावे ब्राह्मणस्त्रुव एनामधारकाय दद्यादिति घोतितं। तथा हुः साम
ध्यविशाखानामन्यतमशाखापि श्रोत्रियः। कीं शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति।

नोऽध्ययनस्मरणात्। गर्भाधानादिसंस्कारवानधीतवेदो ब्राह्मणब्रुवः। तदुक्तं
चतुर्विंशतिमते। गर्भाधानादिसंस्कारवानुपनयनेर्युतः। नाध्यापयति ना
धीते स च स्याद् ब्राह्मणब्रुवः। इति। गृहीतगायत्रीमात्रो वेदाध्ययनरहितो नाम
धारकः। तदुक्तं चतुर्विंशतिमते। गायत्रीसारमात्रोऽपि संध्यास्नानमुपासकः।
अज्ञानात्कृषिकर्माणो ब्राह्मणा नामधारकाः। इति। ब्राह्मणजातिमात्रः संस्का
रहीनो मात्रब्राह्मणः। तदुक्तं चतुर्विंशतिमते। वक्षुवीयसमुत्पन्नो मंत्रसंस्कार
वर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च यः स वै ब्राह्मणःस्मृतः इति। बोधायनः। अश्रोत्रि
यः श्रोत्रियो वा अपात्रं पात्रमेव वा। विप्रब्रुवो वापि विप्रो स[illegible]णदानमहति। १०२

थासोऽपि। स चावि विप्रसमो द्विज इति। भूमरसंस्नावं सभीसवादिदद्यात्। आदिश
ब्दो दोधन्याद्दीनी परिग्रहः। तदुक्तं महाभारते। भूमिर्गावः सुवर्णं धान्यं वा
यद्दीप्तितं। तत्सर्वं संग्राह्य[illegible]देयं यमात्मनः श्रेय इच्छता इति प्रतिग्रहीतुः पा
त्रापेक्षया तारतम्यं दक्षिणोक्तं। समम ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। श्रो
सं त त्रिये शतसाहस्रं पात्रे चानंतमश्नुते इति। भूमिसाव सुवर्णादिद्रव्येणोनूनत्वा
न्न दर्शनावदानमुक्तं। तदुक्तं व्यासेन। सर्वं भूमिसमं दानमिति। लिंगपुराणे। अ
न्नरूपं च पृथ्वी धरित्री गावः सुवर्णं च समं वधार्थं। श्रेष्ठं च दत्तं बनाद्विगानि ला
का निद्दत्ते न दिसिंशयोऽत्र। स्मा। नादिकमणि सर्व सा शंका जन्मशस्यते। राजु

स्पर्शकालः श्रेष्ठः। मध्यकालो मध्यमः स्यात्। स्नानकालः कनीयसः। कष्टंस्यादुत्तम
ढ्यामः। त्रिदशांस्पर्शसमयैस्तुष्यंति पितरस्तथा। मानुषानुमध्यकाले तु राहुसा
स्तु कनीयसः। अथ एतत्त्रयः कालाः श्रेष्ठमध्यकनीयसः। निशि न स्नानाद्यः षोडशा।
स्नाविभिन्नसंक्रांतिस्तु पारणस्य। राहोस्तु दर्शनं यावत्पुण्यकालस्तदाहृतः। मस्यवय
श्रु निनः। सर्वग्रहणकालस्य तु पुण्यत्वं प्रतीयात्। सर्वं। अनिनोत्तममध्यमकनिष्ठत्वमु
ध्यात्। इति न विरोधः। दोषोऽस्नाननदानेन क्रियादिशौचवानपि स्नानाद्हमा
धिकारी स्यान्नरो ग्रहणसूतके। ग्रहणकाले त्वस्नानी नैरष्टः स्यात्। वृद्धवसिष्ठोपि
ग्रहणसंक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः। सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च १७२.

×द्वेर

जायते। आशौचवानपि जन्ममरणनिमित्ताशौचवानपि स्नानं दानं च कुर्या
त्। वृद्धवसिष्ठेन। लिंगपुराणेपि। चंद्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेपि वा।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विंदति। सूतकमृतकाशौचवन्दोषारा
कुदर्शनेन तावदवतत्वसुद्धियावन्मुक्तिर्न दृश्यते। इति। अत्र पूर्ववचनं स्ना
नपरं। उत्तरवचनं दानश्राद्धपरं। न तूत्तरमपि वचनपरं कस्नानं स्यात्। अत्र
रं स्यात्। द्वं यदि स्मृत्यंतरवचनं स्यात्। वचनद्वयं विषमकस्तुतिवामवा। अ
ना विषयपरिहारे तृप्तवचनस्य दानश्राद्धपरत्वमध्यवसीयते। तथा च यथा
पूर्वपक्षादरत्रमाणवयादिर्शितग्रहकालीनस्नाने गपरत्वं। तथा चापि स्नानप

रवं पूर्ववचनस्याऽऽदरायङ्गिरवचनस्यापि स्नानपरत्वमस्तु। मैवं स्नानपरत्व
शुद्धिमकर्तृकं स्नानं विधयेः। शुद्धेव प्रमाणान्तराभावान्न तद्विधानमुपायतः। अयद
मेववचनं शुद्धावपि प्रमाणमिति चेन्न। अर्थद्वयपरत्वे वाक्यस्य भेदापत्ते
× गौ४ अयाशौचाभाकपाजडान्यत्र द्विशिष्टविधाने वाक्यभेददोष इति चेत्तु ग्रन्थेन
रसीं चाव गौरवां स्वीकारस्याप्युक्तत्वात्। अस्मत्पक्षे तु मृतसूतकग्रहणं निमि
त्ताशौचविनोदनार्थं घनखिलं तस्य पूर्ववचनेनोक्तस्नानादिशुद्धिमनोखिल
तस्य दानादिविधीयत इति। वाक्यभेदः। नापि गौरवं। ननु दानादिविधय
कैपरी। नाखिलनरी। द्वारमित्यत्र विदरलोदधमहरिष्यामो दानादि ननु १२४

दानस्याध्याहार इति कथं तत्त्वरी। सावविसः सूतके पि इत्यांगिरसवचनात्तस्माना
स्य दानादिविहितमिति। तदेवाध्याहरिष्यामः। ततः सूतकमृतकेराकुदर्शनेदा
नश्राद्धादौ तत्पिदापावाक्यं वैश्यमिति वचनार्थः। ततः तथाच पादः। स्मात
कमपि रिव्यामेसहोरन्यत्र सूतके श्रोतकर्म लितकाले स्मार्ते शुद्धिमवाप्नुया स्मार्त
त्। श्रीगिरसोऽपि। सर्वदेवसः सूतकेपिमृतकेराकुदर्शने। स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीत
दानं शास्त्रविवर्जितमिति। श्राद्धे वित्तं किंविषयं च दानविषयं च नारायणगण
सूतके प्राप्ते स्नानाकमाधिकारी स्यात्तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे। आशौचं जायतेन्नू
नीः आदाणं रूढ़ीयायां राकुस्पर्शितायाः स्नात्वा दानादिकं जातनरः। कर्जात।

याख्यानवति षट्त्रिंशन्नाडिकाः पिसावर्षामवद्वन्नी सूतकराकुदर्शनात्। स्नात्वा क
र्माणि कृत्वा नक्षत्रमी नैविसर्जयितुं। चंद्रग्रहणादाधायामत्रायंयामचतुष्टयं। सूर्यग्रह
णे न भुंजीत बालादिरुरंत्राय। चंद्रग्रहणादधः पूर्वं यामत्रयं न भुंजीत यामत्रयांतरं न
भुंजीतन्यथः। तदुक्तं महाभारते। अर्वाग्यामत्रयादिं दाग्रहणात् भोजनमाचरेत्। चतु
र्यामादधस्त्रिवराकृतु स्वे दिवाकरे। इति। चंद्रग्रहे सूर्यग्रहे च ग्रहणादाधः। बालादि
प्रहरेण न भुंजीत प्रहरांतरेण न भुंजीतन्यथः। तदाहाह वृद्धवसिष्ठः। सूर्यग्रहे तु ना
श्नीयात् बालवृद्धातुरे दिनिनि। बालवृद्धातुरविषयाय। मत्स्यः। अत्र पंक्ती नमध्यान्हे न तु
सीगवे भुंजीत संगावस्थात्र पूर्वं भुंजीत समाचरेत्। तायाविमुक्तायां स्नात्वा भुंजीत ति १२५

दो

विनिश्चयः तथा रवौ दोराकृणा विमुक्तायाः स्नात्वा भुंजीत इत्यनेन प्रकारेण भोजन
×५२ निमध्ये। विनिर्णयः कृत इति वाक्यशेषः। तदाह मनुः। चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात् द्यान्स्नात्वा
विमुक्तयोरिति। अत्र यामद्वय यामचतुष्टय न भुंजीत निषिद्धक्रियाः पूर्वद्वयं भुंजीत
निगच्छते तदाह वृद्धवसिष्ठः। ग्रहणं तु वक्ष्याद्दिनैः प्रथमादधिके यामतः। भुंजीता
चाकृतना पूर्वं पश्चिम प्रथमादधइति। रात्रौ प्रथममध्ययामतो ग्रहणं चेतदा
वर्त्तिनामध्या कालपूर्वं भुंजीत रात्रिपश्चिमयामे चेद्रात्रिप्रथमयामादधः भुंजीते
त्यथः। चावच्चांवर्त्तिनाडुद्वैश्व वागिता निशीथतः। चतुर्थे प्रथमे चेत्स्यात् चतुर्थप्रह
रादधइति। अत्र कृष्णचतुर्थ्यप्रहरे रवियग्रहणं तुं द्वात्र चतुर्थप्रहरादाधः भुंजीते
त्यथः। निशीथा मध्यरात्रिः। अन्नोदय विधौ पूर्वं स्नानभोजनमाचरेत्। विश्वरूपः

अस्तोदयादिवेव ग्रहणमिति ग्रहणात् पूर्वमर्द्धग्रहणनिनाजनं नाचरेत्। अहनि
काजाधीना पिरितिद्वैधानृतात्। मार्कंडेयः। यदस्य यदिवा नानो यस्मिन्नहनि ना
यकः। ग्रहणेतु नावत्रस्मिंन पूर्वं भोजनं न कु। नाचरत्सुग्रहे विव नाथेवास्तमुपाग
ते। यावत्तावादित्यः स्यान्नाश्नीयात्तावादेव तत्। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुंजीत स्नानं कृत्वा त
तःपरमिति। न चैवं ग्रस्तोदिते सूर्ये पूर्वं निशि न भुंजीतेति वक्तव्यं छात्। मिवं। पूर्वं या
म चतुष्टय भोजन निषेधादेव प्राप्तयोः मुक्ति। ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवींद्वः प्राप्तु
तो यदि तयोः परस्य कुदायस्नात्वा आवन्नरेन्नरः। रवींदूराहुग्रस्तावेव यद्यस्त
मानं प्राप्नुतः। तयोर्दानतायां रवींद्वोः परस्य। परे न यो उदाय सति स्नात्वा भवनार
तु भुंजीता नर इति मवद्य लोपजुहलीनदाहमनुः। अकृत्कयोरस्तगंत्यादृष्ट्वा स्ना १२५

वा परऽहनि। अहनीति तिथिपरं। मार्कंडेयोपि। नाश्नीयात् तथैवास्तमुपागत इति। वृद्धगार्ग्यो
पि। संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुंजीत रात्रावपि कदाच
न। इति। शशिनि ग्रस्तास्तमिते। अहर्नैव भुंजीत नास्करग्रस्तास्तमिते रात्रावित्यर्थः।
कदाचिदपि धारणपारणा। व्रतस्थस्य पौर्णमास्यादितिथिनक्षत्रनिमित्तकामपि
वासव्रतस्थस्य निषेधः। अत्र विशेषमाह। अहोरात्रं न भुंजीत ग्रस्तावेवास्तमितौ तौ।
रवींदू यदि राहुग्रस्तावेवास्तंगतौ भवतः तदाहोरात्रं न भुंजीत। अयमर्थः। ग्रस्तास्तमे
वसूर्ये ग्रहणात्पूर्वस्मिन्नहनि परस्यां रात्रौ न भुंजीत। ग्रस्तास्तमे शशिनि ग्रहणा
त्पूर्वस्यां रात्रौ परस्मिन्नहनि च न भुंजीतेति। नक्षत्रं। विष्णुधर्मात्तात्। अहोरात्रं
न नोऽकृत्वा स्नानं कृत्वा ततः परमिति। ननु मध्याह्नवशात् रवींद्वोः राहुविमुक्तिं दृ ग्र० ५

×दृशा२ ×ज्ञा४

ष्टं न पापयति । तद्यान्नाभोजनं न स्यात् । मैवं । चक्षुर्दर्शनाभावेपि शास्त्राद्दर्शनसि
द्धत्वात् । न भोजनाभावः । अत एवाधस्तात् स्नात्वा भुक्त्वा यायादिति । एतावता काले न दृष्ट
ति । यदि दृष्टिरुक्तैः स्यात् । तदा दशोथुतयथा पारत्वा चद्रक्षिविदर्शनं स्यात् । नन्वत्र न
द्याकौ शास्त्रतोऽपि दर्शनेन स्यात् । मैवं । विमुक्तिदर्शनार्थं प्रमाणापेक्षायां सेन्न
विनः शास्त्रस्यांगीकारः । नाद्यवं ग्रस्तास्तमाने शास्त्रतो विमुक्त्यवगमाद्विमुक्त्या
नंतरम्भुवनोजनं स्यात् । मैवं । अत एव रात्रौ न भोक्तव्यं यावत्तया नोदय इति वच
नं तृप्योद्दयानंतरमेव भोजनं । न विमुक्त्यानंतरं । नन्वग्रस्तास्तमाने विमुक्ति
दृष्टिर्नि वदनान्मेवाभादने चक्षुषा दर्शनाभावेन वाद्दायपि भोजनं न स्यात् ना।
दृष्ट्वा स्नात्वा नोपलक्षणी । तदाह वृद्धगौतमः । चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात्स्मिन्न १७२

×२१

हनि सूर्यवतः । शस्तो विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति । स्वस्ववारे रव
विदोर्ग्रहश्चूडामणिः स्मृतः । स्नानदानादिकं तत्र फलानंत्याय कल्पते । रविरि
न्द्वोः स्ववारे ग्रहश्चूडामणिसंज्ञको योगः स्मृतः । तत्र चूडामणौ स्नानदानादिकं
फलानंत्याय कल्पते । अनंतफलाय भवति । आदित्यवारे विग्रहणं सोमवारे चं
द्रग्रहः । तदाह व्यासः । सूर्यवारे रविग्रासः सोमवारे चंद्रग्रहश्चूडामणिरिति ख्या
तस्तत्रानंतफलं भवेत् । चूडामणौ स्मृत मिति । उपोष्य यस्यैकरात्रं स्नात्वा दानं
समाचरेत् । पापकोशविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते । ग्रहणदिनात्पूर्वं
त्रिरात्रमेकरात्रं वोपोष्य ग्रहणकाले स्नात्वा यथाशक्ति नानादानं समाचरेत् स
पापकोशनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते । काशीखंडे । तदाह गालवः । यस्त्रिरात्र

सुप्ताद्येव ग्रहणं दृष्ट्वीयः स्नायाद्दद्याय विधिवन्मोदितं ब्रह्मणा सह । ए
क रात्र सुप्ताद्येव स्नायाय शक्तितः । कंचुकादि विसर्पश्च निःसृतिः पापकोशकट
तिक विना वल्लानान चक्रकौ ग्रहणनिर्णयस्य शावीम नतु ॥ इति ग्रहणनिर्णय
प्रकरणं ॥ अथ संक्रांतिनिर्णयः ॥ तत्र कर्कटमकरः सिंहकुंभौ लिद्धे षवसुनाः । मेष
कन्याधनुर्मीना मिथुनश्चेति संक्रमाः । द्वादशात्र क्रमाद्यात्र द्वयनं दक्षिणोत्तरे
च चारो नंतरा विष्णुपदाः स्युः दक्षिणोत्तर । विष्णुावतन्य रोद्धो च यचारस्य दनंतराः ।
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः त्रिलिंदृष्टिक कर्कटकाद्याश्च मिथुनांतां द्वादश संक्रमाः सं
क्रांत इति शब्द प्रकारेर्वचनः । अत्र षु द्वादशसंक्रमेषु माध्य आद्यौ संक्रमौ क्रमा
द्दक्षिणोत्तरायनसंज्ञौ तु । प्रोक्तं कर्कटादक्षिणायनः । मकरस्तूत्तरायणमित्यर्थः ॥ ७८

९१४

अनंतराश्च वारः संक्रमाः सिंहकुंभ वृश्चिकवृषभा विष्णुपदाः स्युः । तत्परौ द्वौ संक्रामौ
दक्षिणोत्तर विषुवत्संज्ञौ । तुलादक्षिण विषुवत् । मेषउत्तर विषुवमित्यर्थः । तदनंतर
श्च वारः कन्या धनुर्मीन मिथुना निषडशीतिमुखाः प्रोक्ताः । तदुक्तं हेमाद्रौ वसिष्ठः । अय
नाद्द विषुवाद्द वतस्रः षडशीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रांत्यो द्वादश स्मृताः । मृगकर्कटसं
क्रांती द्वे उदग्दक्षिणायने । विषुवाद्दे तुलामेषो गोलमध्ये तथा परा इति । मृगो मकरः
अयनविषुवं गोलमध्यशब्देनोच्यते । ततोपरा त्वित्यर्थः । गोलवर्जं कन्यायां मिथु
नमीने धनुषि पिरविर्गतिः । षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः । वृषवृश्चिक
कुंभेषु सिंहेष्वेव रविर्गतिः । तद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलमिति । स्नानादिका
लविभागः । मासस्त्रिंशत् वर्ष्यकर्कटादौ नाडिको मकरे तु स्कः पूर्व्यो विंशतिरुत्तराः ॥

१८

कर्कटसंक्रमपूर्वापरविंशतिः त्रिंशन्नाडिकाः पुण्याः स्युः मकरस्य संक्रमोत्तराद्ध
वर्ज्जि

२१९

नतुसर्वप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकस्य निमित्तेनच्छु नियमां नश्शुद्धकालप्रतीक्षा।मे
वंन्यायस्य वचनमास्कंदादिश्च शक्यचात्रवचनं च। मत्स्यपुराणे क्रमेव। मजमा
स्तद्विसंक्रांतौ संक्रांतिरहितेन तथा। कार्यविज्य विवेकस्यादितिधर्मशास्त्रविदोविड्
द्वादशाहसपिंडीतेइत्याद्यनिपातनिमित्तानि कर्माणि श्राद्धादिकं नमित्यादि निश्च
पतनिमित्तानि कर्मक्रियतां। अत्र नित्यमनित्यं व्रत्यादिकर्माणि वर्जयेदित्यर्थः। नड
कंकाष्टकादिगृह्यो रविःसंक्रमहीनो यो वर्ज्यं वर्ज्यविधिः स्मृतः। स एव तु द्विसंक्रांतो म
जमासेष्ठकदीचित्तमिति। हारीतोपि। अत्र संक्रमेकस्त्वथमाद्यिकं मासिकं तथा। शावं
स्तर्दिंडतांतंयत्नसरोदघनामिति मास संवत्सरादेव तिथिद्वैधे यथा जावत्। तत्रो
त्तरतिथिर्ग्राह्या न पूर्वा तिमलिम्लुचे। दर्शद्वयसमाक्रांतं सपसंक्रांतिवर्जितं। मलि

१८०

ष्टाय विज्ञानीयाद् इति सर्वकर्मसु। शिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः। मलि-
म्लुचः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु। मलिम्लुचश्च यो मासः स मासः पापसंज्ञितः। वर्जि-
तः पितृदेवाभ्यां मनुष्यैः सर्वकर्मसु। इति सामान्यस्मृत्यन्तरवचनानि दैवकार्याणि प्राय-
ण नियतानि। अत्र मलमासकार्यमाह। उपाकर्मादि संज्ञानियपवित्रदमनार्पणी श्रवणो-
च्छ्रायादि मंत्रः सर्पाणां बलिरथ ईशानस्य बलिविधिः शयनं परिवर्तनं। दुर्गेन्द्रस्थाप-
नोत्थानध्वजोत्थानं च वर्जितं। एवं च प्रतिषिद्धानि परत्राद्यद्देविकं। अथ यानि ना-
मुपाकर्मन्ते उपक्रमः उत्सर्जनं समाप्तिः। ईशानादिदेवानां पवित्रार्पणं दमनका- ८३
र्पणी। यापमंत्र श्रवरोहः। द्विमंत्रं प्रत्यवरोहणमित्यर्थः। सर्पबलिरं बिका ईशान-
बलिविधिः शयनं परिवर्तनं पार्श्वपरिवर्तनिरुत्थायी इंद्रस्य स्थापनं उत्थापनं च राम १८०

क्रिणः शक्रध्वजोत्थापनं पूर्वमनित्यनिमित्तं वन्यादिवचनप्रतिषिद्धानि अन्यादे-
विकं यत्परत्र मासे कुर्यात्। तदुक्तं। दैवकार्याणि यान्तर इति ठारीतश्च उपाकर्मतथो-
त्सर्गं कारकस्तु सवमष्टकाः। मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति। चैत्र-
कृष्णदशम्यादि दिन षट्के दशतः। रवौ मेषगते दशद्वयं च मिथुने तावत्।
आषाढस्य द्विराष्टौ स्याष्पाढी सो यथार्थतः। चैत्रमास कृष्णदशमी प्रभृति दि-
निषु दशदिवाचीनेषु रवौ मेषगते सति मिथुने दशद्वयं तावत्। रवौ मिथु-
नस्थे सति दशद्वयं तावद्दिवसेषु तदाषाढमासस्य द्विराष्ठान्तरं साष्टकं आषाढ
यथार्थतः। आषाढश्चैत्रयो द्विराषाढ। नष्टाधिमिद्विरः। कृष्णपक्षे दशम्यादौ यदा
संक्रमते रविः। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति। मरीचिरपि। कृष्णप-

१८१
कृत्ते दशम्यां दिने मेषं गच्छेद्दिवाकरः। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्क
ट इति॥ मरीचिरपि॥ कृष्णपक्षे दशम्यां दिने मेषं गच्छेद्दिवाकरः। द्विराषाढः सवि
ज्ञेयः शिषे कर्कटके कृत इति॥ दशम्यादिनवम्यादित्यर्थः। नवम्यपरत्वागमि
षसंक्रमे दिनद्वयरद्धावप्युक्तरूपत्वाद्दशम्यपरत्वागमिथुनसंक्रमः संपद्यते
ततो दिनद्वयरद्धावपि दशनमतिक्रम्य कर्कटकः संपद्यते। ततश्च मिथुनार्क
रवौ द्विराषाढः संपद्यत इत्यर्थः। विशाखाद्यन्यमासपुंपंचाद्यकत्र मासि ब्रू
हो राशिविकसंक्रांतौ गौणाषाढ एव तु। आषाढद्विरहत्ते द्विराषाढतु
कः। तदन्येषु विशाखादिपंचमासेषु एकत्र मासि त्र्यतरत्र मासि एकसंक्रां १८

तौ द्वादशाशिष्ठाणां त्वेत्। एकमास एकसंक्रांतौ दशद्वयशुक्लौ मासः। गौणस्या
षाढः स्यात्। एकसंक्रांतौ दशद्वययोगलक्षणगुणयोगाज्जौण इत्यर्थः॥ तदा
ह हेमाद्रिः। माधवाद्येषु षट्सु कमासि दशद्वयं यदा। द्विराषाढः स विज्ञेयः
शते कर्कटके हरिरिति॥ न त्वधिमासोऽयं द्विराषाढो नाम नान्यः सिद्धदित्यत्रा
ह। अधिमासप्रभेदोऽयं द्विराषाढोऽपि संमतः। द्विराषाढेऽधिमास एव यद्यप्य
त्रिसंमतः स्यात्तनद्दैवं पयनुष्टुमाम। नतथासंगत इत्यर्थः। अधिमासप्र
भेदे विशेषो द्विराषाढस्य पदत्वे शाधिकमासत्वे वाकवात। तदाह
हेमाद्रिः। योयमुक्तो द्विराषाढो नान्यः स्यादधिमासतः। संज्ञाभेदाश्च एक

१८२

कार्त्तिके शयनं हरेरिति। द्विराषाढके: किं प्रयोजनमित्यत्राह विष्णुप्रति
ष्ठापनायायं द्विराषाढे विधिः स्मृतः। पूर्वस्मिन्कार्यं द्विराषाढे विधिर्विष्णोः प्रतिष्ठा
पनाय स्मृतः। तत्र हरिर्हगाथ्यः। द्विराषाढे विकल्प्यायं विष्णोः शयनं प्रतिपत्काम
नेत्र शाकस्य मिहैवावतिष्ठत इति। द्विराषाढे विधिः कथं हरिशयनार्थमित्यत्रा
ह। मिथुनादित्रितयस्य स्यात् गामिन्यपि च सत्वे हि एव हरिस्वापः कर्कटादि
त्रिके यदि कर्किण्येव तिथिं हन्ति तारतम्यं च शङ्कवेत्। स यद्विराषाढः मि
थुनादित्रिकाप्तिके यदि ष्याप्तान्ना गामिन्यपि च सारदेंड एव मिथुन एव हरि
स्वापो न भवेत्। स द्विराषाढः कर्कटादित्रिकाप्तिके यदि ष्यान्तस्तदा ज्ञगामि
न्यपि कर्किण्येव कर्कटसंक्रान्तावेव हरिस्वापो न भवेत् कस्मात् तिथि १८२

ह्वासनः कृशासन इति। कात्यायनोपि सर्वाबलिप्रणाकार्यः पश्चाद्धाधरातराङ्गलः विश्वदेवावसानेवानान्यत्र तिसमाप्ति
रिति। इतरास्त्वत्रायाय ज्ञान्विदधानदिविवद्धि। इतरो देवयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तयज्ञ मनुष्ययज्ञ इति चत्वारो यज्ञानुदिवे वक्तु

तू नरात्रौ तथा यज्ञ मदेश्वरो विश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतिस्तथा। मङ्गलः पंचयज्ञौ स्मृति
विवर्याङ्गं धर्मं वदितिवि विश्वदेवबलिहृतावंत। नवित्रं च स्यात् बहुवाच्यपि श्रमनंतरं नावमा
कृः पृथक्कृत्वं नापादशातु।।८।। तदुक्तं वह्वृचां गाका देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञाः। पंच
महायज्ञाः। आद्याश्चत्वार एवविद्यावद्दिकं बलिकर्मसंव्याख्यः अथवा पृथगिति। तथा च निग
मः। विश्वदेवाद्बलिहरणाद्देवयज्ञाः। इयं पंचमहायज्ञा गृह्यावद्दिनां स्मृः। नापनुतायज्ञा इत
रक्षःसंस्कारार्थं बलिक्षप्य नापि। अन्न यस्वाहाद्यादिषडङ्गनी उड्डयादित्यथा विश्वदेवः
सतेष्वान धर्माय स्वाहेत्यादिनामा रुद्राय पशुपतय इति आदितिः बलिहरणं संनिष्ठ नाद
ज्वस्या हत्य भोजनात्ता त्ये षाद्देवयज्ञाः संनिष्ठात पित्र्यन्तु हित्वैकं ब्राह्मणं भोजयेत्। अ
स्विवदक्षिणे नाग्निं दक्षिणाभ्यानूदर्भानुसंसी। योतस्मै पिंडं ददाति पितृभ्यः स्वधाग्निश्च पिबा

१८४

आपस्तंतः पितृयज्ञः संतिष्ठते । उत्तरं अग्निष्ठात्त्रोदाष्ठआगयादनोनुसंस्तीर्योगीयष्ठ
ष्वष्टपदीपाः रत्नं कृत्यबलिमुपहरंति त्रुतास्यानमस्तीति च्छुतेभ्यः तद्भूतयज्ञः । ष्ठांतिष्ठते म
नुष्ययज्ञार्थमितिथिप्राकाय तू । अपि वाहंतकारं ब्राह्मणायाद दातिमनुष्यहंतीत्याप
स्तंब परिशिषतिवैश्वदेवपरिशिष्टं बलिहरणानंतरं अन्नं दद्यादवयज्ञार्थमहूतादद्याद
व स्यथाहेतिएकामाक्रतिमन्यो डाक्रयुः । पितृयज्ञार्थं विश्वदेवबलिहरणे शिष्टादत्ता
तु प्राचीनावीतिना दक्षिणतो ग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा स्थिति बलिं हरेत् । भूतयज्ञा
र्थमपि वैश्वदेवशास्त्रादन्यादद्यावान्तरतो ग्नेः देवतीर्थेन बलिमुपहरेयुः । तस्यानमइति
मनुष्ययज्ञार्थं अतिथिं लाज्ञयायुः । अतिथ्यन्नाव संकल्पितं दद्यादिति । बलीनां वैद्यादक्ष्य
वदंतायियितां वृक्षा । यान्यपूर्वविषयाणि द्रव्यसंस्कारकारिणि । तान्यपयि संज्ञानि वैश्वदेव १८

पिपरवा कर्कटस्थ एव जवति । एवं कन्याम्लासिंहस्थ रवावायाडं । तदादहदूमदिरः । मेषादिमिथु
नांतेउ यदादर्शद्वियेजवतु । अह्नां तरे तदाव लिखुना द्विंद रिष्युतु । कर्कटे दिनत्र यवापियदादर्श
दयं तावतु । अवांतरे तदावश्यं कर्कटाद्विदरिस्वापतु । इत्यधिमासप्रकरणं । आश्लाकाः । स्नु
दस्याद्या । मोढानिर्णयमाह । मिहिरणसहात्यंतं संनिकर्षाद्दृस्यतेः । काव्यश्चादर्शनेयत्नान्मो
ढ्यमाद्गुर्मर्हषयः । मिहिरंसूर्यः । तेनसाहात्यंतं संनिकर्षाद्दृस्यतेः । कवेःशुक्रस्यचयदादर्शनं
तन्मदर्घयोमाध्यमाहुः । तदुक्तं वृद्धसिद्धांतरविणासंनिरोधवां यद्धाणामस्तमुच्यतइति । ताता
वर्ग्वार्धकं मोढ्यादूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितं । तत्तामोढ्यादूर्ध्वमवस्था बाल्यं प्रकीर्तितं । तदुक्तं वृद्धसि
द्धांत एव । अर्वाग्यद्धमवस्थान्मोढ्याद्वार्धकं शेशावदति । पक्षं प्राक्दिशि दृश्यं पश्चात्पंचदिनं
वे । शेशवं प्राक्रुपचादे पश्चाद्दशदिनं स्मृतं । कावेःशुक्रस्य प्राग्दिशि दृश्यं पक्षं स्मृतं । पंचदशदि
नानिदृश्यं स्यादित्यर्थः । पश्चात्प्रतीच्यांदिशि पंचदिनं दृश्यं स्मृतं । शेशवं बाल्यं तु प्राक्प्राच्यां दिशि

पंचदिने स्मृतं॥ षोडशं वा द्वादशं पक्षे प्राक् पश्चाच्च हृदस्य तत॥ पैत्रं हृदस्य तत्प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि वा द्वादशे॥
षोडशं वं च पक्षे स्मृतं॥ तदुक्तं च रत्नमालायां॥ प्रागुदक्ततः शिखा रक्षः स्त्रियः त्र्यं सितस्वा पश्चाद्दशाद्दमथ पं
च दिनानि॥ छुद्दा प्राच्यां पक्षम मरंद्र गुरुं खुपक्षे प्रागष्ट नातिवदंति वसिष्ठ मुख्याः॥ इति दामोदरी
ये पि॥ प्राग्बालादिवस त्रयं दशदिनं पश्चात्सिताहृद्दुतां पक्षवासः पंचाक वलजात पक्षे गुरुसं
तः॥ तत्र श्राद्धकुरुष्कः पाविमलयाक्रयो द्विवाद्दं सिता॥ हृत्स्त्रे वा सर पंचकं च सितवत्त्राद्दशाद्दं पु
रह ति॥ वा द्दस्यात्त॥ प्राक्पश्चाद्दु दितः श्वकः पंच सप्त दिसिष्टरः विपरीतं चुहृद्दुवतद्दद्दवश्चारर पीति
रत्नमाला दामोदरीय वचनं॥ या प्राग्बाल्यं त्रिदिनमित्युक्तं॥ वा द्दसं त्यव वा नत्तु पश्चाद्धाल्यं स
प्त दिनमित्युक्तं॥ प्राग्हद्दवं सप्त दिने दृढे वै मित्युक्तं॥ तत्कथमित्यत्राह॥ लघुकालास्मृतो॥ ग्रास्या
दशानादन वा पदा रत्नमालादिषु स्मृता लघुकाला॥ दशात्तादिनग्राह्या॥ आपदा संकटे न च
यात्रा॥ तदाह॥ वृद्धगार्ग्यः॥ श्रीकान्तगुरुः प्राक् पक्षे बालो विधा दशातेनिष्ठु सप्तरात्रं वा गण्ठ भद्र पे १८५

ष्टु च षट् च पंच त्रिदशाबवा॥ दशा त्रिदिनं वदंतीति॥ अस्मिन्व चने त्यधिककालात्त्वा दशात्तादनमथव
स्किताश्चेपि इति न विरोधः॥ पि॥ बहावा दर्शिताः कालाः॥ यबाल्य वा द्दकि पिवा॥ या हास्त्त चाधिका
शिषा दशान्तदाहुला पादति॥ मलिम्लुचनि षिद्धा॥ विधपिव ड्डीयतु॥ तदुक्तं॥ अग्न्याधाने प्रतिष्ठां च
ति॥ अस्लाग वद्युरा वि ति॥ नवान्नप्राशनमिति॥ वापीकूपति॥ गृहप्रवेशति॥ श्रीनादिदवता मिति
आधानं यइकाम्ये ति॥ दामोदरीये च उक्तं॥ यदाराव मेंडुलगति॥ काम्या विनष्टा तडागुरुरश्च
थि वां॥ कालः सतीव्रता वृत॥ तीर्थयात्रा विवाहयाज्ञास्सवनाशाह्वरिति॥ प्रसंगाद्दुक्तु तिथिनि
र्णयमाह॥ त्यादयादति मध्याह्न मखंडा सा तिथिः स्मृता॥ खंडान्यथा व्रतारंभे समाप्ती वा त्र वर्ड
यवत्यातिथि दुदयादे रख्या मध्याह्नमतिनुदयादारख्या मध्यमरूपर्यंत इत्यर्थः सा तिथिरखंडा
स्मृता॥ अत्र थाउदयामध्याह्नं नवर्तीत वता सा तिथिः खंडा स्मृता॥ अत्र च खंड तिथ्यो व्रतानां
मारंभ समाप्तिं च वर्जीयत्॥ तदाह वृद्धवसिष्ठः॥ खवखंडत्यापि मार्तंडाय यद्य खंडाप्रवर्त तिथि

व्रतप्रारंभणं तस्यामनस्तगुरुशुक्रयुक्तस्यापि ॥ सा तिथिस्तन्नष्टगुरुशुक्रयुक्तस्यांतु । तस्यां व्रतप्र
रंभणं कुर्यादित्यर्थः ॥ मरीचिरपि खंडव्यापि मार्तंडव्यापि मार्तंडास्याद्दुद्रास्तयोर्दया तिथिः
साखंडा व्रतानां स्यात्प्रारंभः समापनमिति ॥ स एवाह ॥ उदयस्था तिथिर्याहि न भवेद्दि
नमध्यगा । सा खंडा न व्रतानां स्यादारंभश्च समापनमिति ॥ इति शुक्रगुरुमौढ्यवार्धके शोध
न खंडतिथिनिर्णयप्रकरणं ॥ श्रीकार्या नदीरजोदोषनिर्णयमाह ॥ मासि सिंहे कर्कटादि नद्यः सर्वा
एव रजस्वलाः । त्रिदिनं स्यात्फल्गुन्या आगादांवस्तासरस्वती । भागीरथी च कालिंदी नद्यानुद्याण
दिकाश्चि ना । कर्कटांशसंक्रमादारभ्य आसिंहसिंहसंक्रांतिपर्यंतं सर्वा एव नद्यो रजस्वलाः स्मृता
दिकं माक्रीडयः । न तासु स्नानं न स्याद्यामीत्थ सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृ
तर्पणं ति ॥ मरीचिरपि ॥ कर्कटे सरितः सर्वा भवंती हि रजस्वलाः । अप्रशस्ते तदा तासु स्नानं वर्षा
दो नववारिणी ति ॥ तत्स्नातासु ॥ मस्य प्रयाणद्धकां यावंतो दृतितिरगवानुदक्षिणाशां विदूषणं ॥ १८५

रजस्वलासु नद्यादिवारिणि संध्योपासनं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणं न कुर्यादिति वाक्याशेष
तदुक्तं तासु स्नानं न कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ रजोदुष्टे जले स्नानं
वर्जयेन्नद्यादिषु द्विजः । कदर्थितं रजस्तासां संध्योपास्तिश्च तर्पणमिति ॥ कदर्थितं कुत्सितं ॥ अत्र
विशेषमाह ॥ ग्रहणे मकरे वापि कर्मण्येकस्य सर्वकर्मणि । आजीवानवाश्चेकगतो रजोदो
षो न विद्यते ॥ चंद्रसूर्यग्रहणादिनिमित्तस्नानादिकर्मणि रजोदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ तदाह व्या
घ्रपादः ॥ उपाकर्मणि वोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते
अगतो गत्यंतराभावे आजीवानचरजोदोषो न विद्यते ॥ आजीवनं ग्रामापगा ॥ तदाह व्या
घ्रपादः ॥ अभावे कूपवापीनामनपायपयस्यपि ॥ रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यतीति
व्यापगीनां रजोदोष इति संग्रहनिश्चितं ॥ तस्य स्पष्टार्थमनत्तुं इति रजोदोषप्रकरणं नदीनां ॥ अथ
तिलाद्यष्टांगादिनिर्णयमाह ॥ तिलाष्टांगपटलं ॥ व्रतषष्ठ्यष्टमी द्विकाशुक्लसिमासे कामधुक्चा द्वादशी

प्रतिपद्दर्शसप्तमीपंचपर्वसु द्वादश्यां तु व्रती विप्रस्तैलाभ्यंगं विवर्जयेत्॥ भूतान्चतुर्दशी रिक्ताश्चतु
र्थी नवमी चतुर्दश्यः सप्तमी पौर्णमासी मावास्या संक्रमाररविसंक्रांतयः रेखा नवमी भूतादिषूक्ते
लाभ्यंगं विवर्जयेत्॥ तदाह वसिष्ठः॥ कूर्मे पूर्णेंदुसंक्रांतिचतुर्दश्यष्टमीषु च॥ नरश्चंडाल
योनिः स्यात्तैलस्त्रीमांससेवनादिति॥ कूर्मे अमावास्यापूर्णेंदुपौर्णमासीव्यपापाडापिमा दा ५
ह्नां प्रतिपदं षष्ठी कुहूं रिक्तं तिथिं तथा॥ तैलाभ्यंगं यदा कुर्यात् लिः परिहीयते इति॥ व्यासोपि
पंचदश्यां चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविसंक्रमे॥ द्वादशी सप्तमी षष्ठी तैलाभ्यंगं परित्यजेदिति॥ मार्कण्डेयो
पि॥ सप्तम्यां नाचरेत्तैलं नवम्यां प्रतिपद्यपि॥ दर्शे चापि पौर्णमास्यां च पंचस्वपि च पर्वस्विति॥ व्रत
एकादश्यामुपवासव्रती द्वादश्यां तैलाभ्यंगं विवर्जयेत्॥ तदाह मनुः कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं
वितथभाषणं व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वाप्यं व्रती नरः॥ तैलपिष्टमसूरं च द्वादश्यां द्विविवर्जयेत्॥ नान स
न्ने वचनेऽष्टमी पूर्णमासी मामंश मशाह्वे पंचस्तु पर्वसु तैलाभ्यंगनिषेधे सिद्धे पुनः पंचपर्वग्रहणं १८

यर्थं॥ मेवो गुरुवारयोगनिषेधार्थं पुनर्ग्रहणमिति नानर्थक्यं॥ ननु तत्कुर्यात् द्वितीयायां त्रयोदश्यां
तिथावपि॥ शाम्बतीह इति मध्वा छनुदशशुक्लामपि पंडितैरिति पराशरवचनादतत्वप्येतिथिषु तैलाभ्यं
गनिषेधः प्रतीयते इत्यत्राह त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां कृवियादयः त्रयावर्षविर्णीयद्धूस्नाने
तैलापकल्पिते॥ कृवियादयस्तु यावत्संख्ययो दश्यां द्वितीयायां दशम्यां तैलानापकल्पिते कृतो स्ना
ने वर्जयेत्तु तदाह जाबालिः॥ त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां च सर्वदा॥ शूद्रविट्क्षत्रियास्नाने नैवा
ल्पेतैलसंस्कृतमिति॥ सर्वदेत्युक्तत्वात् वस्थायां मवस्थायां च कृवियादीनां तैलाभ्यंगनिषेधः
ननु कांस्यं शाकं सुरामिति मत्स्यं तु वचनान्नानिवर्तीनां कृवियादीनां तैलाभ्यंगनिषेधः सिद्धः
वा ब्राह्मणा व्रचनां दीर्घाधिकृत्ये तद्वचने ननु सर्ववर्णविषयं किमिति दं स्यात्॥ उच्यते॥ तथा जाबा
लिवचनेन कृवियादिव्रति विधाय प्राप्तार्थवाद अनुवादक विप्रादि विषयविधायक मति विधानुवादल
क्षणत्वं दस्यात्॥ हुहंगार्ग्यः॥ दशमी पुत्रनाशाय धनहान्यै त्रयोदशी॥ द्वितीयातनयनाशाय स्नातेनैव

डीयदृत्तायत्रुगार्ग्यवचनेत्रामादश्यांतृतीयायांप्रतिपद्दशमीद्वादश्यांतिलाष्टांगनकुर्वीतपिबद्द्वादश्या
मींविना। तत्रापित्रयोदश्यानिषिद्धान्क्रियादिविषयः। एवमाद्यष्टमपिकेवलानष्टनयोपंचपर्वसुनंदा
सुव्रतास्यहरिवासरे। द्वादश्यांश्राद्धदिवासयज्ञदिवासचरंध्रेनवम्यांचतुर्थ्यांदिलाग्रादिनिमि
त्तसुखदुःख। पुत्रादिविपत्तिनिमित्तदुःखैःखेचस्थितवर्तमानाश्राद्धजन्मदिनेनतैरिपोद्यो। प्रा
प्तितदशांगमेतत्पंचपर्वादिषुमेंतिथिषुजन्मदिनपर्यंतंसुखदुःखस्थितविवादस्चदंतधा
वनंनकुर्यात्। जनैर्विवाहितपत्नीदेतधावनंनकुर्यात्। नदाहुः। भासः। प्रतिपत्पर्वषष्ठीषुनवम्यां
४स हरिवासरे। दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलं। इति। हरिहीवासरद्वादश्यां स्मृतिसंग्र
हे। त्यक्तं। अष्टम्यांचचतुर्दश्यांपंचदश्यांद्वादशहनि। तैलंमांसंच्यवायेदंतकाष्ठंचवर्जयेदिति
हरहनिएकादश्यांपंचदशींदर्शप्रदर्शिमावस्यावायामिथुनं। व्याघ्रपादः। श्राद्धाहजन्मदिनाशवि १८८
वाहसुखदुःखयोः। व्रतेचोपवासेचवर्जयेद्दंतधावनमिति। मरीचिरपि। पंचपर्वसुनंदसु

व्यतीपातेचसंक्रान्तौस्त्रियंतैलंचमांसंचदंतकाष्ठंचवर्जयेदिति। वृद्धमनुरपि। गतेदशांतरंपाद्योगंव
मावास्यांव्रतानिचदंतकाष्ठंचताम्बूलंवर्जयेदहनितासततीति। पंचपर्वसुदशाष्टाद्यादित्रिदिनेषुव्रतादहनि
व्यतीपातश्राद्धदिनेषुस्त्रीसंग्रामविवर्जयेदिति। पंचपर्वसुदशाष्ट्यादित्रिदिनेषुदशाष्टाकादशी
षुव्रतस्पंदेवंक्षिद्रहनिव्यतीपाते। श्राद्धदिनेचस्त्रीसंत्यागंविवर्जयेत्। व्रताहशब्दएकादशीव्रतव्य
तिरिक्तव्रतविषयः। तदाहवृद्धवशिष्ठः। विष्णुरायनमाद्यंतुधान्यकालामपिस्त्रियंतैलंनसंस्पृशेद्द्वादाम
हतादिष्वनवदायत्नात्यासापि। कुद्दूः हृसदिहिंति वृद्धगार्ग्योपि। एकादश्यांदशम्यांचद्वादश्यांपंचप
र्वसु। श्राद्धीयादव्रताहेचस्त्रियंतैलंचवर्जयेदिति। पंचपर्वसुपातेचदशम्यादिदिनत्रये। व्रतस्यवा
क्रिश्राद्धस्यपिशितंतैलवर्जयेत्। पंचपर्वसुपातेव्यतीपातेदशम्यादिदिनत्रयेव्रतस्याश्राद्धस्यवा
क्रिपिशितंतैलवर्जयेत्। व्यासालाकोकद्द्रः हृसैहिति। मरीचिरपि। श्राद्धीयाहदशम्यांचद्वादा
श्यांव्रतवासरे। एकादश्यांव्यतीपातेतैलंमांसंचवर्जयेत्। षष्ठ्यांपर्वसुपक्षादौ। अरिक्तचंद्रातिथि

स्तु

षुपि। पातश्राद्धव्रतादिसंदोहोरं वर्ज्यो निशावा। षष्ठ्यां पर्वसु पंचसु पक्षादौ प्रतिपदि रिक्तातिथिषु चतु-
र्थी नवमी चतुर्दशीषु जन्मतिथि द्वितीया सप्तमी द्वादशीषु पातव्यतीपातश्राद्धदिने श्राद्धेषु च दो-
वर्ज्यो तदाह गार्ग्यः। षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा। आसु संनिहितं पापं तैलमांसक्षु-
रभगइति। वृद्धगार्ग्योपि। ऊन्यारासौरवारेषु रात्रौ पातव्रतादिने। श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्तनंदाद्दौ
विवर्जयेदिति। नवमीसप्तमीविष्ठसंक्रांतिषद्वाणेषु धात्रीफलस्य कल्केन प्रातःस्नानं चनाचारव
नवम्यादिषु प्रातःकालेषु धात्रीफलस्यामलकफलस्य कल्केन स्नानं च नाचरेत्तदाह वृद्धव-
सिष्ठः। श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः। सप्तमीं नवमीं दर्शं सिर्वकालं विवर्जयेत्। अमाव-
स्यायां च नवम्यां च सप्तम्यां च विशेषतः। धात्रीकल्केन स्नाने प्रातःस्नानं च वर्जयेदिति। मार्ग्यो-
पि। तैलस्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिय। सप्तमी नवमी चैव रविसंक्रमणादृते इति। मरीचि-
रपि। अमावास्यायां विवस्वत्सप्तम्यां संक्रांतौ वारवदिने। वंद्वस्थ्यायापरा। गवस्नानमामलकैस्न- ५ १८०

जेदिति। पंचपर्वस्वरूपमाह। चतुर्दश्यष्टमी पक्षद्वयदर्शपूर्णिमा संक्रांतिश्चेव पर्वाणि पंच प्राक्रुम-
हर्षयः। शुक्लपक्षायाश्चतुर्दशी अष्टमी दर्शः पूर्णिमा सूर्यसंक्रांतिश्चेत्येतानि पंच पर्वाणि प्राक्रमह-
र्षयः। नभपक्षयष्ठप्न्याह्वचतुर्दश्यादिति सप्तपर्वाणि स्युः। मैत्रे। अष्टमी चतुर्दशी शक्लनाथनावाने-
क्यान्नसंख्या विरोधः। तदाह गार्ग्यः। चतुर्दश्यष्टमी चैव मावास्या च पूर्णिमा। चत्वार्येतानि पर्वाणि रवि-
संक्रमणे तथा। एतानि पंच पर्वाणि तैलाद्यात्तेषु वर्जयेदिति। नात्र तासु तिथिषु मासादीनां वर्जनीय-
त्वतिविशेषप्रक्रमेण यद्वर्ज्यं तदनास्तु श्राद्धादिकापि वा श्यनाधिक्यनायोगतः संबंधो विज्ञेयः तिथिवि-
शेषप्रक्रमेण निषेधश्च यथा वृद्धवशिष्ठोपि षष्ठ्यां तैलमनाद्यं सप्तम्यां पिशितं तथारनिवर्ज्य
चतुर्दश्यामाश्यां क्षुरकर्म्म च तेति। वृद्धगार्ग्यो मांसाशनं पंचदशीतैलाष्टम्यां गश्च चतुर्दशी अष्टमीयां छर्द-
र्म्मे च जलं मपि पानत्ये दिति। मासाद्य निषेधसत्यदोषप्रदर्शनं न तिथि निषेधश्च तद्ददोषकारि
त्वादित्यर्थः। मरीचिरप्याह। मांसमात्रेननिषिद्धे पि दोषाधिक्यो निषेधतद्दोषस्तेदकारित्वादिति शास्त्रवि-

दा विद्धुरिति॥ दंतकाष्ठं श्रेवामवाणोत्रीकष्ठानिषवनेदंतकाष्ठं धात्रीकष्ठानिषवानपितिथिविशेष
कामणनिषेधः॥ वदाम निशेषादत्त्वान्न विकृन विज्ञयः॥ बृहद्वसिष्ठः॥ दंतकाष्ठं त्वमावास्यामेष्टु
नवचतुर्दशी॥ दैत्तिसप्तकं लंघुंस्नांतिलयदलालाष्टमी॥ दिवाकपित्थछायो रात्रौ च दधिसक्तु घुष्टु॥
धात्रीकष्ठंतुसप्तम्यामलक्ष्मीर्वसतेसदा ति॥ तो मार्कंडेशुक्रवारेषु नाभ्यंगस्नानमाचरेत् शास्त्रादि
षुवाह्येषु दंतकाष्ठे हुरक्रियां श्रकांदशनिवारेषु रात्रिस्नानं रावहीन॥ तो मांगारका॥ तो मार्कशुक
वारेषु नाभ्यंगस्नानमाचरत्॥ माघेषु पूर्वषुत्तमेषु त्रिषु वारेषु शास्त्रादष्टशनिवारे च दंतकाष्ठं नाच
रेत्॥ अर्कगारका॥ अर्कारि शनिवारेषु हुरिक्रियां नाचरेत्॥ नदाह बृहद्वसिष्ठः॥ दं वचतुर्दश्यपष्टमीद
शिषु पक्षिवर्ष्यवासरा॥ कुजा हस्तुक्रवारे च तिलस्नानं विवर्जयेत्॥ गार्ग्यः॥ शास्त्रर्कशुक्रवारेषु
जाद्‌तत्र वासरा॥ जन्मादह श्राद्ध दिवसे दंतकाष्ठं विवर्जयेदिति॥ बृहद्गार्ग्योपि॥ शन्यारसोमवाराष्टि
नि मरीचिरपि॥ अमायां वे वनि॥ नागत्रयादशीवर्क्कि दिवुतैलस्य सेवनात्‌ धनायत्यवलायुर्विमत्क ७
१९०

दिं पापुत्रक्षयं॥ नागः पंचमी वह्निस्तृतीयादिग्दशमीष्षष्ठं एषां सम्हितिलांग्यंगनात्प्राप्नुयुः॥ वासवः पंचमी
दशमी विवहृतीया वत्रयादशी॥ अभ्यंगात्स्पर्शनात्स्नानाद्धस्तुते लंनिषेवात्‌ चतुर्दशी तिस्यह्ह्रि स्याह्नना
पत्यबलायुषामिति॥ नापकांतिष्ठति दृष्या रायलक्ष्म्यखिलप्सिते॥ क्रमादृष्यादिवारेषु तैलनस्ना
स्यते: फलं॥ नापोऽनुदय तापः॥ कांतिः शरीरकांतिः॥ मृतिरायुः क्षयः दृष्येद् यलात्त्वं लक्ष्मीदारिद्र्योत्र
खिलप्सितं सर्वकामाः॥ रव्यादिवारेषु स्नातस्य तः क्रमात्‌ वादीनी फलानि स्यः॥ तदाहज्योतिरपराशरः
संतानः कांतिरल्पायुर्धनमारायुश्चमेव च॥ दारिद्र्यः सर्वकामाश्च — लतास्करादिषु तिति॥ षड्रिंशन्मते
पि॥ हृत्तापः कांतिमरणधनमारोग्यमेव च॥ दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिर्लभ्यं तत्तास्करादिषु तिति॥ बृहद्वसि
ष्ठोपि॥ सूर्यादिमंदांतदिनं ध्रुवाणो॥ तैलोपभोगात्‌ क्रमशः फलानि हृत्तापादीनि॥ अष्ट स्यादिति॥
थियामकथमित्यत्राह॥ तिथिवारसमायोगे बलीयावारश्चपत्‌॥ तत्र निषिद्धतिथिष्वपि श्रुत
वारायागते तैलस्नाने कार्यं तद्गुक्तं वृद्धसिद्धांत॥ तिथिवारकयुणाप्रोक्तान स्नन्वं च चतुर्थगोकरणं षड्य

गंविचवारस्तु ष्टुयुत्मस्तु तइति॥ पक्वतिलं गेधमेतिलं सर्षपं पुष्टवासितं॥ वज्याद् घ्रष्टु दुष्टं स्याद् ध्यांतरस्तु
तं तथा॥ तथा ह्यर्थांतरे एडालनारनालनवासेयुते॥ तद्वाह्ह प्रावतां॥ सार्षपं गंधं तिलं च यत्तैलं पुष्टवा
सितं॥ द्रव्यांतरयुतं तैलं न कदाचन दुष्यति॥ सत्यव्रतानापि॥ पिष्टपकारनालेन केवलेन डालेन वा
तिलमा मंत्रप्रयुतेन कदाचन दुष्यतीति॥ रागातुरस्यापि तैलेनादोषायातद्वाहत्यासनथमार्थिके
मामात्ता एतांपश्णाःसे स्थितिहितवर्ता ततित्रिघ्नताकिं नदृतेर हिता किं नरकितेमिति॥ नारीरं पीड्यातयेन
मुष्टुनेनापिकर्मणा॥ अथ तं नासावन सन्नैतपस्तच्यतइति मंत्रहीनस्य स्नानस्य कालस्तु क्रामंत्रवतो
मंत्रहीनस्यापि स्नानस्य कालो॥ तस्य प्रतिषेधमाह॥ अत्रवृद्धवृद्धपलः अंबंधुंस्या॥ यावेक्षेत्तु ज्योतरं निशिाइष्टाद
वंसमन्य वृत्तिविक्षयवमाहात्मवं॥ विनानिमित्तेन स्नायाद्धुस्नावनीतमांगल्यं विनिवर्त्यवा॥ अत्रवृद्धजासइद्ध
धृतनु पूजयित्वेष्टादेवतां॥ इति॥ निमित्तपि रुगातुरः॥ इष्टवधूनूयासां तरगतातु वृज्याया थिस्थितस्यात्तप्रने
नारवनिशिवइष्टमाहात्मवं॥ कन्याविवाहादिकं च कत्वा च नस्नायात्॥ अत्रच्चेगस्नानो॥ वस्त्रानं च नकुर्या ८
१२९

तुतदाह॥ मक्षातिथिनस्नायाद्दुस्नावनीतमांगल्यं विनिवर्त्यवा॥ अत्रवृद्धपसंइद्धं धृतनु पूजयित्वेष्टदेव
ताइति मनुरपि॥ नस्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि॥ न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये
इति॥ वृद्धमनुरपि॥ आरात्थोद्वमाराथ्यवंधून्यनस्त्रत्यवात्तु क्त्वाथाक्षेनस्नात्॥ तैलेनापि निशास्वपी
ति॥ एवं शत्रुघ्नाज्ञानपक्षद्दतिविना निमित्तं निमित्तं सति स्नायादेवा॥ तदाह मनुः॥ राहुदर्शनसंक्रांति विवा
हात्यय विदृद्धिषु॥ स्नानदानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यव्रतेषु च॥ इति॥ थाघ्रपादाप्रिभुवन्नमनियातयांत्र
निखकव्रतेषु चातुपरागविवाहे च प्राणात्तिषु विशेषतः॥ मंत्रपूतकालेपि स्नायान्निलनवानरः॥ अ
त्रच विशेषमाह॥ निमित्तेपि रागीनस्नायात्॥ तदाह व्यासः॥ स्नानं मथेदिनेकुर्यो शुद्धी स्नीड्रानिराम
यः॥ नत्वकालेकलार्तरागी निमित्तेपि न याकुलइति॥ निमित्तेपि रोगीत्ययातुरश्च न स्नायात्॥ निमित्तेपि
नस्नायातु रात्रौ नद्यां दिवाहृतैः॥ तज्जलैस्तद्गतावत्तु स्वसंहिप्तात॥ जलैः प्रक्षाल्य नाशिमन्त्रसं
स्तदत्तावस्तमंत्रकं॥ निशाह्वतिजालेस्नायादिति शास्त्रीयो॥ यनिश्चय॥ निमित्तलापिरागोतेन दीनका॥

यात्। अपि दिवाहृतैस्तत्कालेस्नायात्॥ तदन्नाद्दिवाहृतजलेनावेत्तु तदंनस्मिन्नद्यंभसि स्वधौनि दि १
स्नायात्। अश्व आसीनदीजलसमीपअग्निप्रज्वाल्य वा स्नायात्। तदानावस्त्वस्य प्राकृपाग्निप्रकान
यारनावसमंत्रकं। क्षमाक्षमाराजन्नित्यादि ततो वरुणानामुखंच त्यं नं मंत्रमुक्ते निशायामप्सु
हुतेर्जलेस्नायात्। तदाहव्यासः नद्यां नमस्तमयस्नानं वर्जीयन्नुसदा बुधः। नद्यां स्नानान्नदीवाप्या
नपूर्शं सत्तुधर्मविदिति। दवलापि। दिवाहृतेर्जलेस्नायान्निशिकुर्यान्निमित्ततः। निधिप्रवसु
श्री वर्संवासंनिक्षाप्यपावकं। प्रवेष्टाद्वरुणस्याः स्तुनरात्रौजलमुद्धरेत्। धिम्न इत्यादिमंत्रेण नद्या
रात्रौजलंहारदिति। मंत्रवतुस्नानस्यकालमालमादृ। सवानेषुत्रिषुस्नायाद्वानप्रस्थस्त्यायतिः
नैष्ठिकश्चहायाराद्दोब्रह्मचारीतयागृही। त्रिषवणंत्रिसंध्यं। तदाहयाज्ञवल्क्यः दांतस्त्रिषवणस्नायी
निमित्तंवग्रहादिति। तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे। स्नायाद्योतस्त्रमध्याह्ने ब्रह्मचारीतथागृही॥ नैष्ठिकस्तु त्रि
विलाप्सु। वानप्रस्थस्त्यायतिरिति। प्रसंगात्स्नानस्यरूपमाह। मंत्रवन्मंत्रहीनेचस्नानंद्विविधंस्मृ ९
१९२

मुच्यतो मंत्रवन्मंत्रयुक्तं स्यान्मंत्रहीनं मलापहं। सत्यव्रतोपि। मंत्रैर्यत्क्रियते स्नानं मंत्रवत्तत्प्रकीर्तितं
मलापहत्वमितेलादौ मंत्रहीनं मलापहमिति। नद्यादौ स्नानाशक्तस्य कथमित्यत्राह। कंठस्नानंक
टिस्नानं कपिलास्नानमेवच। अवगाह्यशिरस्कं यत्तदाद्यं नाभिमात्रतः॥ द्वितीयं वाप्यदादिएवा
सस्नांगतिमार्जनं। आग्नेयं ब्रह्ममाद्यंतु भस्मनांगानुलेपनं। मंत्रैरथदशक्तस्य कंठस्नानादिषं
स्मृतं। कं०। कटीकापिले आग्नेये ब्राह्मं वति पंचस्नानानि भवंति। तत्राद्यमशिरस्कं कंठपर्यंतं अवगाह्य
यत्क्रियते तत्कंठस्नानं नाभिमात्रमवगाह्य क्रियमाणं कटीस्नानं। आर्द्रवाससा अंगानां करचरणा
दीनामभिमार्जनं कापिलं स्नानं। भस्मनांगानामनुलेपनमाग्नेयं स्नानं। आपोहिष्ठेति मंत्रैर्ब्राह्मं
स्नानं भवति। एतत्पंचविधं स्नानमातुरविषयं। यथ्यादिना अशक्तस्य स्मृतिषूक्तं। तदाह दक्षः। आशि
रस्कं भवेत्स्नानं कटीमात्रस्य शक्तितः। आर्द्रेण वाससा वापि सर्वांगपरिमार्जनमिति॥ जाबालिः। अ
शिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तस्य कर्मिणां। आर्द्रेण वाससा वापि सर्वांगपरिमार्जनमिति। ना
भिमात्रे निमज्यास्थकटीप्रक्षाल्य मृज्जलैरिति। व्यासोपि। आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव

वासा न्नेयं तस्मात्स्नानमो वगाहस्तु वारुणं। आपो हि ष्ठेति विप्राणां वायव्यं गोरजः स्मृतं। यत्तु सातप
वर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। मंत्रैरपि प्रकुर्वन् प्रथमं कल्पेपि यान्तु कल्पप्रवर्त्तते। न सांपरायिकं तस्य
दुर्मतेर्विद्यते फलमिति। सांपरायिकमामुष्मिकं। मृत्तिकामंत्रविधिवत्स्नानं मस्याक्रुईरिते। तदाह
व्यासः प्रातः संक्षिप्तस्नाने होमार्थं तु विधीयते। तन्मंत्रविधिनिष्ठाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरमि
ति। प्रातरार्क्षादित्सूर्यो शायमस्तमे — गरावे। संध्योपास्यात दाह संवर्त्तः। संध्यामुपासित प्रा
तरार्क्षदितदिवाकरे। आतारकोदयात्सायं मध्यस्थिमित् भास्करमिति। दिवमात्रपाध्यायं यदाकु
रव्यकाल्लानिष्पद्यते तदा कथितमित्यत्राह। तथा च हृद मनुः। नाग्नौ तनाप्रदोषाव संध्याकालो ति
पद्यते। मुख्यकालात्तु कल्पश्च सर्वस्मिन्न कर्मणि स्मृत इति। मध्याह्निकीं तु पूर्वाह्निसायाह्नांतकौ
लिकी। पूर्वाह्निसायाह्नयोरंतरं माध्याह्निकी संध्या भवति। तदाह दक्षः। अर्धद्वयामादासायं संध्या
माध्याह्निकी श्रुतेति। प्रातर्मध्यंदिने वापि ब्रह्मयज्ञो विधीयते। तत्र प्रातः कालेयदि क्रियते तदा
प्रातराहुत्याः परतः कुर्याद्भवेत्। अत्र (?) मध्याह्ने तदा तर्पणात्पूर्वं भवेत् वैश्वदेवात्परत्र पर
वा भवेत् तथा वक्ष्यति। उदित्येत आदित्य दक्षिणत इति। मदग्निरपि। मध्येदिने हूतपस्कः प्रा १९२

त्य बलिहरणं च पुरुषार्थत्वेन संध्योपासनवत्विधानात्पूर्वं विधेयत्वं। अर्थं अन्नसंस्कारत्वे
न विधानादन्नसंस्कारत्वं च आश्वलायनोह्निके मौलिशेतिष्ठिस्य क्रतत्र समप्रयाजादीनितदा
स्तार्थं। वैश्वदेवं बलिहर्तिपर्यंतं गृह्य मधिनासायं प्रातश्च कवीरतूष्णीनादोषापनत्राय।
मापस्त्वं वैश्वदेवाग्रो क्रियाता। यन वा अर्थं न दीयता न ताह्नाकुर्यामिति। तिग्मरश्मानं नु दिते
समायात्युषितपिवा उदिते संगवांतादा कुर्याद्धिसायमो ऋतः। प्रातर्होमं हि सायं तु प्र
दोषावध्यानहं सिद्धिविधहिग्रह मध्याह्नि। अनुदित होम उदित होमश्च तत्र यदि तत्र
रश्माव तु दिते समायाथ्युषितवा प्रातर्होमं कुर्यात्। द्वितीय पक्षस्तु तिग्मरश्मानुदितसंगवांत
त्य आसामा क्रांतवा प्रातर्होमं कुर्यात्। सायं होमं तु प्रादोषावध्यानह सिक्रुर्यात्। उभयवि
धमपि द्विजाः। अवधिरंतः। प्रादोषावधिर्दोषपर्यंत आनकहसिकालेष्वकालकुर्यादित्यर्थः।

तदाहमाधवः। उदितउदितउदितावेवसमयाख्युषिततथा। सर्वथावर्ज्जितयज्ञस्तीयेवेदिकी श्रु
तिरिति। कात्यायनोपि राज्ञिषोडशभागस्तहनक्षत्रसूचितः। कालं च गुदिनं ज्ञानं कुर्यो द्वि
वकर्णतः तथा प्रभातसमयनमनक्षत्रमंडलरविर्यावि न दृश्यते समयाख्युषितेव तत्तूर
षामात्रमाहृश्यते रश्मिनिष्ठसमन्वितः। उदितं तं विजानीयात्तत्र होमप्रकल्पयेदिति तदाहाद
वस्वामी। प्रादोषांतः सायंहोमकालः संगवोतः प्रातरिति। बाधलायनोपि सायमायंकर्मणांप्रात
राहुतमायकर्मणः। आहुतीनतिपद्येत पार्वणं पार्वणीजननिति। त्रयमापकल्पः। तदाहाहति
शिवस्वामी। ज्ञाहामकालाद्धोमस्य कालः इत्ययमापदीति। ७। इति तेल्लान्यंगादिनिर्णय
प्रकरणं। ७। श्लोकाः स्त्र्यनध्यायनिष्ठयमाह अनध्याया द्विधा ज्ञेया नित्यानैमित्तिकात्मकाः।
स्त्रताष्टमीप्रतिपद्दर्शी पूर्णमासी चतुर्दशी सप्तमी वा साद्धधर्मवा द्वितीयाश्चतः द्विती १९५

यात्मा तिथिः द्विप्रहरावरस्तमयाद्घिनवनाडीषाक्तोत्रार्द्धं दृश्यते यदि। एवं त्वागन्त्र्यनध्या
यं रात्रैः कुर्यात्सप्तमी त्रयोदशी तरत्वागतं चकुर्यात्तयविधिः महानिशास्तुत्तसंध्य
नित्यानाक्रमेण हर्षयः अनध्यायकाला द्विविधाः स्मृताः। कथ्यो नित्यो नैमित्तिकं तदादू। २४ च
तुर्दशप्रतिपूर्णादर्शः पौर्णिमा एते षष्टिनाड्यात्मकाः। १० अनध्यायपि सर्वथा श्रेष्ठाद्धं निश्ची
यतावगिनध्यायकालः द्वियामात्मकाः। प्रहरद्वयात्मकाकालानध्याय इत्यर्थः। एवं प
ञ्चमी त्रयोदशी चतुर्थ्यष्टद्विस्त्रो तिथिः लादसतिरवसंगमयादधिद्व धे नवनाडी प्रथम
द्वर्द्धं वा चतुर्थी यदि दृश्यते। तथाहारात्रः पूर्वभागानध्यायः अन्योर्थमिति असमयाद्ध्वं नै
वनाड्यात्मकालस्यमादावं तवाचतुर्थी दृश्यते तदा प्रहरद्वयमनध्यायात्मवतु सप्तमी त्रयो
दशीतत्तत्र रात्रि पूर्वभागमाद्यंतायायदि दृश्यते तथा विधमनध्यायं कुर्यात्तु नाद्यं तयाः।

रिति॥ अस्तमयादूर्ध्वं यामद्वयमाद्यावंत वेद्ययथा॥ महानिशा च द्वितीययामांत्यघटिकाद्व
यीतृतीययामाद्यघटिकाद्वयमेवं घटिकाचतुष्टयं महानिशा चेत्प्रसे त्रिघटिकामिके
एतन्निशानध्याया महर्षिभिः कथिता॥ मनुः॥ अमावास्यां चतुर्दशीं पौर्णमास्यष्टकासु च अमा
वास्या गुरुं हंति शिष्यं हंति चतुर्दशी ब्रह्म हंत्यष्टमी पूर्णा तस्मात्तां वर्जयेद्द्विजः ब्रह्मवादा
याज्ञवल्क्यः॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके॥ ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य
च॥ जाबालिना धीयीत नरो विद्वान्मासावंतिपक्षयोः॥ आदौ चैव हि यामानुद्दिप्तं ते कृत्य प्रदी
यते॥ गार्ग्यः॥ शाकाशाकागोलमापि पक्षद्वय चतुर्दश्य अष्टमीद्वितीयतथा॥ पक्षादावपि पूर्णां
ते ब्रह्मा नाधीयीत नरो रति॥ वोपयन॥ महानिशा तु विज्ञेया मध्यमाद्यमयामयोः॥ तस्यां
स्नानं न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणमिति॥ एवं प्रातः संध्या त्रिनाडी च सायंसंध्यस्तमिता द १९६

नाधीयीतेति निश्चयः॥ यदा तु नरजाविनी तिथिरनध्याया तदा पूर्वतिथिरात्रौ नाधीयीत
तनध्यायनिश्चयः॥ कुलह निशि षतक स्वंमि व्यय घनध्याय नवर्जितो तरान्ति थिनक्र नाधी
यीतेति मनध्याय निर्णय प्रकरणं॥ ७॥ गर्भाधाननिर्णयमाह॥ राजमार्तंडे चतुर्थ्यादिषो
डशाहतु स्मृतः॥ युग्मोन्य निकवाह्यश्चावासरास्त्रीपुत्रोजना पुत्रात्यल्पिकरा॥ युग्म
थ्यगा अयुग्मा स्मृताः॥ इति प्रशस्तादि दिवशा उत्तरोत्तरा॥ राजादर्शन चतुर्थ दिवस
दारस्पापाषाडशादिवसा अत स्मृतः॥ कृतगमान वर्ज्यमाहराज घर्जम घचपंचपर्वाणि व
र्जीयतु॥ राजसर्गं मूल नक्षत्रे॥ पंचपर्वाणि वर्जीयद्विति तद्दा तयावक्य॥ षोडशोत्तर निशा
क्षीणां तस्मिन्स्तु गम्या स्तु संविशेत्तु॥ पंचकार्य्य विपर्वण्या द्याश्च तत्र श्च वर्जीयत्॥ एवं गर्भ हि यै
ज्ञा मीम घा मूलं च वर्जीयतु जन्म द्दग्निर पितृत्र्यो जायात षु चोत्पल्पायुर्धन वर्जिताः॥ स्त्री

नाचारपरिष्टान्नोवर्षेशौकरकारकः॥ एवंस्यामपद्मानारीमष्टद्यामीश्वरः॥ सुतनमासोक्षुजन्नगा १

नारीदशम्यापञ्चवाजश्वरः॥ एकादश्यांपुत्रवतीद्वादश्यांतुधानश्वरः॥ बहुपत्नेवाग्यादश्यांतु

दश्यांमहाभागाषोडशौतुकालश्रुवा॥ श्वरा॥छ॥ गर्भाधानप्रकरणं॥छ॥ द्वतीयचतुर्थेवा

मासिपुंसवनाख्यकं॥ कर्मकार्यंजवत्रबुक्रमाद्दपत्राःपतिगर्भेषुकिंजावनत्रदतीयच

चतुर्थेकसीमंतान्नयनेतृतीयमासिषष्ठेमवासमंतकाजालकमीद्दममसप्तिवीतस्तुत

कांतनामकर्मचतुर्थेमासिनिष्क्रमः॥ षष्ठेन्नप्राशनंचोक्तंतृतीयादववादिनादवादं

तजित्तंयत्नुपंचामाबकुर्यात्॥ नवमीनरतुमिसिंहचमितसप्तरंगमायोरनवान्नेनै

वविवाहंगृहकर्मणः॥ तृतीयेपंचमेवार्षविसावर्षाब्राह्मणानांउत्तरायणकालएव॥ तदुक्तं॥

गार्ग्यमृत्य॥ उपनयनंह्यात्याजपामागनेष्ठिमब्राह्मणमुपनीयीतगर्भेकादशापांञ्जनी॥ १०२

रा१

न्यंद्वादशोवैश्यं॥ वर्जितानाग्नीध्माद्वारद्वियुतावावर्सानुपूर्वेणनियावक्यः॥ नायुक्तं॥ आष

ड्याद्वादिशाचतुर्विंशात्ब्रह्मवत्रवादितिमार्गेणपिविप्रवसंतत्त्रत्रंनिदाघंतेविश्यघ

नांतज्जतिनंविदध्यात्नुमाघादिष्ठान्कोतिकपूर्वमासाः॥ साधारणवाक्यकल्पद्विग

नीवृद्धगार्ग्येणपिमाघादिमासषट्केउत्क्रेतुमत्स्युक्ताःबंधनेमते॥ चूडाकरण

मत्रंचश्रावणाद्दोविवर्जयदिति॥ श्रावणादोत्रिंदशधनुर्मीनेचयर्थेननसप्तमण श्रा

ख्यस्वतंत्रकालचेनशंजवति॥ यानाअमावास्यायांपितृणोंश्राद्धंकुर्यात्॥ अपराह्णे

पितृणांश्राद्धंकुर्यादितितकालद्वयविधानेनपूमावास्याकालस्यास्छावयवजता

पराह्णद्विंगसाधनचेममावास्याविषेसार्वकचं॥ तथ्यवात्रावणस्यापिस्त्रावयवबू

तवसेनादिद्वाराश्राधनचेउत्तरायणाद्दा॥ विधेसार्वकचमितितस्यैवसाधनवंजवति

पंतपत्राणि नदि

मिवं अपराह्णस्थ बद्धदिनसंबंधिवाक्किमीशायां पराह्णमिच्छापच्छा ममावास्या विधिरमा
मावास्या संबंधपरा एव तिविशेषय्यनूसार्वीका जवतिविसंतादिकालस्थ नरायण आत्रुत्न
रायणसंबंधस जावान्नतायोन्नरायणे विध्यसर्वकिवंन नवतिनन्तुयावर्क्षीव विध्यसा
यंज्ञाहातिषा तज्जीहानीद्यां वर्क्के नथैवालक्ष्मीपाप्तिजैवतिनवनोरतकण्ठः कामण
वित्राद्युष्मस्फटमितिफलंवास्त्रशास्त्रोपदिष्टमिति। नक्षत्राणि स्थिराण्येषु मित्र्याणि
श्रुतदानिचा। मोमार्कवर्ज्जमान्यत्तु वाराः श्रुभफलावहाः। मूलवज्रव्यतीपातव्याघात
परिघान्वित्ता। गंडातिगं स विषंज्ञः। सावेध्दतीशिविरस्थुसां स्थिरा एष्वृध्रुवसंज्ञा मिवारत्नमा
लायां। उष्णा श्रवणोत्तरा शततिष हस्तश्विषाङ्कयान्यु धनिष्ठा निनलादितानिम्बुनि
ज्ञिविशानाद्यात्तुतुभासदध्रुजहन्यातारणग्रहयाकारसआमनेक्षत्रारासविक्षे

हितो। नरपतेः पादहस्तिष्याकोदिषु मूलवर्ज्यव्यतीपातव्याघातपरिघगंडातिवि--दीक्षिता।
अयानषन्नराशिक्कदिनष्टुचा। पान्तुत्तोमान्यवारष्टुध्रुवर्ज्जमडातष्टुचा। मूलाहन्येष्टुवो
गष्टुग्रहाणिचविशन्नरः। चित्रानुराधमृगशीर्षरेवत्यो मृडलानिरत्नमालायां। वृष्टमित्र
शशिघ्नषदेवतान्या मनंतिमुनयो मृडुन्यथा। मित्रागहरतिस्ववलीवरंगीतमंगलवि
धनानलत्रुचइलोहद्वनार्य्य॥ सास्ला श्चालोमघ्नविज्ञायबारश्रूलाड्रियागानभुलान्त्रवा
(धि)रिक्ता तिथिध्रुवमृडुघ्नपालष्टुमत्यां। मोम्या मिचप्रविशेक्षहाणीति रत्नमालायां
ञ्जः घवेशामृडुानर्ध्रुवक्ष्ितिरिक्तातिथियरित्नानुचास्तोनिघाश्चायामापरिवर्ज्जनी
डतिगृहानेरेनप्रवेशनिर्णयः॥६॥ प्रतिष्ठाकालमालेहादवारामतटागादिप्रतिष्ठा

२०१ त्तरायणे माघादिपंचमासेषु शुक्लपक्षे शस्तमाचारतुः क्वाप्यपि पंचमीत्याचक्षके विशेषं नम
ता महिशाद्या उपीठ्यपत्या गाद्यपसंग्रहे आपामावसदेवादीनां प्रतिष्ठासूत्तरायण
समाचारतः उत्तराविशाषणप्रसक्ता विशेषमाह माघतिमाद्यादि पंचमासेषु शुक्लपक्षे
समाचारतः क्वाप्यपियावत्पंचमी जवनि नारस्समाचारतः कविहारामिकाष्ठत्रमाश्रे
समन्वातः नौदीकुर्वत्तथागाग्र्योदवनारामवाप्यादिप्रतिष्ठासूत्तरायणमाघादिषु पं
चामेषु शुक्लपक्षेषु पंचमदिनी दक्षिणेवयिनेऊर्ध्वं तत्फलमवाप्नुयातू मत्स्यादि
त्वात्रावाफाल्गुनेवापि ज्येष्ठमाषावाप्रिया माघवासवेदेवानां प्रतिष्ठा शुजदानव
तुः त्राप्यपक्षेसुसंस्थजेमतीतदाक्षिणायनेपू इतिकारणेनेतंत्रपुर्ज्ञे विना त्वात्रणमासा २०

ता
तावद्गङ्गामहानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः इति करतोयानुद्यस्वल्पद्रनान्यमहानदीव्यतिरिक्त
नद्यस्त्यर्थे व्याघ्रपादोपि सिंहकर्कटयामीःध्यसर्वानद्योरजस्वलाः तासुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा
समुद्रगाइति समुद्रगाः महानद्यः हद्रुगंगेपि वर्षादौ सरितः सर्वा भवंती हरजस्वलाः तासु स्ना
नं न कुर्वीत वर्जयित्वातु गोतमीमिति एवं सामान्येन प्राप्तावपवाद इति महानद्याः त्रिदिनं त्रीणि
दिनानि रजस्वलास्युः तदुक्तं न विष्णुपुराणे आदौ कर्कटकादेवि महानद्यो रजस्वलाः त्रिदिनं
वउत्येद्विशुद्धास्युजाह्नवीयाखनि महानद्यादविकाचकावरीवंजरा तथा रजसात्रपद्युष्णा
कर्कटादौ त्र्यहं नृपतिः एवं सर्वमहानदीषु प्रसक्तावपवाद गोदामिति गोदा गोदावरी प्रसा
कृष्णावसौ सरस्वती भागीरथी कालिंदी च विनावर्जयित्वा तदाहमरीचिः मादित्यकुद्धि गंगास्नु
रजोतामसरस्वती रजसा नामिवेऽथ तावसावावद संज्ञिताः इति मार्कंडिया कालिंदी यत्रैकंपतिस्मकी यंत
दूतिश्री महोपाध्याय ... धर्मशास्त्रसिद्धांतनिर्णये माघमास निर्णयः ॥ ॥श्री॥ दि